

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK TEKSTİL TARİHİNİN GELİŞİMİ

Doktora Tezi

YILMAZ KUZUCU

İstanbul, 2009

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Doktora öğrencisi YILMAZ
KUZUCU nın OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK TEKSTİL TARİHİNİN
GELİŞİMİ adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.06.2009 tarih ve 2009-
10/29 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Doktora Tezi
olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 16.07.2009

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. SUAT OKTAR
4) Jüri Üyesi : PROF.DR.MEHTAP ÖZDEĞER
5) Jüri Üyesi : PROF.DR.GÜLDEN ÜLGEN

TİĞİNÇE. -
SUA
GÜLDEN

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E TÜRK TEKSTİL TARİHİNİN GELİŞİMİ

Doktora Tezi

YILMAZ KUZUCU

Danışman: PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

İstanbul, 2009

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

TABLO LİSTESİ	IV
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM SELÇUKLU'DAN OSMANLI'YA DOKUMACILIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

1. Selçuklu'dan Osmanlı'ya Dokumacılık.....	5
1.1. Büyük Selçuklular Döneminde Dokumacılık	5
1.2. Anadolu Beylikler Döneminde Dokumacılık.....	17
1.3. Türk Dokuma Sanatının Diğer Uluslarla Etkileşimi.....	18
2. Osmanlı Devleti'nde Dokumacılık	25
2.1. Ondördüncü Yüzyılda Başlıca Kolları İtibariyle Dokumacılığın Gelişmesi ..	28
2.2. Onbeşinci ve Onyedinci Yüzyıllar Arasında Kaftandan Halıya İpekli Dokumacılık.....	32
2.2.1. Osmanlı'nın Doğal Giysisi Kaftan.....	37
2.2.2. Osmanlı'da Halı Sanatı	40
2.3. Onaltıncı Yüzyılda İpekli Dokumacılık	42
3. Osmanlı Dokuma Sanayinin Gelişmeden Gerilemeye Evrilmesi	56
3.1. Ekonomik ve Toplumsal Yapıda Gerileme.....	56
3.2. Onyedinci Yüzyıldan Tanzimat'a Osmanlı Dokumacılığında Zayıflama Süreci	58

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI TOPLUMUNDA DOKUMA ESNAFININ ÖRGÜTLENMESİ VE BAŞLICA DOKUMACILIK MERKEZLERİ

1. Dokumacılıkta Kurumsal Yapı: Esnafın Örgütlenmesi.....	63
1.1. Esnaf ve Tüccarların Örgütlenme Aracı Olarak Loncalar: Avrupa'da Loncaların Ortaya Çıkışı.....	63
1.2. Osmanlı'da Loncalar (Esnaf Örgütleri) ve Dokumacı Esnafın Örgütlenmesi.....	66
2. Osmanlı Dokumacılığının Merkezleri.....	73
2.1. Osmanlı Pamuklu Sanayinin Yükselen Kenti: Bursa	73
2.1.1. Bursa'nın Osmanlı Ticaretindeki Yeri ve Önemi.....	73
2.1.2. Bursa İpekli Sanayinin Kurulması ve Gelişmesi	77
2.1.3. Bursa'da Ham İpek ve İpekli Kumaş Üretimi	84
2.2. Osmanlı İpekli Sanayinin Önemli Merkezi: İstanbul	90

2.3. Sof Üretim Merkezi Ankara	96
2.4. Pamuklu Üretim ve Ticaret Merkezi: İzmir.....	99
2.4.1. Pamuklu Ticaretinde İzmir'in Yeri	100
2.4.2. İzmir Pamuklu Üretiminde Gerileme	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ-TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI EKONOMİSİ VE DOKUMACILIK

1. Sanayi Devrimi.....	109
1.1. Sanayi Devrimi ve Sürecinin Gelişimi	109
1.2. Sanayi Devrimi Sürecinde Dokumacılık Teknolojisindeki Gelişmeler.....	113
1.3. Dokuma Teknolojisindeki Gelişmelerin Üretim ve İhracat Üzerindeki Etkileri.....	117
1.4. Sanayi Devriminin Sembol Ürünü: Pamuk.....	119
1.4.1. Sanayi Devriminde Pamuğun Rolü ve Önemi.....	119
1.4.2. Pamuklu Sanayinin Diğer Öncü Ülkeleri	123
1.4.2.1. Hindistan	123
1.4.2.2. Amerika Birleşik Devletleri	124
2. Tanzimat Öncesinde Osmanlı Ekonomisi	127
2.1. Onsekizinci Yüzyılda Sanayileşme Girişimleri	127
2.2. Ondokuzuncu Yüzyılın Başında Osmanlı Ekonomisinin Genel Durumu	131
3. Tanzimat Döneminde Ekonomik Yapıda Dönüşüm Ve Kırılma	136
3.1. Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme ve Çevreleşme Süreci: 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması	136
3.2. 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'nın Dokuma Sanayi Üzerindeki Etkileri ve Sonuçları	139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E SANAYİLEŞMENİN İTİCİ GÜCÜ DOKUMACILIK

1. Osmanlı Toplumunda Giyimin Gelenekten Modern'e Evrimi.....	146
2. Fesin Toplumsal Yaşama Girmesi.....	152
3. Dokuma Sanayinde Devlet Öncülüğünde Fabrikalaşma Hareketi (1840–1856)	157
3.1. Dokuma Sanayinde Kurulan Başlıca Fabrikalar	157
3.1.1. Türk Dokumacılığında Bir Öncü Kuruluş: Feshane.....	162
3.1.2. Hereke Dokuma Fabrikası ve Dokuma Sanayindeki Önemi.....	165

3.1.3. Balkanlarda Bir Yünlü Sanayi Örneği: İslimiye Çuha Fabrikası.....	173
3.1.4. Özel Teşebbüs Deneyimi: Basmahane	176
3.1.5. Fabrikaların Kurulması	178
3.2. Fabrikalaşma Hareketinin Etkileri ve Sonuçları.....	180
4. Dokuma Ürünlerinin Uluslararası Sergilerde Sergilenmesi:1863 İstanbul Sergisi	187
5. Osmanlı Dokumacılığının Yeniden Güçlenmesi.....	190
SONUÇ	194
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	206
EKLER.....	232

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1: 1525 Yılına Ait Çeşitli Sanatkârların Dökümü	46
Tablo 2: Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a İthal Olunan Pamuklu ve Yünlü Kumaşlar	60
Tablo 3: Onaltıncı Yüzyılda İpek Mizan Gelirleri	82
Tablo 4: Bursa Yöresinde Ham İpek Üretimi	86
Tablo 5: 1720 Yılında İstanbul'daki Tezgâhların Türleri ve Vasıfları	92
Tablo 6: İzmir'in Pamuk İhracatı	104
Tablo 7: Amerikan Upland Pamuğu ve İzmir Pamuğu İçin Yıllık Ortalama Fiyat Endeksi (1901–1905=100).....	105
Tablo 8: İzmir'de Yıllık Pamuk Üretimi (1903–1908) (440 Pound Ağırlığında Balya Olarak).....	106
Tablo 9: İngiltere'nin Osmanlı Ülkelerine Pamuklu İhracatı (1885–1860).....	133
Tablo 10: Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaret Açığı (Milyon Kuruş Olarak).....	143
Tablo 11: 1832 Yılında Tunus'tan Getirilen Fesçi Ustaların ve Yardımcılarının Sayısal Dökümü	163
Tablo 12: 1914 Yılında Pamuklu Sanayinin Durumu.....	184
Tablo 13: Sektörlerin Dışa Bağımlılık Derecesi (1913 Yılı İtibariyle).....	193

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
A.Ü.S.B.F.	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
İMM	İrade Mesail-i Mühimme
İ.G.İ.A.D.	İktisadi Girişim İş Ahlakı Derneği
İ.S.O.D.	İstanbul Sanayi Odası Dergisi
İ.Ü.E.F.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İ.Ü.İ.F.	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
İ.Y.E.T.O.	İstanbul Yüksek Ekonomi Ticaret Okulu
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
O.D.T.Ü.	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
S.B.E.	Sosyal Bilimler Enstitüsü

GİRİŞ

İnsanoğlunun varoluşundan itibaren, yaşamın idame ettirilmesinde giyinmek ihtiyacı beslenmek kadar önem taşımıştır. Başlangıçta her türlü iklim koşullarına karşı insanoğlunu koruma amacı taşıyan giysi üretimi, üretici güç olarak insanın becerisinin ve ustalığının ve üretim teknolojisinin gelişmesiyle, bir beğeni ve sanat anlayışına dönüşmüştür. Nitekim Orta Asya kökenli Türklerin yaşamında dokuma üretimi başlangıçta giyinme ve örtünme amacına yönelik olmuştur. Zamanla üreticilerin becerilerinin artması zevk ve beğenin gelişmesi dokumacılıkta bir sanat anlayışının doğmasını sağlamıştır.

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde eski ve yerleşmiş bir dokumacılık geleneğiyle karşılaşmışlar ve bu gelenekle kendi özgün kültürlerini birleştirerek dokumacılık sanatını geliştirmişlerdir. Nitekim ondördüncü yüzyıldan itibaren başta Denizli, Alaşehir, Adana, Bursa, Ankara ve Sivas yörelerinde pamuklu dokumacılık gelişmeye başlamıştır.

Başlangıçta Osmanlı dokumacılığının en çok gelişme kaydettiği merkezler pamuklu dokumacılıkta Bursa ve sof üretiminde Ankara olmuştur. Özellikle Bursa, İpekyolu ticaretinin Anadolu'daki merkez noktası haline gelmiştir. Bursa, Uzakdoğu'dan ve İran'dan gelen ham pamuğun Batı'ya aktarılmasını sağlayan bir antrepo görevi yapmıştır. Onsekizinci yüzyıla gelindiğinde ise Bursa ham pamuğu işleyecek, ipekli ve pamuklu ürünler üretecek bir konuma ulaşmıştır. Yine Ankara da sof üretiminin son derece önemli bir merkezi olmuştur. Bölgede yetiştirilen keçinin kılından yapılmış ürünler son derece kaliteli olup batılı ülkelerin beğenisini kazanmıştır.

Onaltıncı yüzyıl sonlarına kadar gelişmesini sürdüren dokumacılık, onyedinci yüzyılda bir duraklama dönemi yaşamaya başlamış ve onsekizinci yüzyıl ortalarından sonra sanayi devriminin ortaya çıkmasıyla birlikte, gerileme sürecinin yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Hiç kuşkusuz bu gerilemenin ve ardından yaşanan çöküşün temelinde başta İngiltere olmak üzere kıta Avrupası'nda gerçekleşen sanayi devrimi ve bu süreçte yaşanan teknolojik gelişme tüm sanayi kollarında olduğu gibi dokumacılık sanayini de derinden etkilemiştir. Sanayi devrimi boyunca gerçekleştirilen teknolojik

buluşlar ve gelişmeler dokumacılık sanayinin de bünyesini değiştirmiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak, üretimin maliyetlerinin düşmesi sonucu fiyat rekabetine karşı koyamayan Osmanlı dokuma sanayi hızla gerilemeye başlamıştır.

Osmanlı toplumunda diğer zanaatlarda olduğu gibi, dokumacılıkta da üreticiler loncalar içinde örgütlenmişlerdir. Loncalar hiyerarşik bir örgütlenme biçimine sahip olan esnaf örgütleridir. Katı bir disiplin anlayışına dayanan ve esnaf arasında dayanışmayı esas alan loncalar başlangıçta hem toplumsal hem de ticari anlamda önemli fonksiyon yerine getirmişlerdir. Loncalar, rekabeti engelleyici bir mekanizma oluşturarak, esnaf arasında çalışma ahlakını ve eşit kazanç sağlama anlayışını hakim kılmaya çalışmışlardır. Ancak onaltıncı yüzyıldan itibaren yaşanan içsel ve dışsal faktörler esnaf örgütlerinin zayıflamasına neden olmuştur. Özellikle yeniçerinin asli görevi olan askerliği bırakarak ticari faaliyete girişmeleri ve çift bozan köylülerin şehre göçmeleri loncaların çalışma ahlakını ve düzenini hızla bozmuştur.

Nitekim narh fiyatlarına uygun mal satılmaması, standartlara uyulmaması, üretimde hammadden kısıntıya gidilmesi, hileli tartı ve satış işlemleri lonca ahlakına uymayan uygulamalar olarak kendini göstermiştir. Loncaların özünü ve ruhunu oluşturan âhi geleneği yavaş yavaş bozulmuş, değişen ve gelişen yeni ekonomik yapılara ayak uyduramamış ve bu kurum modern sanayiye dönüşememiştir.

Osmanlı dokuma sanayi esas darbeyi Tanzimat'ın ilanıyla yaşamıştır. İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Anlaşması Osmanlı sanayini ciddi biçimde darboğaza sokmuştur. Birçok bölgede mevcut dokuma tezgâhları ardı ardına kapanmış, üretici üretimden koparak işsiz kalmıştır. 1840 yılından itibaren Osmanlı merkezi yönetiminin sanayileşme hamlesi çerçevesinde dokuma sanayinde gerçekleştirilen fabrikalaşma hareketi de beklenen sonuçları vermemiştir. Avrupa'nın ucuz ve kalite düzeyi yüksek ürünleriyle rekabet edemeyen Osmanlı dokuma sanayi çökmüş ve açık pazara dönüşen Osmanlı Devleti'ni ithal malları kaplamıştır. Uzun yıllar Osmanlı ekonomisinin temel ihraç gelirini oluşturan ve Osmanlı tebaasına geçim olanağı sağlayan dokuma sanayinin bir daha eski gücüne ulaşması mümkün olmamıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi adını taşıyan bu tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Selçuklulardan başlayarak Anadolu'da dokumacılığın nasıl bir gelişme süreci gösterdiği ve Selçuklu dokumacılığının Anadolu'da diğer kültürlerle etkileşerek nasıl özgün bir sanayi anlayışına dönüştüğü, daha sonra Osmanlı'ya nasıl yansıdığı ve Osmanlı Devleti'nin zaman içerisinde dönemin en parlak dokuma üreticisi ülkelerden biri konumuna nasıl ulaştığı incelenmiştir. Yine bu bölümde, Osmanlı dokumacılığının çeşitli faktörlerin etkisi altında zaman zaman geçirdiği dalgalanmalara ve bunların yarattığı etkilere değinilmiştir.

İkinci bölümde, Osmanlı toplumunda dokuma esnafının loncalar altında örgütlenmesi ele alınmış ve loncaların dokumacılığın gelişmesi üzerinde oynadığı rolün önemi üzerinde durulmuştur. Öte yandan, yine bu bölümde Osmanlı Devleti'nde dokumacılığın çeşitli kolları itibariyle en çok gelişme gösterdiği merkezler ayrı ayrı ele alınmış ve bu merkezlerin Osmanlı dokuma sanayi içerisindeki yerleri ve ağırlıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, önce, Sanayi Devrimi geniş biçimde ele alınmıştır. Sanayi Devrimi sürecinde meydana gelen teknolojik buluşların ve yeniliklerin üretim tekniğini ve yapısını nasıl değiştirdiği ve dönüşüme uğrattığı incelenmiştir. Bu süreçte bu gelişmeden dokumacılık teknolojisinin ve sanayinin de nasıl etkilendiği, bu etkinin, sanayi devriminin başladığı İngiltere'de ne gibi sonuçlar yarattığı ve bunun Osmanlı'ya yansımalarına ağırlık verilmiştir. Sanayi Devrimi Batı'da köklü ve önemli değişikliklere yol açarken, eş anlı olarak Osmanlı ekonomisinin mevcut ekonomik yapısı ve İngiltere'yle yapılan 1838 Ticaret Anlaşması'nın ekonomi üzerindeki etkilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sanayileşmenin İtici Gücü Dokumacılık başlığını taşıyan son bölümünde; Tanzimat'ın, Osmanlı Devleti'nde toplumun çeşitli kesimlerini, yaşam biçimini ve yerleşik değerleri gelenekçi çizgiden modernizme nasıl dönüştürdüğü açıklanmıştır. Yine, 1838 Ticaret Anlaşması'nın Osmanlı ekonomisi üzerinde oluşturduğu olumsuzlukların ve darboğazların aşılabilmesi amacıyla girişilen arayışlar ve sanayileşme yolunda gösterilen çabalar ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, İmparatorluğun değişik coğrafyasında özellikle dokumacılık alanında başlatılan fabrikalaşma hareketine dikkat çekilmiş, bu hareketin etkileri ve sonuçları değerlendirilmiştir. Yine yirminci yüzyıl'ın ilk onlu yıllarında

uygulamaya konulan milli iktisat politikası çerçevesinde dokumacılık sanayiinde yaşanan gelişmeler inceleme konusu yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU'DAN OSMANLIYA DOKUMACILIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ

1. Selçuklu'dan Osmanlı'ya Dokumacılık

1.1. Büyük Selçuklular Döneminde Dokumacılık

Onbirinci yüzyılın başlarında Selçuklular Anadolu'nun büyük bir bölümünde kendi idarelerini sağladılar ve Rum (Konya) Sultanlığı'nı kurdular. Sağlam bir devlet idaresine sahip olan Selçukluların yönetimi sırasında, ülkenin genel ekonomik yaşam düzeyi yükseldi, el sanatları ve ticaret gelişti. Anadolu'nun birçok kentinde yüksek kaliteli tekstil ürünleri işleniyordu.

Sürekli savaş içinde ve hareket halinde olan Büyük Selçuklular, bu hızlı yaşamlarına rağmen, gerek mimaride gerek diğer sanat alanlarında eser vermeyi de, ihmal etmemişlerdir. Kumaş dokumacılığı konusunda elimizde fazla bilgi mevcut değildir. "Büyük Selçukluların Minai seramiklerinde canlandırılan çeşitli saray figürlerinde çok zengin desenli kıyafetler dikkati çeker. Aralarında figürlü olanlar da görülür."¹

İran'da Büyük Selçuklular zamanında kumaş dokumacılığı alanında gelişmeler yaşanmışsa da, bu kumaşlar yıprandığı için günümüze herhangi bir kumaş geçmemiştir. Londra Victoria & Albert Müzesinde bulunan onbirinci yüzyılın sonunda kalma ipek kumaş parçası günümüze ulaşan çok nadir örneklerden biridir. Kompozisyon büyük dairelerle, aralarındaki sekizgenlerden meydana gelir. Büyük olgularda bir ağacın iki tarafında birer atmaca ve grifon, diğerlerinde küçük daireler içinde kanatları açık kartal, grifon, yavru kuşlar ve aradaki boşluklarda da karşılıklı çift güvercinler gibi figürler yer alır.²

¹ Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisi Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara: İş Bankası Yayınları, 1992, s.165.

² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I (Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar)*, İstanbul, 1984, s.358.

*"Kuvvetini kendi tarihinin derinliklerinden alan Anadolu Türk sanatı devamlı olarak Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu sanatlarına uzanan köklerden beslenmiştir. Türkler çok kuvvetli ve manevi kültür değerleri ile Anadolu'ya gelmişler ve dünyanın en zengin kültürlerinin hâkim olduğu bu ülkede, Türk damgasını vurarak kendi kültürlerini bir daha silinmeyecek bir kesinlikle yerleştirmişlerdir."*¹

I. Alaaddin Keykubat döneminde her alanda yaşanan ilerleme dokuma sanatında da görülür. Anadolu'da çok uzun bir geçmişi olan dokuma sanatı, Türklerin elinde daha da gelişerek bir özellik kazanır. Geniş ölçüde saray sanatı olarak değerlendirilen dokumacılık; altın, gümüş ve ipek tellerin kullanılmasıyla maddi bir değer de kazanmıştır. Sanatçılar saray tarafından desteklenerek ve himaye edilerek, sanatın her alanında gelişmeler sağlanmıştır. Anadolu Selçukluları döneminden günümüze kadar gelebilen kumaş örnekleri oldukça az sayıdadır. Ancak dönemin kumaş sanatı hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemli parçalardır.

Tarihi kaynaklarda Selçuklu kumaşlarının güzelliğine ışık tutan belgelerin sayısı oldukça fazladır. Özellikle seyyahlar bu kumaşlardan övgü ile bahsederler. İbn-i Bibi, "Anadolu Selçuklu Devlet Tahlili" adlı eserinde Alaaddin Keykubat'ın altın elli giysiler içinde siyah ipekten bir yatakta yattığından söz eder.² 1849 tarihli Feridun Bey'e ait Münşatüsselatin adlı eserde Sultan Alaaddin tarafından, Osman Bey'e gönderilen hediyeler arasında Dibayi Rumi isminde bir kumaş bulunmaktadır. Selçuk Dibası demek olan bu isim onsekizinci yüzyıl Osmanlı dönemine kadar kullanılmıştır. Kezalik Çatma, çatma-i kadife-i pelengi gibi bazı kumaş isimlerine Selçuklular zamanında da rastlanmaktadır.³ Bunların dışında Adana ve Sivas'ta "Kamlo" denilen pamuklular, Karaman'da dokunan "Kaliçe" olarak bilinen diğer Selçuklu kumaşları bulunur.⁴

1258 tarihinde İlhanlı Emiri'ne verilmek üzere Erzincan'da 2000 top altın telli kumaş dokutturulduğu, Vezir'ine ise çatma kumaşlar hediye edildiği kaynaklarda geçmektedir. Dokuma merkezleri olarak Konya, Sivas, Kayseri, Erzincan, Malatya ve Ankara şehirleri belirtilir.

¹ Aslanapa, a.g.e., s.101.

² Özden Süslü, **Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, Sayı: 35, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1989, s.5.

³ Tahsin Öz, **Türk Kumaş ve Kadifeleri 1**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946, s.6-7.

⁴ Çetin Aytaç, **El Dokumacılığı**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s.160.

Çoğunluğu kırmızı renkli, altın telle dokunmuş ipekli kumaşların İç Anadolu'da dokunup, güney şehirlerindeki sahil limanlarında Venedikli ve Cenevizli tüccarlara satıldığını yazan arşiv kayıtlarından, Selçukluların çok iyi örgütlenmiş bir dokuma loncası olduğu ve ticaret yollarına çok önem verdiği anlaşılır. İpek yolu üzerine yapılan birçok kervansaray bunun bir başka göstergesidir. Kumaşlar için gerekli olan ipek, İran'da Astraban'dan kervanlarla taşınarak Erzurum, Erzincan ve Sivas'ın üzerinden Konya'ya getirilirdi.¹

Türk halı sanatının düzenli ve sürekli gelişmesinde en önemli yeri, Anadolu Selçuklularının merkezi Konya'da bulunan Selçuklu halıları almaktadır. Bu halılar, Türk halı sanatında, onüçüncü yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar uzanan zincirin ilk büyük halkasını oluştururlar. Dünya halı sanatı tarihinde hakiki "Gördes-Türk" düğümü tekniğinde yapılmış ilk halılar olarak uzun zaman yer almış olan bu halılardan 8 tanesi, 1905 yılında Alman konsolosluğunda görevli Loytved tarafından, Konya Alaaddin camiinde bulunmuştur. Bu eserler, bugün dünyanın en zengin halı koleksiyonuna sahip müzelerin başında gelen İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nin en değerli eserleri olarak sergilenmektedir.²

Selçuklu dönemi kumaşları ve giysileri hakkındaki bilgileri, kalan kumaş parçalarından, seramik ve çini levhalar üzerindeki figürlü tasvirlerden, taş kabartma, madeni eşya ve minyatürlerde bulunan insan tasvirlerinden öğrenebiliyoruz.

Öncelikle kalan kumaş parçalarını değerlendirerek işe başlayabiliriz. Genellikle pek çok bilim adamı Anadolu Selçuklu dönemine ait iki parça kumaş bulunduğunu belirtirler. Selçuklu dönemine ait ilk kumaş Lyon'da Musee Historique des Tissus'da bulunan aslan desenli kumaştır. Kırmızı ipekli zemin üzerine, altın tellerle dokunmuş desenler Selçuklu geleneğindedir ve kumaşın kenarında **"Ala ü dünya veddin Abul Feth Keykubad İbn Keyhusrev burhan-ı emir el-müminin"** yazılıdır.³ Aynı zamanda bu yüzyıla ait bir belge değeri taşıyan kumaşın Sultan Alaaddin Keykubad için Konya'da dokunulduğu düşünülmektedir. Kumaşta yan yana sonsuzluk prensibiyle sıralanmış daireler kullanılmıştır. Daire çerçevesinde altı yapraklı rozet çiçekler

¹ Şerare Yetkin, "Türk Kumaş Sanatı", içinde, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993, s.330.

² Şerare Yetkin, **Türk Halı Sanatı**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991, s.7.

³ Yetkin (1993), **a.g.m.**, s.330.

çerçeveyi dolduracak tarzda yerleştirilmiştir. Sırt sırta duran iki aslan figürü birbirine bakmakta olup ağızlarından çıkan dilleri de Rumi şeklinde devam etmektedir. Pençeleri ve tırnakları ise aşırı belirgindir. Dairelerin dışında kalan zemin boşluğu ise palmet ve kıvrım dallarla doldurulmuştur. Aslanların kuyrukları da Rumilerle son bulur.

Kumaşın dokuması dimi, çözgüsü esmer ten rengi ipek, atkısı kırmızı ipek ve altın telli ipliklidir.¹ Kumaşın genel kompozisyonu Sasani ve Bizans kumaşlarından olan bir düzeni hatırlatır. Fakat madalyonlar arasında bağlayıcı düğümlerin olmaması bu kumaşın desenlerinin İran'da Büyük Selçuklu kumaşlarından kaynaklandığını vurgular.² Pal meter ve kufi yazılı kitabe, Selçuklu devrinin özelliklerini gösteren diğer unsurlardır.³ Üç ayrı parça halinde dokunduktan sonra birbirine birleştirilen kumaşın uç kısmına yazılan yazı da sonradan işlenip eklenmiş bir parçadır. Altın telli kemha kumaş grubuna dâhil edebileceğimiz bu kumaş, Osmanlı kemha dokumacılığına da adeta temel oluşturur.

Selçuklulara ait ikinci kumaş örneği ise Siegburg'da Saint Servatius'da Kilisesinde bulunmuştur. İki parça halinde bulunan bu kumaşın bir parçası bulunduğu kilisede muhafaza edilirken, diğer parçası ise Berlin Staatliche Museum Preussischer Kuntunbesitz (Kunstgewerbe Museum)'da sergilenmektedir.⁴ Çözgüsü ten rengi ipek, atkısı kırmızı ipek olup desenler altın kılaptanla dokunmuştur. Dokuma deseni yine dimi örgü kullanılmıştır.⁵

Açık kırmızı zemin üzerinde koyu kırmızı ile dokunan çift başlı kartal figürlerinde altın yıldızlı kontür işlemler görülür. Köşeleri yuvarlatılmış üçgen şeklindeki kalkan içerisine yerleştirilen kartalın kanatları, inci dizileri ile çevrili olan kalkan madalyonu delerek zemin boşluğuna çıkar. Burada ikiye ayrılarak bir ucu ejder başına, diğer ucu iri bir Rumi'ye dönüşür. Kartalın pençeleri açık ve aşırı belirgin, gagası açık ve başında da iki kulak görülür. Basit Rumiler kalkan biçimli madalyonun üst köşelerinde de yer alır. Kalkan madalyonun içindeki inci dizileri İran kumaşlarında da görülür.⁶

¹ Aytaç, **a.g.e.**, s.160.

² Yetkin (1993), **a.g.m.**, s.331.

³ Yetkin, **a.g.e.**, s.12.

⁴ Nevber Gürsu, **Türk Dokumacılık Sanatı: Çağlar Boyu Desenler**, İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1988, s.30.

⁵ Yetkin (1993), **a.g.m.**, s.331.

⁶ Yetkin (1993), **a.g.m.**, s.330.

Üçüncü kumaş örneği ise, İngiltere'de yayınlanan Nisan 1990 tarihli Halı Dergisinin 50. sayısında neşredilmiştir. Yalnızca fotoğrafı basılarak, altında onikinci ve onüçüncü yüzyıla ait olduğunu ve 0.84 x 1.27 m. ebatlarına haiz ipek ve kılaptanla dokunduğunu ifade eden kısa bir bilgi mevcuttur. Kumaşın zemini kahverengiye çalan kırmızı renkli olup motifleri sarı ipek ve altın telle dokunmuştur.

Yuvarlak bir madalyon ortasındaki çift başlı kartal motifi diğer Selçuklu kumaşlarında da karşımıza çıkar. Kartal ile daire şeklindeki armanın arası kıvrım dallarla doldurulmuştur. Armanın dışında ise sırtları armaya dönük iki kartal veya atmaca motifi bulunur. Her iki kartal da başlarını geriye çevirmiş madalyona bakar şekilde durmaktadır. Kartalın göz uçları kıvrık ve kartala benzer şekilde tasvir edilmiştir. Ancak gövdeleri daha sade bırakılmıştır. Buna mukabil bütün zemin Rumileri andıran küçük kıvrım dallarla doldurulmuştur. Kumaş bütün süsleme unsurlarıyla Selçuklu özellikleri taşımaktadır.¹

Berlin Staatliche Museem'de bulunan kartal motifli ipek Brokar dokuma örneği ise onbirinci yüzyıl kökenlidir.² Çift başlı kartal figürü Rumi ve palmentlerin çevrelediği iç bordür ve inci dizilerinin çevrelediği dış bordürler, bir arma ya da yuvarlak madalyon şeklinde düzenlenmiştir.

Başka bir örnekle kartala çok benzeyen bu figür Selçuklu geleneğinden hiç de uzak değildir. Yine pençeler açık ve kuvvetli, gagası oldukça sivri tasvir edilmiştir. Kanatlarda ise ayrıntılı bir işleme görülür. Kenarlardaki inci dizileri Sasani etkisi olarak bilinir.

Selçuklulara ait son kumaş örneği ise Fransa'nın Lyon kentinde Musee Historique des Tissus'da bulunan insan figürlü kumaş parçasıdır. İpekle dokunmuş olan kumaşın figüratif süslemelerinde altın tel kullanılmış olması muhtemeldir. Yuvarlak bir damlayı andıran madalyonlar kufi yazılı bir bordür şeklinde düzenlenmiştir. Madalyonun ortasında ise bir hayat ağacının iki yanında oturan kadın ve erkek figürleri tasvir edilmiştir. Madalyonların arasındaki zemin boşluğu ise bol miktarda Rumilerle

¹ Fikri Salman, "Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı:4, Erzurum, 1981, s.145.

² Aydın Uğurlu, "Klasik Çağ Anadolu Dokumacılığı". **İlgi Dergisi**, Sayı:46, Yaz, 1998, s.7.

doldurulmuştur. Figürlerin kaftanları ise Rumi ve bitkisel motiflerle süslenmiştir.¹

Şimdiye kadar görülen Selçuklu kumaşlarında hayvan figürleri grifonlar ve Rumiler kullanılmıştı. Yani ağırlıklı olarak hayvansal motifler kumaş tezniyatında yer almıştır. Oysa bu kumaşta kullanılan gerek insan figürleri gerek kufi yazı biçimi Büyük Selçuklu süsleme unsurlarına yakındır. Figürler, Uygur duvar resimlerindeki insan figürlerine çok benzese de, Anadolu Selçuklularına ait çini ve seramik parçalarındaki, Varka ve Gülşah minyatürlerindeki figürlere de oldukça yakındır. İnsan figürlü kumaş geleneğinin sürdürülmüş olmasını göz önüne alarak bu kumaşı Büyük Selçuklu dönemine vermemiz daha uygun olur. Büyük Selçukluların yakın geçmiş zamanda ilişkileri ve etkileri olduğunu sandığımız Uygur resim geleneğinin izleri burada karşımıza çıkmaktadır. Oktay Aslanapa bu kumaş için, Anadolu Selçuklularına ait olduğunu belirtse de, Büyük Selçukluların son dönemleri ile Anadolu Selçukluların ilk dönemleri arasında olması daha muhtemeldir. Yani onbirinci yüzyıl ile onikinci yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir.

Anadolu Selçuklularına ait kumaş örneklerimiz şimdilik bu kadarla sınırlıdır. Ancak çini ve seramik parçalarından kalan figürlere bakılarak tasvir edilmiş Selçuklu kaftan resimleri de mevcuttur. Nurettin Sevin'in "XIII Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış" adlı çalışmasında, Selçuklu çinilerindeki figürler ve renkler göz önüne alınarak, anatomik kurallara uygun biçimde Selçuklu kıyafetlerinin yeniden çizimleri yapılmıştır.²

Selçuklu sultanlarından birinin hanımı olarak tasvir edilen ilk resimde yeşil zümrütlü taç giymiş, kızıl kahverengi elbiseli bir kadın figürü yer alır.

Üçetek olarak tasvir edilen elbise düz renklidir. Kollarında ise Selçuklu geleneğinin bir simgesi olarak "Tiraz" denilen kol bantları vardır.

Tiraz, mevki ve ümran belirten bir simge olarak Selçuklu kıyafetlerini oluşturan öğelerden biridir. Tirazın ilk örnekleri Orta Asya Budist sanatında ortaya çıkar. El yazmalarında kontrast yapan kırmızı mavi beyaz gibi zıt renklerle yapılır. Kimi zaman düz yapılır, kimi zaman da palmet lotus gibi şekillerle tezyin edilir.³

¹ Gürsu, a.g.e., s.30.

² Nurettin Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış**, Kültür Bakanlığı, No: 1195, Ankara, 1990, s.35.

³ Süslü, a.g.e., s.172.

Selçuklularda tiraz soyluluğu ve ileri devlet kademesini ifade eder.¹

Bir örnekte gördüğümüz figürün üç etek tarzındaki elbisesinin ön kenarları sırmalı işlemeli olarak düzenlenmiştir. Elbisenin altında ise kollardan bileklere kadar uzanan içlik bulunurken, belinde de altın kemer vardır.

Başka bir örnekte gördüğümüz aynaya bakan Selçuklu Sultanı da bir önceki kıyafete benzer şekilde tasvir edilmiştir. Etekleri yırtmaçlı kaftan şeklindeki elbisenin üzeri pamuk kozalarına benzer çiçeklerle süslüdür. Elbisenin sağ yanı, sol yanının üzerine binmiştir. Kollarında ise siyah bant şeklinde tiraz görülür. Yine içlik olarak daha açık renkli fakat aynı desenli elbise kollan örter. Kubadabat sarayının tasvirlerine benzer.²

Lacivert çakşırlı Selçuklu genci ise daha sık yapılmış desenleri olan bir elbise ve çakşır (pantolon ve şalvar) giymiştir. Kollarında yıldız işlemeli tirazlar var. Başında bir sarık ve belinde kumaştan bir kuşak yer alır. Selçuklu çini tasvirlerinde elbiseler ya kenarı pervazlı yuvarlak yaka ya da şal yaka olarak resmedilmiştir. Pantolona baktığımızda ise şalvar veya çakşır olarak değerlendirilebilir. Genel kanı olarak şalvar daha bol ve uzun, çakşır ise daha kısa ve paçaları diz seviyesinde büzgülü olarak bilinir.

Bu tür tasvirler çini tasvirlerine bakılarak ve belgelere dayanılarak sonradan yapılmış olması itibarıyla kesin bir doğruluk arz etmeyebilir. Ancak yine de o döneme ait en yakın kıyafet tasvirleri olması yönüyle son bir örnek daha verebiliriz. Bir örnekte görülen laleler Selçuklu hanımının elbisesi olduğu kabul edilir.

*" Lale motifi Türklerin pek eski zamanlardan beri kullandığı bir süstür. Laleleri Karahoça resimlerinde de görüyoruz. Kubadabad çinilerinden alınan bu resim aslında beyaz zemin üzerine kahverengi laleler resmedildiğine göre yeşil şal bu üçeteki elbisenin kumaşı ya ipekten ya da seraser denilen bir nevi lame kumaştan olmalıdır. "*³

Elbisenin üzerindeki lale motifleri dalga biçiminde dallarla birbirine bağlanmıştır. Bu tür bağlantılar Osmanlı dokumalarında da bol miktarda kullanılmıştır.

¹ Süslü, **a.g.e.**, s.174.

² Sevin, **a.g.e.**, s.35.

³ Sevin, **a.g.e.**, s.36.

İslamiyet'in kabulü Türklerin kıyafetinde fazla bir değişiklik yapmamıştır. Hunlardan beri görülen kaftan Göktürk ve Uygurlarda kullanıldığı gibi Selçuklularda da kullanılmıştır. Fakat yerleşik hayat oturdukça kaftan boyları da uzamıştır. Kadın ve erkek kaftanlarının arasında da biçim açısından çok fazla farklılıklar yoktur.

Elbiseler yünden, pamuktan, ipekten, yün-ipek karışımından ve keçeden olduğu gibi devetüyünden de dokunmuştur. Buna mukabil kürk kullanımı da Hunlardan beri devam etmiştir. İpekli kumaş için, renklerine, desenlerine göre isimlendirilen kumaş adlarına rastlıyoruz. Özellikle Çin ipekli çeşitlerinin ne kadar arandığı, türlerinin fazlalığından anlaşılır.¹

Selçuklularda kumaş ve elbiseler kıymetli bir eşya olarak hediye edilirdi. Orta Asya'dan Türklerin kendi getirdikleri sanat anlayışı İran ve Anadolu'da bulunan toplumların kültürleriyle karşılıklı olarak bir etkileşim arz eder. Sonuçta Selçukluya has bir üslup dokumalara hâkim olmuştur. Her şeye rağmen Selçukluların bu kadar ileri bir düzeyde olan kumaş dokumacılığı Osmanlı kumaşları için de bir temel oluşturmuştur.

1271-1272 yıllarında Çin'den dönerken Anadolu'yu ziyaret eden ve Anadolu'nun kentlerinden Konya'yı, Sivas'ı ve Kayseri'yi gören Venedikli seyyah Marco Polo şunları söyler: "Bilinir ki, burada dünyanın en ince ve güzel halılarını üretiliyorlar, ayrıca kırmızı ve diğer renklerde emsalsiz zenginlikte kumaşlar dokunuyor ve başka pek çok ürünler yapılıyor."² Ondördüncü yüzyılın 30'lu yıllarında Doğu'da seyahat etmiş olan İbn-i Batuta, Lâdik şehrinde üretilen simli "Lâdik" kumaşa özel olarak dikkat çekiyor.³ Aynı kişi Erzincan'da çok güzel kumaşlar dokunduğuna işaret eder. Abul Fida da Türkmen halılarını över ve bu halıların, ayrıca kırmızı ve diğer renklerdeki muhteşem kumaşların Batı'da çok değerli olduğunu bildirir.⁴

Büyük Selçuklu devrine ait kıyafet bilgilerimizin bir kısmını da figürlü tasvirlerle tezyin edilmiş seramik tabak ve kaplardan öğreniyoruz. Büyük Selçuklu devri kadın ve erkek kıyafeti hakkında fikir veren eserlerden biri Rey'de bulunmuş olan XII-

¹ Nurhan Atasoy, "Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme". **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı: IV. s.141.

² Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı 1**, Çev: Işık Ergüden, 1. Baskı, İstanbul: İthaki Yayınları, 2003, s.75.

³ David Gudiasvili, "XV-XVII Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", İçinde, **Osmanlı**, Cilt:3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.88.

⁴ Gudiasvili, **a.g.m.**, s.88

XIII. yüzyıllarda, perdah tekniğiyle yapılmış olan tabaktır. Bu tabakta resmedilen çiftlerden kadının kıyafeti kaftan biçiminde yapılmıştır. Kollarında soyluluğu belirten tiraz adı verilen kol bantları vardır. Elbisenin biçimi pek fark edilmemekle beraber, kollardaki şeritler belirgindir. Süsleme olarak noktalar kullanılmıştır. Erkeğin kıyafetinde ise Rumilere benzer motifler güçlkle seçilir.¹

1187 tarihli Sava'da yapılmış bir tabakta yine Selçuklu tasvirleri yer alır. Burada elbiseler, kumaş katı ve kıvrımları dikkate alınmaksızın düz bir satıh halinde ele alınarak üzeri çizgili kumaş desenleri ile süslenmiştir. Kıvrım dallı çiçekler ve Rumileri andıran süslemelerin dışında elbiselerin biçimleri hakkında fikir vermekten uzaktır.²

Onikinci yüzyılın sonlarından kaldığı sanılan bir başka Selçuklu tabağında ise at üzerinde soylu bir kişinin tasviri yer alır. Etrafı Kufi yazılı bir daire ile çevrilmiş olan tabağın ikinci şeridini palmet ve Rumiler oluşturur. Ortada at üzerinde duran insan figürü bir elinde şahin tutmaktadır. Gökyüzünü oluşturan boşlukta ise üç tane kuş uçar şekilde tasvir edilmiştir. Kollarında bantları (tiraz) olan figürün kaftan şeklindeki elbisesi kıvrım dalların birbirine bağladığı çiçeklerle süslenmiştir.

Selçuklular Anadolu'ya hâkim olduktan sonra kültür ve sanatı kesintisiz olarak devam etmiştir. Minyatür seramik ve diğer plastik sanat eserlerinde rastlanan tasvir sanatı örneklerinin çoğunda Büyük Selçuklu devrinde, İran'da yapılan eserlerde aynı üslup özellikleri devam ederken, kıyafetlerinin de aynen devam ettiğini görüyoruz.³ Büyük Selçuklular her ne kadar yıkılmış olsalar da Anadolu Selçuklularının ve İran'da kalan Türklerin dokumacılığı konusundaki teknik bilgiler ve sanat anlayışı Anadolu Selçuklularına da temel olmuştur.

Bir toplumun uygarlığa katkıda bulunabilmesi için, askerlik, inanç, ticaret ve teknik alanlardaki düzen üstünlüğü olumlu bir etken gibi görülürse de, kültür düzeyine bağlı olarak, fikir ve sanat alanında gerçekleştirdiği eserler önemlidir.

Kentlere yerleşen Türkler, bölgeye göre değişen nitelikte, Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp komşuları ile Sultan, Fikir Adamı, **Ehl-i hıref** ustaları ve tüccarlar

¹ Atasoy, **a.g.m.**, s.113.

² Atasoy, **a.g.m.**, s.113.

³ Atasoy, **a.g.m.**, s.127.

çevresinde, Fütüvvet, Ahi ve Lonca gibi sanat ve sosyal kuruluşları ile yerleştikleri mahallerde; öte yandan sürülerinin peşi sıra göçebeliği devam ettirenler de kendilerine özgü geleneksel yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Orta Çağ boyunca pek çok toplum grupları, Anadolu'ya, Anadolu dışına ya da Anadolu içerisinde başka bir yere ki zaman zaman istekli, zaman zaman da zorunlu olarak göç etmişlerdir.

Selçuklu ve daha sonraki yönetimlerde ise, Tire'den üç bin Türk Bayburt yöresine, Balkanların fethi sırasında Aydın ve Konya yöresindeki Türkler, mücadele için Rumeli'ye, esir alınan Hristiyanları İstanbul çevresinde 110 köye ve Bursa, Biga, Balıkesir yöresine yerleştirilmiş; Doğudaki Türkmenler İran ve Peloponez'e, Peloponez'den gelen Rumlar Bergama'ya, Aydın yöresindeki Türkler Kıbrıs'a, Foça'dan 69 aile Doğu Anadolu'da bir yere, Balkanlardan Bursa ve Kütahya'ya, Kafkaslardan Adana'ya, Manisa'dan Rumeli'ye göçler devam edip durmuştur. Anadolu Halkı Orta Çağ boyunca bir yöreden, öteki yöreye göç etmiş, bunun sonucunda ise, hiçbir coğrafyada örneği görülmeyen türde, Anadolu'ya özgü kültür bütünlüğü oluşturmuştur.

Farklı fikir, inanç ve gelenekteki bu insanlar çarşı, pazar ve panayır yerlerinde ticari ilişkilerle bir araya gelerek, Anadolu insanına özgü kültürel çeşitlilikle Anadolu uygarlığını zenginleştirmişlerdir.

Göçebe Türk toplumlarında, günlük işler dışında, dokumacılık, toplumun özelliğini belirleyen, bir temel kültür uğraşısı olmuş, insanı kişileştiren bir sanat eğitimi görevi yapmıştır. Ulaşımı ve iletişimi güç olan yörelerde sağlıklı ve uyumlu bir toplumun oluşmasında dokuma sanatının eğitici önemi küçümsenemez. En ufak toplum biriminden başlayarak, toplumun bütününe yayılmış olan dokuma sanatı, Orta Çağ boyunca, insanların bir erdeme yönelmesini sağlamıştır. Bu gerçek, günümüzdeki eğitim sistemlerinin, insan ölçüsüne göre, güzel sanatlarla bütünleşen; bale, müzik ve resim gibi sanat uğraşları ile başlatılan, eğitim örneklerinin Orta Çağ'daki uygulamasıdır.¹

Sonsuz türde yapılan dokumaları kabaca irdelersek: Koyunun beslenmesi, yünün eğrilmesi, ipliğin boyanması ve basit fakat sihirli sayılabilecek, teknik çözümlerle dokumanın oluşturulması, birden bire olacak işler değildir. Toplumda

¹ Aydın Uğurlu, "Orta Çağ Anadolu Dokuma Sanatı", **İlgi Dergisi**, Sayı:48, 1987, s.2-7.

geleneğe bağı bir eğitim gerektirirler.

Antik Çağdan beri Anadolu'da dokumacılık ve bununla ilgili el işleri sanatının hayli ileri durumda olduğu biliniyor. Doğudaki yaylalarda, batıdaki vadilerde yağlı kuyruklu Karaman koyunlarından elde edilen yün, batı ve kuzeyde keten, kendir, Marmara Karadeniz ve Ege bölgelerinde üretilen ipek, Anadolu dokumalarında kullanılıyordu. Bizans yönetiminde, dokumacılık ile ilgili dantel ve işleme gibi el sanatlarının yaygın olduğu bilinirse de, 1082'den itibaren Levantenlerin ticaret amacıyla Bizans kentlerine yerleşmeleri, 1096'da Haçlı saldırılarının başlaması, bilhassa 1204 yılında 4. Haçlı Ordusunun, Bizans'a yönelik yıkımı, Anadolu dokuma sanatını da etkilemiş ve daha sonra hepsi birer dokuma merkezi olacak Venedik, Cenova, Floransa, Lucca gibi İtalyan kentlerine pek çok dokumacının, Antik Çağdan beri olagelen türde, Anadolu'dan göç etmelerine neden olmuştu.

Selçuklular Anadolu'ya yerleşmeye başladığında dokuma sanatı alanında onları etkileyecek üstünlükle dokuma yapan klasik atölyeler Haçlılar tarafından yağmalanmış, tahrip edilmişlerdi.

Zaten Türklerin dokumaları olsun, giysileri olsun farklıydı. Bu konuda, onüçüncü yüzyılda Halifenin elçisi olarak Anadolu'ya gelen **İnbü'l-Cevzi** "Türklerin giysileri, Arapların giysilerinden farklıydı. Kırsal alanda Frenklere benzemiyorlar, kadınları örtünmez ve özgürdü" diye yazar.¹

Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonra, dokuma sanatının yaygınlaştığı, pamuk üretiminin arttığı biliniyor. Tiftiğin elde edildiği Ankara keçisi türünü Anadolu'ya göçebelerin getirdiği bilinmektedir. Onüçüncü yüzyılda misyoner olarak Anadolu'ya gelen Saint Quentin'li Simon, "küçükbaş hayvanların, özellikle, kolları dokumacılıkta kullanılan, keçilerin yetiştirilmesini" anlatır. Aynı devirlerde Anadolu'yu gezen El-Ömeri ise, *"ipek gibi, uzun tüylü keçiler yetiştirildiğini, bunların kolları ile yapılan dokumaların Müslüman ülkelere satıldığını"* yazar.²

Her toplum doğal değerlerini korumak istemiştir. İpek böceğinin Çin, Merinos koyununun İspanya dışına çıkmasını yasaklayan yasalar gibi, Tiftik keçisini de Anadolu

¹ Uğurlu (1987), **a.g.m.**, s.2-7.

² Uğurlu (1987), **a.g.m.**, s.2-7.

dışına çıkarmak yasaktı. Fakat yaşamı ve ticareti ne olursa olsun, bazı kişilerce, Tiftik keçisi de gerek yöneticiler tarafından hediye, gerek gizli yollarla; hatta kolları kesilip, siyaha boyanıp, adı karakeçidir diye kitabına uydurularak yurt dışına kaçırılmış ve 1800'lü yıllardan itibaren İngiltere sömürgelerinde, Anadolu keçilerine rakip olacak tiftik üretimine başlanmıştır.

Selçuklu Devleti'nde dokunan ipek kumaşların Avrupa ve Amerika'nın eski eser müzelerinde saklanıyor olması durumu Selçuklu Devleti'ndeki yüksek kaliteli ve üstün sanat ürünü ipek kumaş üretiminin varlığını gösterir. Üzerinde 1218/19 yıllarına ait olduğu ibaresi bulunan simli Selçuklu kumaşı Lyon Tarihi Kumaşlar Müzesi'nde saklanmaktadır. Kumaşın altın zemini üzerinde içinde birbirine sırtı dönük stilize edilmiş bir çift aslan figürünün resmedildiği büyük daireler işlenmiştir. Kumaş çok sayıda stilize edilmiş çiçek ve ağaç resimleriyle süslenmiştir. Ayrıca, Batı Berlin İslam Müzesi Bölümü'nde korunmakta olan Selçuklulara ait altın kumaşın I. Alaaddin Keykubad (1219-1235) dönemine ait olması muhtemeldir.¹ Kumaşın altın zemini üzerinde içinde stilize edilmiş iki başlı kartalın resmedildiği kalp şeklinde kabartma işlenmiştir. Amerikan Yale Üniversitesi'ne ait olan Selçuklu kumaşı son derece ilginçtir. Kumaş üzerindeki oval kabartmanın ortasında her iki yanında yelpaze gibi açılmış kuyruklarıyla tavus kuşlarının tasvir edildiği bir ağaç işlenmiştir.² Londra Victoria ve Albert Müzesi'nde saklanmakta olan Selçuklu ipek kumaşı Selçuklu süsleme sanatı için çok karakteristiktir. Kumaşın üzerinde içlerinde her iki yanına çiftler çiftler anka ve tavus kuşlarının yerleştirildiği ağaç tasvirleri bulunan büyük daireler işlenmiştir.³

Bilindiği gibi, onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda Anadolu toprakları üzerinde Müslüman ve yerli kültürünün sentezi yoluyla Selçuklu Sultanlığı'nın harikulade Selçuklu sanatı yaratılmıştı. Zenginleşen feodallerin desteği sayesinde gelişen Selçuklu kumaş kültürü, XII. yüzyılın ortalarında aniden görülmemiş bir yüksekliğe erişir: Selçuklu kültürü kaba zanaatçılıktan ince bir zarafete doğru adım atmıştır; mabetler, kurum binaları, sanat gerektiren zanaatlar (halı dokumacılığı, ipek dokumacılığı, metal işlemeciliği), küçük el işi ürünleri (takı yapımı ve oymacılık) vb. - bunların hepsi Selçuklu sanatını karakterize eden izler taşır. Selçuklu sanatının yaratıcıları, canlı

¹ Gudiashvili, **a.g.m.**, s.88.

² Tahsin Öz, "Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşlar". **V. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1960, s.448-449.

³ Gudiashvili, **a.g.m.**, s.88.

varlıkların- kuşların (kartal), hayvanların (aslan) - resimlerini kumaş, taş ve ağaç üzerine işlerken İslamiyet'in rigorizminden korkusuzca ayrılmışlardır. Hem Doğu hem de Batı'dan bol miktarda alıntılar yapmış olmalarına karşın, Selçuklular sanat eserlerinde gerçek Türk ruhunu saklamayı başarmışlardır.¹

Selçuklu Türklerinin 1243 yılında Köseadağ ve 1277 yılında Elbistan yenilgilerinden sonra başlayan Moğol (İlhanlılar) ve Beylikler döneminde dokumacı esnafı üretimlerine devam etmiştir. Çünkü ödenecek vergileri karşılamak için Anadolu'da kıymetli kumaşların dokunmuş olması gerekir. Orta Çağ Sultanların hazinelerinde altın ve gümüş katılmış, kıymetli dokumaların bulunduğu biliniyor. Bunlar, Osmanlı yönetiminde gerek devlet büyükleri için saray atölyelerinde yapılan ürünlere, gerek halkın kendi gereksinimi için ürettiği Anadolu Dokuma Sanatı örneklerine temel olmuşlardır.

1.2 Anadolu Beylikler Döneminde Dokumacılık

Anadolu'da Selçukluların 1243 yılında Moğollara yenilmeleri üzerine, Selçuklu Devleti ciddi biçimde zaafa uğramış ve eski güçlerini kaybetmişlerdir. Anadolu'da bir otorite boşluğu yaşanır olmuştur. Onbirinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya gelen ve sınır uçlarına yerleştirilirken Oğuz boyları zamanla güçlenip, Anadolu'da birer bağımsız beylik haline gelmişlerdir.²

Selçukluların dağılmasının ardından Moğolların, kontrol ve himayelerindeki Selçuklu Sultanları aracılığıyla Anadolu'da varlıklarını hissettirmeleri, Anadolu dokuma sanatını bir ölçüde de olsa dokuma sanatını etkilemiştir. Beylikler döneminde de dokumacılık sürdürülmüştür. Selçuklu Türklerinin Köseadağ ve 1277 yılında Elbistan yenilgilerinden sonra başlayan Moğol (İlhanlılar) ve Beylikler döneminde, dokumacı esnafı üretimlerine devam etmiştir. Çünkü ödenecek vergileri karşılamak için Anadolu'da değerli kumaşların dokunmuş olmasına ihtiyaç vardır.³

¹ Gudiashvili, **a.g.m.**, s.88.

² Anadolu Beylikleriyle İlgili geniş bilgi için bkz; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Devleti**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984; Fuad Köprülü, "Notes on the History of the Beyliks in Anatolia", **Türkiye Mecmuası**, II. Cilt, 1928, s.1-12; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990.

³ Uğurlu (1987), **a.g.m.**, s.2-7

Beylikler döneminde Anadolu'da ipekli kumaş dokunup ihraç edildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Alaşehir'in "Kızıl Efladisi" veya "Vale" kumaşı, Denizli'nin "Akalemlî Bezleri", "Kırmızı Kemha" gibi kumaşlar dokunuyordu.¹ Anadolu'da bu dönemde ileri bir dokumacılık bilgisi kendini koruyordu.

Diğer dokuma merkezleri ise Akşehir, Balıkesir, Bilecik, Diyarbakır, Siirt'tir. Ondördüncü yüzyılda Anadolu'da dolaşan Arap gezgini İbn-i Batuta seyahatnamesinde, Lâdik'te bordürleri altın tellerle dokunmuş çok kaliteli pamuklu kumaşların dokunduğunu ve çeşitli ülkelere ihraç edildiğini yazar.² Beylikler dönemi kumaşlarının Antalya ve Alanya limanlarından ihraç edildiğini bildirir. Al-Umari ise ondördüncü yüzyılda Sinop'un güneyinde altınla dokunmuş ipek kumaşların üretimi ve ticareti hakkında bilgi vererek, bunların Hristiyan memleketlerine ihraç edildiğini belirtir.³

Anadolu'da Beylikler döneminde daha çok halıcılık gelişme göstermiştir. Bu dönemde dokunan halıların soyut ve geometrik biçimde figürleriyle bezenmiş olanları "hayvan figürlü halılar" olarak ün yapmış ve uzantıları Osmanlı devri Kafkas ve Bergama halılarında görülmüştür. Halıların yüzeyinde yer alan sekizgen ya da altıgen büyük rozetler kartal, çift başlı kartal, horoz, geyik, ejder, zümrütü anka ve hayat ağacı etrafında çift kuş figürleri ile doldurulmuştur.⁴

1.3. Türk Dokuma Sanatının Diğer Uluslarla Etkileşimi

Kumaş süslemelerinin uluslararası etkileşimi, aslında başlı başına araştırma konusu olabilecek kadar geniş bir alanı kapsayabilir. Ancak bütünlüğü bozmamak amacıyla, değişik toplumlara ait birkaç örnek vererek ve etnolojik açıdan da kısaca ele alarak, konu sınırlı tutulmaya çalışılacaktır.

Türklerin, Hunların döneminde kendine has bir **Orta Asya Hayvan Üslubu** süslemeleri tarzında kumaş ve yaygı tezniyatı mevcuttur. Uzun yıllar bu süsleme tarzı, hem Türk eserlerinde, hem de karşılıklı ilişkiler içinde bulundukları çevre toplumlarda görülür. Hunların ve Orta Asya Türklerinin gerek ticaret yollarını ellerinde

¹ Aslanapa, a.g.e., s.359.

² Gönül Öney, **Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl (1300-1453)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989,

³ Öney, a.g.e., s.52.

⁴ Yetkin (1993), a.g.m., s.331.

bulundurmaları gerek çoğunlukta Batıya yaptıkları akınların sonucunda kendi kültürlerini buralara taşıırken, yavaş yavaş gittikleri yörelerin sanat tarzlarından da etkilenmeye başlamışlardır. Doğuda Çin etkileri, ipekli kumaş ticaretinin yapılmaya başlamasından beri Hun Sanatına girmeye başlamıştır. Çin Sanatı etkisi olduğu düşünülen Cennet Kuşu motifi bu dönemde Hun kültürüne geçmiş olmalıdır.

Göktürkler Hun geleneğini devam ettirmişlerse de, Uygurlarda Budizm ve Maniheizmin etkileri ağırlık basar. Bu dönemde bitkisel tarzda süslemeler Uygur Sanatına girer. Kumaşların çoğu düz renkli olsa da, önemli kişilerin kıyafetlerinin çiçek dalları ve yapraklarla süslendiğini görürüz.

Eski bir uygarlık olan Mısır sanatında kopt kumaş geleneği kilim tarzı dokumacılığa benzeyen kendine has bir üslupla karşımıza çıkar. Atkı yüzölçümlü bir dokuma olarak yapılan kopt kumaşlarda çoğunlukla hayvan figürleri, gerçekçi tarzda işlenmiştir. Bir örnekle keklik kuşu yuvarlak bir madalyonla çevrelenmiştir. Kırmızı zemin üzerinde yer alan, siyah zeminli madalyon çerçevesi de mavi, beyaz, kırmızı, sarı renkli stilize çiçeklerle doldurulmuştur.

Bir diğer Mısır kopt kumaşında ise, yine son derece gerçekçi bir üslupla dokunmuş tavus kuşu motifi ve hayat ağacı yer alır. Beyaz bir zemin üzerine mavi ve sarı ile dokunmuş, kuyruğu ise kahverengi, mavi ve sarı ile doldurulmuştur.

Yeşil renkte bir ağaç ve alt tarafta bir dal yer alır. Zacharias atölyesinde onaltıncı yüzyılda dokunmuş ipekli bir kumaş örneği ise yine Mısır'da bulunmuştur. Kırmızı zeminli kumaşta boyuna oluşturulmuş düz çubuklar şeklinde yollar vardır. Bu yolların arasında ise altı ve yaya giden avcılar kuş avlanmaktadır. Kopt kumaşlarda gerçekçi tarzda süslemeler kullanan Mısırlı dokumacılar ürünlerini başta İskenderiye limanından olmak üzere kuzeye ve Anadolu'ya satarlardı. Bunların yanı sıra sembolik motiflerle işlenmiş renkli kumaşlar Yunanistan'a ve Bizans'a yayılarak etkilerini burada da göstermeye başlamıştır.¹

Tolunoğulları Döneminde (868-905) yine Mısır'da dokunmuş olan bir keten kumaşta, başını yere eğmiş bir hipopotamın tasviri yer alır. Tolunoğulları'nın Türk

¹ Uğurlu (1987), a.g.m., s.5.

olmasına rağmen, kopt kumaş geleneğinde dokudukları bu örnek, Mısır etkisinin varlığını gösterir. Fakat hipopotamın üzerinde görülen virgül ve nokta şeklindeki siyah lekeler, Orta Asya hayvan üslubu etkisinin Türklerle buraya kadar geldiğini gösterir.

Bizans dokumalarında, süslemelerin çoğunda yuvarlak bir madalyon ana konuyu işleyen figürleri çevreler. Deniz Tanrısı Nereus'un kızları Nereid motifleri ile süslenmiş ipekli dokuma dördüncü ve beşinci yüzyıllara tarihlendirilir.¹ Bitkisel tarzda yuvarlak dallar madalyon biçimini almıştır. Üstteki figürler bir denizati üzerine oturmuş, ellerinde taş tutarken, alttaki figürler bir balığın üzerinde lir çalar biçimde tasvir edilmiştir.

Aachen Vakıf Kilisesi'nde bulunan koyu mavi, dimi örgülü zemin üzerine, geç antik çağ etkisinde kare (ekose) motiflerle süslenmiş olan kumaş altıncı ve yedinci yüzyıl Bizans kökenlidir. Üzerindeki rozet çiçekler, Anadolu'daki düz yaygı dokumalarında hala kullanılmaktadır.

Bizans dönemine ait yuvarlak madalyon içerisine alınmış üç adet kumaş örneğimiz mevcuttur. İstanbul hipodromunda at yarışlarını gösteren ipekli kumaş onyedinci yüzyılda dokunmuştur. İran etkisindeki kumaşta dört atın çektiği bir yarış arabası bulunur. Antik çağda serpme motiflerle süslenen kumaş yüzeyleri daha sonra daire içine alınarak karakteristik özellikte süslemelerle dokunmuştur. Daireler, zeminde yuvarlak olan bir diğer arma ile birleştirilmiştir. Bütün birleşmeler androlak tarzı kenetlenmeleri andırır.

Kumaşın boşluğunda ise karşılıklı duran keçi figürleri serbest olarak yerleştirilmiştir. Çerçeve içinde ise basit bitkisel süslemeler yer alır.

Benzer tarzda yapılan bir diğer kumaş ise karşılıklı atlara binmiş avcılar konu alır. Berlin, Schloss Museum'da bulunan kumaş da yedinci yüzyıl süsleme örnekleri gösterir.

Bu kumaşın etrafındaki yuvarlak çerçeve içinde her biri farklı bir hayvan olarak dokunmuş küçük dairelerden oluşmuştur. Bu daireler İran etkisindeki inci dizilerini hatırlatır. Kanatlı atlar üzerinde tasvir edilen iki süvari başındaki miğfer ve

¹ Uğurlu (1987), a.g.m., s.4.

kıyafetleriyle Bizans tarzındadır. Zeminde yer alan aslan, kaplan ve mücadele eden hayvanlar ise bir nebze olsun Orta Asya Hayvan Üslubunu andırır. Bu yüzyıllarda Türk sanatının etkilerinin buralara ulaşmaya başladığını, karşılıklı ilişkilerin olduğunu biliyoruz. Bunun neticesinde bir etkileşim başlamışsa da hayvanların tasvir edilişleri Bizans'a özgü bir şekil almıştır. Buna benzer diğer bir örnek ise altıncı ve yedinci yüzyıl tarihli ipekle dokunmuş giysi parçasıdır. Maastricht'te Saint Servais Kilisesi'nde ele geçmiştir. Bizans geleneğinde yuvarlak olan bir madalyon içindeki atlı süvari aslana ok atmaktadır. Çerçeve içi ve dış zemin yapraklarla süslenirken, figür Sasani tarzında yapılmıştır.

Bizans'a ait son örneğimiz ise çift başlı kartal motifinin işlendiği onbirinci yüzyıl ipekli kumaşıdır.¹ Bizans devlet atölyesinde kadınlar tarafından dokunmuş olan bu kumaş yeşil zemin üzerine siyah desen iplikleriyle meydana getirilmiştir. Alttan ve üstten kemerlerle, yandan ise dikey bir silmeyle bölümlendirilmiş alanlara kartal figürü konmuştur. İşleniş tarzı itibarıyla Türk Sanatından farklı olsa da Selçuklu etkilerini burada kuvvetle görebiliriz. Çift başlı olması ve kartalın pençeleriyle kaplan (ya da aslan)'a benzer yaratıkları tutması Selçuklu kumaş süslemelerini andırır.

Mısır, Bizans ve Türk sanat anlayışının yanı sıra, bölgede hâkim olan bir diğer kültür varlığı da İran bölgesindeki veya Sasani süslemeleridir. Genellikle daha serbest düzenlemelerden oluşan İran kumaş süslemelerinde hayvanlar, insan figürleri ve bitkiler tüm zemine serpiştirilir. Hüsrev ve Şirini konu alan bir İran kumaşı, renkli oval madalyon düzenlemeleri ile bitkisel dallardan oluşmuştur. Sarı klaptanlı zemin üzerindeki kadife çiçekler ve madalyonlar Türk süsleme geleneği de hatırlatır.

Bunların dışında madalyonlarda görülen yuvarlak inci dizilerini Safavi kültürünün bir özelliği olduğu bilinir. Gerek Bizans ve gerek Selçuklularda zaman görülen bu özellik, karşılıklı bir etkileşimin sonucudur.

Kendine has bir üslup özelliği gösteren Çin Sanatı, yüzyıllarca Hun Sanatıyla etkilemiş olsa da birbirine fazla bir şey katamamıştır. Ancak ondördüncü yüzyılda Moğollardan kalma gümüş brokar kumaş Çin etkisinin küçük bir yansıması olarak Anadolu'ya kadar uzanmıştır. Dalgalı çiçek dalları arasına çapraz dizide hatayi, ejder ve

¹ Uğurlu (1987), *a.g.m.*, s.6.

hayvan motifleri gümüş sim ile işlenmiştir. Ejder motifleri kanatlı olarak Çin üslubunda işlenmiştir. Avrasya hayvan üslubundan kanatlı yaratıklar işlenmiş olmakla birlikte buradaki ele alınış tarzı Çin etkisindedir. Zemindeki birbiriyle birleşen kıvrık dallı bitkisel süslemeler, Osmanlı kumaşlarında da zaman zaman görülür.

Verilen birkaç örnekten sonra genel bir değerlendirme yapılabilir. Hunların Orta Asya'da komşu kültürlerle bir ilişki içine girdikleri ve zamanla kaçınılmaz olarak birbirini etkilediği söylenebilir. Bu etkileşimde Türk sanatı ufak tefek değişimlere uğrasa da kendi benliğini hiçbir zaman yitirmeden yayılmaya devam etmiştir. Batıya doğru gelindikçe ve inanç yapısı değiştikçe bu etkileşim biraz daha çeşitlilik gösterir. Türkler gittikleri yerlere kendi kültürlerini taşıırken, bulundukları yerlerin etkilerini de yine Türk sanatına özgü bir biçimde yorumlamışlardır.

Özellikle dokumada kullanılan motiflerde bu zenginlik gözden kaçmayacak kadar dikkat çekicidir. "Beşinci yüzyılda Hun göçlerinden sonra, Türk kökenli toplulukların, Bizans yönetiminde, Trakya yönünden, sekizinci yüzyılda Abbasiler yönetiminde İran ve Irak üzerinden (esir yahut paralı asker diyebileceğimiz türde) Anadolu'ya geldikleri ve askeri etkinlikte bulundukları biliniyor. Zamanın Bizans tarihçileri, Arap yazarları, toplumları içinde görev yapan Türklerin yetenek ve becerilerini övmüşlerdir."¹

Burada Türklerin Anadolu'ya gelişini beşinci yüzyıl olarak görüyoruz. Adeta fırtınalı bir hayatı yaşayan Türklerin ne zaman Anadolu'ya geldiği de tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Yılmaz Öztuna'ya göre Bizans Yönetimi Selçuklulardan çok önce Anadolu'ya Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman ve Oğuz asıllı boyları yerleştirmiştir. İslamiyet'i Anadolu'da ilk kabul edenlerin henüz anadilleri Türkçeyi unutmadıklarını, fetihten sonra Dünya Türk nüfusunun üçte birinin Anadolu'ya yerleştirdiğini, Anadolu'nun Türk asıllı Müslüman göçmenlerle Türkleştiğini söyler. Anadolu'nun Türkleştirilmesi sorunu Ekrem Akurgal Sümer ve Hititlere kadar dayandırır. Sümercenin Türkçeye yakın olduğu dilbilimcilerin gözünden kaçmamışsa da, bunu kanıtlamak oldukça zordur. Ancak **Hititler** (Etiler)'in Hint-Avrupa dili konuşan Küçük Asya toplumu olduğu bugün dünya da anlaşılmıştır.²

¹ Uğurlu (1987), **a.g.m.**, s.2.

² Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği**, Ankara, 1994, s.124-125.

Bizanslılar yaşadıkları dönem boyunca Anadolu'ya değişik yörelerden insanlar yerleştirmişler ve sürekli yerlerini değiştirmişlerdir. Örneğin Bizans İmparatoru I. Aleksios'un bir Batı Anadolu seferinde (yaklaşık 1098), esir edilen 2000 kadar Türk Ege adalarına yerleştirilmiştir.¹ Selçuklular ve Osmanlılar döneminde bu değişim Türkleşme yönünde devam etmiştir. Nitekim 1137'de Adana'yı ele geçirmiş olan Selçuklu Sultanı I. Mesud bu kentin Hristiyan piskoposu da dâhil olmak üzere, tüm nüfusunu Malatya'ya göndermiştir. Yine Danişmend Beyi Yağıbasan aynı şekilde 1155-1156 yılları arasında Lykandos ve Elbistan'da 70 bin Hristiyan esiri Sivas ve Kapadokya bölgesindeki kendi topraklarına yerleştirmiştir. Daha ilginç ise, I. Keyhüsrev'in, Kariz ve Tantalos'tan yaklaşık 5 bin esiri 1197 yılında Akşehir çevresindeki köylere yerleştirilmiş olmasıdır.² Yine Osmanlıların kuruluş yıllarından özellikle onaltıncı yüzyıla³ kadar Kıbrıs'tan Rumeli'ye Balkanlardan Bursa ve İç Anadolu'ya kadar göçler devam edip durmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin nüfus ve iskân politikası, sistemin ihtiyacı olan nitelikteki insanların gerekli ve sayıda bulundurulması esasına dayanır. Bu politika herhangi bir sosyal grup tercihinin bağlı değildir. Mevcut yapıda bütün sosyal grupların yer alması bir amaçtır.⁴ Anadolu halkı Orta Çağ boyunca bir yöreden öteki yöreye göç etmiş bunun sonucunda ise, hiçbir coğrafya da örneği görülmemiş Anadolu'ya özgü bir kültür bütünlüğü oluşmuştur. Farklı fikir, inanç ve gelenekteki bu insanlar çarşı, pazar ve panayır yerlerinde ticari ilişkilerle bir araya gelerek Anadolu insanına özgü kültürel çeşitlilikle Anadolu uygarlığını zenginleştirmiştir.

Anadolu'da hayli ileri bir durumda olan dokumacılık, Haçlı saldırılarından etkilenmiştir. Bizanslı dokumacılar, IV. Haçlı ordusunun İstanbul'u yağmalaması sonucu, çoğunun İtalyan kentlerine göç etmesine sebep olmuştur. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında olduğu gibi Osmanlı döneminde de ecnebi dokuma ustaları zaman zaman saray atölyelerinde çalıştırılmıştır. Bunlar Türk sanatçıların direktifleri

¹ Nevra Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)", içinde, Selçuklular, **Cogito**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Sayı:29, (Güz, 2004), s.82.

² Necipoğlu, **a.g.e.**, s.82.

³ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sosyal çalkantılar, iç ve dış çatışmalar ve taht mücadelelerinin yoğunluğu oldukça uzun geçen Onaltıncı yüzyıl nüfus ve göç hareketleri itibarıyla çok zengin bir laboratuvar oluşturmaktadır. Bkz; Hüseyin Arslan, **16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün**, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2001.

⁴ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", **Divan İlmi Araştırmalar**, Bilim ve Sanat Vakfı, Sayı: 6, (1999/1), s.61.

doğrultusunda dokumalar yapmışlardır. Haçlıların geriletği Anadolu dokumacılığı, Selçukluların elinde yeniden canlanmıştır.

Anadolu'da Türkleşme sürecini Bozkurt Güvenç iki başlık altında toplar:

1) *Anadolu 'da yaşayan yerli halkın çoğunluğu Hristiyan veya Rum'du. Türkler geldikten sonra -ve onların yönetimi ve baskısı altında-Müslümanlığı kabul edip Türk oldular. (Hristiyan Batı'nın yaygın görüşü).*

2) *Anadolu'nun yerli halkından İslamiyet'i kabul edenlerin çoğunluğu zaten Türk asıllı Hristiyanlardı. Ötekilerse Hristiyan olarak kaldılar. Anadolu, Oğuz Eli'nden göçüp Anadolu'ya konan Türkmen boyları tarafından Türkleştirildi.*

Karşıt görünen bu iki görüş, kültür tarihi açısından uzlaşmaz değildir. Şöyle ki: Bu görüşlerden biri doğruysa ötekinin yanlış olması gerekmez. Biri ötekini tümüyle dışlamaz. Hristiyan veya Rum asıllı Anadolu halkından bazılarının İslamiyet'i kabul etmesi, herkesin Müslüman olmuş olmasını gerektirmediği gibi Müslüman olmuş ya da oluş sürecinde bulunan bazı Türk-Türkmen boylarının Anadolu'ya gelip yerleşik hayata geçmesini de önlemez. Öte yandan Türk asıllı göçmenlerin Anadolu 'ya gelip yerleşmesi, yerli halkın İslamlaşma veya Türkleşme sürecini durdurmadığı gibi, çabuklaştırmış da olabilir. "¹

Farklı kültürlerin hoşgörü ile birleşmesi, "Anadolu insanı" kavramını oluşturmuştur. Anadolu insanını ortak bir uğraşta birleştirmiş olan dokumacılık toplumsal uyumda önemli rol oynar.

Türkler gittikleri yöredeki sanat unsurlarını, İslamiyet'in de etkisiyle, kendilerine özgü bir biçimde özümseyerek, yeni bir sanatın (Türk Sanatının) teşekkülünü sağlamışlardır. Bugün gerek mimari süslemelerde, gerek ahşap, maden, tezhip, kumaş ve halı gibi el sanatlarında görülen süsleme ve üslup birliği, temelinde Türk unsurları yatan bir sanatın ürünleridir.

Yakın bir etkileşim içinde olan Bizans ve Selçuklu kumaşları aslında birbirinden çok farklıdır. Selçukluların elinde Orta Asya Türk Sanatı yeni bir karakter kazanmış hayvan figürleri daha durağan kullanılmıştır.

¹ Güvenç, a.g.e., s.128.

Selçuklu kumaşlarından Bizans kumaşlarına nazaran bir sadelik, süslemelerde bir intizam ve motiflerle Selçuklu tezyinatı hâkimdir. Genelde hayvan resimleri, haç, taç, aslan veya at resimleri, halkalar, daireler hâkim olan süsleme unsurlarıdır.¹

Bizans ve İran kumaşlarından kesin bir hatla ayrılan Türk kumaşları Osmanlı döneminde çok daha farklı bir boyut kazanır. Bunun temelinde ise köklü bir düzeye sahip Selçuklu kumaş geleneği ve bilgisi yatar. Osmanlı dönemi kumaşlarının diğer uluslarla etkileşimi ise yeri geldikçe yüzyıllara göre ikinci bölümde yer alınacaktır.

2. Osmanlı Devleti'nde Dokumacılık

Selçuklu Sultanlığı'nın dağılma ve Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarındaki doğu vilayetlerinin Türkler tarafından fethedilmesi sürecinde bir dizi bağımsız beylik kurulmuştur. Bu beyliklerden bir tanesi Osmanlı Beyliği, Osmanlı Devleti'nin nüvesi olmuştur. Bu dönemin politik dengesizliğine rağmen, Anadolu'daki bu tarihi parçalanma içerisinde dokumacılık, ipek üretimi ve ipek dokumacılığı devam etmiştir. Karesi Emirliği'nden Konstantinopolis'e ipek götürülüyordu. Burada da bu ipeklerden ipek kumaş ve tafta dokunuyordu. "Türk kadifesini" Fokeya'dan çıkartıyorlardı.²

1299'da kurulduğu kabul edilen Osmanlı Devleti siyasi ve kültürel açıdan hızlı bir gelişme göstermiştir. Sürekli gelişen ve büyüyen Osmanlı Beyliği Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u fethiyle Cihan İmparatorluğu'na doğru yol almıştır. Osmanlı idaresi altına topraklara da Türk kültürü hâkim olmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti, köklü bir geleneği olan Selçuklulardan devraldıkları kültür mirasıyla birlikte, Anadolu'da karşılaştığı çeşitli uygarlıklardan gelen etkileri de kendi benliğinde erittikten sonra kullanmıştır. Yeniliğe ve Batıya açık bir görüşe anayurttan getirdikleri sanat anlayışını Anadolu'nun eski uygarlıklarından gelen gelenek ve görenekleri ile zenginleştirmiş ve bu sentez sonunda kendine has bir Yeniçağ Türk Sanatı ortaya çıkmıştır.

" Küçük bir beylik yapısından imparatorluk gücüne oluşan Osmanlılarda,

¹ Nurettin Yatman, **Türk Kumaşları**, Ankara, 1945, s.4.

² Gudiashvili, **a.g.e.**, s.89.

gerek yöneticiler, gerekse halktan insanlar, göçebe hayatın zorunlu kıldığı koşullara uygun giyindirdi. Giysileri basit, rahat ve kullanışlıydı. Ancak yöneticiler, bir dönem bağlı oldukları Anadolu Selçukluları ve Bizans saraylarındaki yaşam biçimlerinden zamanla etkilenir oldular. Bursa'nın alınmasından sonra Osmanlı 'da saray özentisi de baş gösterdi; ifadesini çadır, toprak ev, kaba, aba, şayak, keçe, kıl çadır gibi sözcüklerde bulan göçebe dokuma kültürü de Selçuklu ve Bizans etkisiyle unutulmaya yüz tuttu, hatta giderek hor görülür oldu. "¹

Devşirmeleri, iç oğlanları, harem ağası ve hadımlarıyla Osmanlı saray yaşantısı, geleneksel göçebe Yörük ve Türkmen yaşantısından farklılaşmaya başlamıştı. Toplumsal yaşam yerleşik düzene uyum sağladıkça, toplumu oluşturan bireyler de özel giysileriyle ait oldukları sınıfı belirtmeye özen gösterir oldular.

Saray mensuplarının yanı sıra halkın, azınlık insanların meslek sahiplerinin, askerlerin giyim kuşamı da değişmekteydi. Devlet büyüdükçe yeni ihtiyaçlar ortaya çıktı ve bu ihtiyaçlara göre de yeni giyim modelleri ortaya konuldu. Bilhassa saray halkı ve yöneticilerin günlük giysileri ve tören kıyafetleri oldukça zengin çeşitlere ulaştı. Günümüze ulaşan dokuma örnekleri, yazılı belgeler, minyatürler bu ihtişamı yansıtmaktadır.

Osmanlı sınırları genişledikçe Anadolu beyliklerinden alınan şehir ve kasabalardaki müteaddit çeşitli müesseseler bunlara geçiyordu; Denizli ve Alaşehir'in kırmızı dokumalarıyla ak alemlı bezleri ve beyaz renkli sarıklı tülbentleri bu cümledendi. Sultan Murad Hüdevendigar başına Germiyan bezi denilen ve ince beyaz renkli olan tülbendi sarardı; bundan başka Germiyanili'nin ak alemlı dokuması hil'at yani üst elbisesi olarak giyilirdi; Alaşehir'le Balıkesir'in ipekleri hem iç ve hem dış piyasada sarf edilen metaldandı. Bursa-Bilecik yöresinden başka, İstanbul, Edirne, Amasya, Denizli, İzmir ve Konya'da ipekli kumaşlar dokunmuş ve tüketim yaygınlaşmıştır. Bu dönemde Denizli'nin Ak Alemlı denilen beyaz bezleri, Alaşehir'in Kızıl Efladi, Sivas'ın Kamlot diye adlandırılan dokumaları, kervanlar yoluyla ulaştığı Avrupa'da ün yapmıştır.² Ününü son zamanlara kadar korumuş olan Ankara sofı ile yine aynı isim

¹ Senem Başarır-Uğurlu, "İhtişam, Güç ve Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Osmanlı Tören Kaftanları", **Art & Decor**, Sayı: 63, İstanbul, Haziran 1998, s.146.

² Cavit Şentürk, Yaman Erdal ve Oğuz Türkyılmaz, **Türkiye'de Pamuklu Tekstil Sanayinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Ankara, 1976, s.2.

altında Tosya, Kalecik, Ayaş ve Sivrihisar'da dokunan sof ve muhayyer denilen kumaşlar üst elbisesi olarak giyilirdi. Bilecik'te kadife ve ibrişim işlenirdi.¹

Osmanlı dönemi saray kumaş dokumacılığının temelini kaftanlar oluşturur. Halkın giyiminde ise sade ve düz dokumalardan yapılmış giysiler hâkimdi. Halkın giyimi, saray eşrafından ayırt edilerek kanun ve yasalarla her dönemde belirlenmiştir. Bu yüzden halkın giyimi de o dönemin kumaş özelliklerine dâhil edilmelidir.

Kaftan, Türk halkının geleneksel bir giysisidir. Orta Asya'dan beri basit değişikliklerle Anadolu'ya kadar gelmiştir. Atlı bozkır kültürünün insanı kısa kaftan giyerken, Uygurlarda zaman zaman boyu uzatılmış, Selçuklularda ise tamamen uzamıştır. Osmanlı'da ise aynı kaftan biraz daha esnek ölçülerde vücuda oturan tarzda bir yapıya kavuşmuştur.

Padişahlar değerli metal tellerle dokutturdıkları kumaştan yapılmış, her biri 2 ile 5 kilo arasında değişen kaftanları, harpte ise 15 kiloluk zırhları yiğitçe taşırlardı. Padişah giysileri özel hazırlanmış bohçalar içine konur, ya seferliler koğuşundaki duvar dolaplarında ya da sandal ağacından yapılmış sandıklarda saklanırdı. (Sandal ağacı sandığı güve türü zararlılara göz açtırmayan bir koku salar) Kaftanlar her kullanımdan sonra yıkanıp bohçalanırdı. Padişahın giyimiyle, sarayın Enderun teşkilatından olan seferliler ilgilenirdi.

Padişahın gündelik kıyafet donanımları ise çorapla başlar, iç donu, zıbın, gömlek, şalvar, iç kaftanı (entari) ve dış kaftanı ile tamamlanırdı. İç kaftanı üzerine şal veya Trablus sarılır² ya da cevheri kemer (mücevherli kemer) takılırdı. Başa da devrin modası kalıpta "yüksek kavuk" giyilirdi. Törenlere, ağdalı havayı veren belki de ağır ipekten yapılma kol ve etekleri yerlere kadar uzanan kaftanlardı.³ Kışın ise kürkten astarlanmış kaftanlar, koyunyününden çuha kaftanlar, tiftikten sof kaftanlar ve şal yününden kıyafetler giyerlerdi. Hünkâr dışarı çıkarken de pelerine benzer bir kolsuz bazen kapüşonlu, bol kesimli mahlaşlar ve yağmurlukları üzerine alırdı.

Saray yaşamına belli bir giyim tarzı hâkim olmuştu. Kaftanlar yakasız önden

¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.681-682.

² Kuşağın tarifi hakkında Bkz: Mehmet Zeki Kuşoğlu, "Antep Kuşakları, Şalları", **İlgi Dergisi**, Sayı:47, 1996, s.32-35.

³ Leyla İsmier, "Has Solist Elbiseleri", **İlgi Dergisi**, Sayı:36, (8-14 Aralık, 1991), s.21.

açık ve kısa, bol kollu veya uzun kollu olur, belden aşağı doğru genişler, kalıp gibi dik dururdu. Kadın, erkek ve çocuk modası bu ana çizgiler üzerinde gelişirdi. Farklılıklar ise detaylarda söz konusuydu.

2.1 Ondördüncü Yüzyılda Başlıca Kolları İtibariyle Dokumacılığın Gelişmesi

Osmanlı Devleti kurulduğu sıralarda, çevresindeki beyliklerde Anadolu Selçukluları zamanından beri devam edip gelen ekonomik ilişkiler varlığını sürdürüyordu. Henüz küçük olan Osmanlı Beyliği'nin Marmara ve İstanbul taraflarına doğru genişlemesi ve Bizanslıların önemli şehirlerinden Bursa, İzmit ve İzmit'in alınması Türklerin buradaki ekonomik durumdan yararlanmalarını sağladığı gibi aynı zamanda bu durumu genişletmelerine de neden olmuştu; özellikle, önemli bir ekonomik merkez olan Bursa'nın önemi Bizans devrine oranla çok artmıştı. Her çeşit emtianın yanı sıra ipek, yün ve pamuklu kumaşlar, beyaz sabunlar dışarıdan gelen tüccarlara satılıyordu. Suriye'den kaba ipek getiren ticaret kervanları ya da hacı kabileleriyle Ceneviz, Floransa ve İspanya tüccarları her türlü kolaylıkla alışverişlerini yapıyorlardı; pirinç boldu, Karamürsel, Kartal ve Pendik gibi mahallelerde Türk halıları dokunuyordu.¹

Osmanlılarda dokuma sanayi üç temel alanda ele alınabilir:

- 1) Keten, kenevir, pamuk gibi lif bitkilerini üretimde hammadde olarak kullanan dokuma,
- 2) Yün iplik imalatı ve yün dokumacılığı,
- 3) İpekli dokuma²

Dokumacılığın bu üç ayrımının yanında yine kullanılan teknikler ve üretim şekilleri zamanlara göre de çeşitlilik göstermiştir. Bu çeşitlilik, ilk üretim teknikleri olan el tezgâhlarından büyük modern makinelere kadar gelişme göstermiştir.

El tezgâhlarına dayalı üretim şekli çok yaygın olup, Anadolu'nun her tarafında

¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.681.

² Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi: Toplu Makaleler I**, İstanbul: Kitabeyi Yayını, 2005, s.288.

görülüyordu. Batı, Orta, Güneydoğu Anadolu'nun pamuklu dokumaları herkesçe tanınıyordu. Ege, İstanbul ve Kastamonu çevresinde gelişmiş bir keten dokuma sanayi de vardı. Üsküdar'dan Pendik'e kadar uzanan topraklarda oldukça geniş bir keten tarımı ve pazarlarda keten alışverişi yapılmaktaydı. Bu üretim şekli çok yaygın olmakla birlikte uzun bir süre ilkel bir şekilde yapıldı. El emeğine dayalı olarak gerçekleştirilen ticari olarak en yaygın üretimdi. Çünkü geniş bir halk tabakasına hizmet vermekteydi.

İpekli dokuma ise, daha çok batı bölgelerine özgü bir üretimdi. Özellikle, Bursa ve Bilecik dokuma ve kadife merkezi durumunda idi.¹ Osmanlıların Bursa'yı fetihleriyle dokuma işlerinde ve özellikle ipekçilikte büyük ilerleme kaydedildi. İlk devir ipekçiliği üzerine elde mevcut kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Ancak bazı arşiv vesikalarında bu konuda geniş bilgi mevcuttur. Bursa'da mevcut eski mahkeme sicilleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan erken dönem vesikalarda ipekçilik ve dokuma ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür.²

Ondördüncü yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra, Anadolu'da hâkimiyeti elinde bulunduran Beylikler ve bunların en önemlilerinden Osmanlı Beyliği, diğer kültür alanlarındaki gibi, halıcılıkta da Selçuklu geleneğini devam ettirmiştir. Bu dönemde bir yandan eski halıcılık geleneği sürerken, diğer yandan Osmanlı Devri Halıları, Klasik Osmanlı Devri Halıları ve Geç Osmanlı devri Halıları şeklinde üç grupta ele almak mümkündür.³

Beylikler Dönemi Halıları Türk Halı Sanatı Tarihinde ondördüncü yüzyıl Anadolu Türk Halıları diye adlandırılır. Bu halılar genellikle hayvan figürleriyle süslüdür. Bu nedenle **Hayvan Figürlü Anadolu Halıları** diye de bilinir.⁴ Bu halılar başlangıçta Rönesans dönemi ressamlarının tablolarından esinlenilmiş, daha sonra Anadolu'da yeni örneklerinin bulunmasıyla Beylikler devri halıları hakkında bilgiler çoğalmış ve daha önce Selçuklu dönemine ait olduğu sanılan pek çok halının da ondördüncü yüzyıldan kaldığı ortaya çıkmıştır.⁵

¹ Heyet, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, IV, İstanbul, s.2339.

² Fahri Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s.12-13.

³ Bekir Deniz, "Osmanlı Dönemi Halıları", **Osmanlı**, Cilt: 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.38.

⁴ Şerare Yetkin, "Türk Hat Sanatı", içinde, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993, s.313.

⁵ Deniz, **a.g.m.**, s.381.

Bu halılarda zemin, kenar sınırları belli olmayan karelere ayrılmış, içlerine hayvan figürleri işlenmiştir. Bir kısmında zemin küçük karelere ayrılıp içlerine hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Bir bölümünde ise, zemin iki çeşit kareye ayrılmış, karelere sekizgenler yerleştirilip, içlerine hayvan figürleri işlenmiştir. Sekizgenler erken örneklerde bazen tek başına duran hayvanlar bazen de, birbirleriyle mücadele eden üsluplaştırılmış hayvan figürleriyle doldurulmuştur.¹ Daha geç örneklerde ise, hayvan figürleri kaybolmuş, yerini üsluplaştırılmış bitki motifleri almıştır. Bu halıların Anadolu'nun neresinde dokunduğu bilinmemektedir. Sadece, zemini ikiye bölünmüş örnekleri, onaltıncı yüzyılda Bergama çevresinde dokunduğu kabul edilen halılara benzerliği nedeniyle, Bergama çevresinde dokundukları sanılmaktadır.²

Osmanlı Beyliği zamanında dokunan, Osmanlıların ilk dönemlerine ait halılara **Erken Osmanlı Devri Halıları** adı verilir. Bu dönemin halılarını, onbeşinci yüzyıl halıları gibi, Avrupalı ressamın tablolarından tanınmaktadır. O dönemlerde Avrupa'ya ihraç edilen bu halılar fon olarak kullanmışlardır. Bu halılar bir yandan da İslam minyatürlerinde resmedilmiştir.

İznik'ten sonra Bursa alınınca başkent burası yapıldı. Daha önce Bursa Bizanslılar zamanında da ticaret ve ipekçilik merkezi idi. "Kuruluş döneminin ilk yıllarında İbn-i Batuta (1304-1369), Bursa civarında ipekçilikten söz eder. Fakat bu dönemde ipek böcekçiliği yetiştiriciliğinin ne düzeyde olduğu ayrı bir konudur. Buna karşılık, ipekli dokumacılığının daha ileri olduğunu vurgulamaktadır."³ Kumaş dokumacılığındaki gerilemenin nedeni ise, Bizanslı dokumacıların, Bursa'nın fethinden sonra yöreyi terk etmiş olmasıdır. Daha önce yaşanmış Moğol istilasısı ise bir diğer nedeni oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra Orhan Bey ülke sınırlarını genişletirken, kardeşi Alaaddin, iç düzeni sağlamak için kılık kıyafetle ilgili yasalar çıkardı. Külâh, börk, sarık, kavuk gibi serpuşlar, entari, cepken, cüppe, kaftan gibi giysilerin ve merasim kürklerinin malzemesi, şekli, dokuması, rengi, astar ve

¹ Yetkin (1993), **a.g.m.**, s.313.

² Bergama halıları ilgili olarak Bkz; N. Atasoy, "'Bergama Halıları", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 1956; O. Bayatlı, "Bergama Dokumaları", **Türk Etnografya Dergisi**. Sayı: 2, 1957, s.53-55.

³ Deniz, **a.g.m.**, s.381-382.

süslemeleri nizama bağlandı.¹ Osmanlı Devleti bu dönemde henüz gelişme çağında olduğu için Denizli-Alaşehir gibi eski dokuma merkezlerinde üretilen kumaşlar revaçta olup, onlardan yapılan kaftanlar bu yüzyılda kullanılmıştır. Fakat Yıldırım Beyazıt'ın Timur'la 1404'te yaptığı savaş sonucu Bursa yağmalanmıştır. Dolayısıyla ondördüncü yüzyıla ait pek fazla kumaş örneğine de rastlanmaz.²

Ondördüncü yüzyıla ait kumaşlar hakkında kaynaklarda da çok bilgiler geçmektedir. Osmanlı kumaş isimleri ilk defa I. Osman'ın mirasından dolayı İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi'nde bulunan Neşri Tarihi yazma kopyasında "...ve bin alemlu teyle dahi tonuzlu bezinden olurdu, arkasını alemlû ederlerdi ve Alaşehir evlâdisinden sancaklar olurdu..." diye geçer. Buradan Tonoğlu ifadesiyle Denizli'yi anlarız ve Denizli'de o dönemde dokunan düz pamuk bezinden "Teyle" (Kısa kaftan) yapıldığı ortaya çıkıyor. Aşık Paşa Tarihi'nde ise 1364'te I. Murad'ın oğlu Yıldırım Beyazıt, Germiyan oğlunun kızının nişanında verilen hediyelerden bahsederken Neşri'nin yazdığı kumaş listesini verir ve "o günlerde altın, gümüş ve ipeğin nadir" olduğunu bildirir. Aynı tarihçi 1421'de Sultan I. Mehmet'in oğlu Şehzade Mustafa'ya 100 çeşit kumaş verdiğinden söz eder. Bu belge 1364–1421 tarihleri arasında dokuma sanatının kaliteli ve miktar itibarıyla belirgin bir gelişme içerisinde olduğunu kanıtlar.³

1348 tarihli Orhan Gazi'nin mülknamesinde Hacı Paşa'ya vezirlik armağanı olarak kırmızı bir kemhanın verildiği belirtilmektedir.⁴ Ondördüncü yüzyıldan kalma kumaş örnekleri yoktur. Fakat Topkapı Sarayında Osman Gazi'ye ait olarak bilinen bir bohçada dokuz parça giysi mevcuttur. Bunların içinde bulunan kaftanlardan biri beyaz pamuk ipliğinden dokunmuş olup, motifleri koyu sarı renklidir. İki iri yaprağın ortasında bir nar motifi tezyin edilmiştir. 1.48 cm. boyundaki kaftanda bu desen yalnızca iki kez tekrar edecek kadar büyüktür. Nar ve yaprakların içi sümbüle benzer beyaz motiflerle bezenmiştir. Kalın astarlı olup, kaba bir dikiş dikilmiştir. Yine aynı şekilde dokunmuş bir diğer kaftanda da benzer motifler ve dokuma özellikleri mevcuttur.

Bu kaftanlar Osman Gazi anısına saklanmış bir bohçadan çıkmışsa da

¹ Uğurlu (1987), **a.g.m.**, s.24-29.

² Zahide İmer, "Osmanlı Dönemi Türk Kumaşlarında Lale Motifi", **Kültür ve Sanat Dergisi**, Sayı: 31, 1996, s.61.

³ Gürsu(1988), **a.g.e.**, s.33.

⁴ Öz (1946), s.8-9; Melek Sevrüktekin Apak, **Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri**, Ankara, 1997, s.14.

gerçekten ona ait olup olmadığı kesin değildir. Bohçadaki etiket karışıklığından dolayı Orhan Gazi'nin kaftanı olma ihtimali de vardır.¹

Osmanlı'da önceleri düz renkle dokunmaya başlayan daha sonra iki renkli ve yedi renge varan çok renkli dokumalar yapılmıştır. Bu yüzyılda Orhan Gazi, I. Murad Hüdavendigâr ve I. Beyazıt Han'a ait herhangi bir elbise mevcut değildir.

Yugoslavya'nın Studenica manastırında bulunan bir kumaş ondördüncü yüzyıl Osmanlı kumaşı olarak tarif edilir. Bir lahit örtüsü olan kumaş üzerindeki iki satır yazıda:

"Sultan El alim, El Adil, Sultan Beyazıt Han" yazılıdır.²

Sultan I. Beyazıt Sırp Prensi'nin kızı Olivera Despina ile evlenmiş ve bu örtünün Sırp kralı ölünce sandukasına konmak üzere yollandığı iddia edilmiştir.³ Kumaş üzerinde daha çok Çin sanatı tarzında süslemeler mevcuttur. Yazı her ne kadar Türk hükümdarlarına ait olduğunu gösterse de, kumaşın Çin'den ithal edilmiş bir ürün olması muhtemeldir. Eğer Anadolu'da dokunmuşsa Çin ipliklerinin bir taklidi olabilir. Ancak, Çin'den I. Beyazıt'a hediye olarak gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Yazılar daha sonra üzerine işlenmiş olmalıdır.⁴

Ondördüncü yüzyıldan her ne kadar kumaş örnekleri mevcut değilse de, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıldaki harika kumaşlarını dokunabilmesi için gerekli olan alt yapının ondördüncü yüzyılda oluşturulduğu dikkate alınmalıdır.

2.2. Onbeşinci ve Onyedinci Yüzyıllar Arasında Kaftandan Halıya İpekli Dokumacılık

Onbeşinci yüzyıl Osmanlı sanatı, Beylikler dönemi sanat tarzından, İmparatorluk devri sanat anlayışına geçişin başladığı bir dönemdir. Klasik Osmanlı sanatının temeli onbeşinci yüzyılda atılmıştır. Saray sanatının üslup birliği, kumaş tezyinatına da yansımıştır. Bu yüzyıldan kalma kumaşların sayısı da fazla olmamakla

¹ Öz, a.g.e., s.15-16.

² Gürsu, a.g.e., s.33-34.

³ Gürsu, a.g.e., s.33-34.

⁴ Gürsu, a.g.e., s.33-34.

birlikte, yine o dönemin dokumacılığı açısından yeterince bilgi verecek kadar eser mevcuttur.

İstanbul'un fethinden önce Osmanlı Bursa'sı genişleyen Osmanlı Devleti'nin siyasi merkezi olarak hızla gelişmiş, aynı zamanda yalnız Anadolu ile Rumeli arasındaki ticaretin bir merkezi haline gelmekle kalmamış, Batı ile Doğu arasında milletlerarası ticaretin en mühim antrepolarından biri konumuna gelmişti. Bu bakımdan kayda değer ki, o zaman İstanbul'un hem rakibi hem tamamlayıcısı olan Bursa'nın nüfusu onbeşinci yüzyıl ortalarında İstanbul'unkine yaklaşmış, hatta aşmıştır.¹

Bursa'nın, Osmanlı idaresine geçtikten kısa bir zaman sonra siyasi bir merkez olduğu kadar milletlerarası bir ticaret merkezi haline gelmesi, Anadolu yollar sisteminin gelişmesine yol açan önemli bir faktör olmuştur.²

Onbeşinci yüzyıl kumaşlarında süsleme olarak Selçuklulardan devralınan Rumiler oldukça fazla kullanılmıştır. Rumiler gerek lotus ve palmetlerle birlikte, gerek Uzak Doğu kökenli olan hatayilerle* birlikte kullanılmıştır.³

Fatih döneminde Osmanlı Devleti ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel açıdan merkezi bir idareye bağlanmıştı. Kumaş dokumacılığı yönünden Bursa hala önemini korumaktaydı. İstanbul alındıktan sonra, saray etrafında da dokumacılık faaliyetleri gelişmeye başlamıştı. Keten, sof ve özellikle ipekli dokumacılık devam etmiştir.

Topkapı Sarayı'ndaki bazı belgelerde Bursa kumaşlarının isimleri belirtilir. Anadolu'da Bursa dışında kaliteli kumaş dokunduğu yine belgelerden anlaşılmaktadır. Bu merkezlerin dışında diğer illerde de dokuma yapıldığı, özellikle Bilecik'te çok güzel çatmaların dokunduğu yine kayıtlardan ortaya çıkmaktadır.⁴

Çatma, gayet sağlam dokunmuş kabartma çiçekli ipek kadife eski bir Türk kumaşıdır.⁵ İpekle karışık ya da som sırma tel ile dokunmuş olanları da vardır. Çift

¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları**, İncelemeler, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s.203.

² İnalçık, **a.g.e.**, s.203.

* İpekli bir kumaş türü. Bkz; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s.766.

³ Yetkin (1993), **a.g.m.**, s.333.

⁴ Gürsu, **a.g.e.**, s.21.

⁵ Reşat Ekrem Koçu, **Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü**. Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, s.68.

zeminlidir bu nedenle desenler kabartma gibi görünür. Bursa çatma yastık yüzlerinin ünü yurt dışına yayılmıştır. Çok pahalı olmasına karşın; dış pazarda rağbet görmüştür. Bursa'nın en önemli ihraç ürünlerindendir. İç pazarda da sürümü çoktur. Ayrıca saray tarafından görevlendirilen elçi heyetlerinin yabancı devlet başkanlarına sunduğu hediyeler arasında önemli bir yer tutar. Bugün Avrupa ve Amerika müzelerinde bu kadar çok çatma yastık yüzünün bulunuşunun bir nedeni de budur.¹

Batılıların brokar dedikleri Osmanlı kemhaları da çok meşhurdur. İpekten, çift zeminli bir kumaş olup, zaman zaman dokumasına altın tel katılırdı.² Onaltıncı yüzyılda Batıdan özellikle papaz kıyafetleri ve imparatorluk çevrelerinden tören kıyafetleri için siparişler verilmiştir. Bugün böyle Osmanlı kemhalarından yapılmış papaz elbiseleri müzelerde ve kilise hazinelerinde bulunmaktadır, İstanbul ve Bursa'da kemha, çatma dokuyan çok sayıda atölyeye ait plan bulunmuştur.³

Türklerin esas üstünlüğü ipekli dokumalardadır, ipeklide kullandıkları renk, motif ve kompozisyonlarla inanılmaz güzellikte eserler yaratmışlardır. Türklerin en sevdiği renk güvezi dedikleri koyu kırmızıdır. En çok zeminde kullanılan bu renk mavi, krem, yeşil, siyah renklerle tam bir uyum içinde dokunur. Birbiriyle uyuşmaz gibi görünen zıt renklerle inanılmaz bir ahenk yaratılmıştır.⁴ Motiflerde konturların kesin çizgilerle belirtilmesi, çoğunlukla etrafının başka renkle tahrirlenmesi, Türk motiflerini özellikle İran motiflerinden ayıran en belirgin özelliktir. Lale, karanfil, sümbül, gül, hatayı, narçiçeği, bahar dalı, kozalak, güneş, bulut, ay yıldız gibi motiflerin doğadan seçilmesi ve natüralist biçimde aktarılması görenler için kolay anlaşılır ve iç açıcı bir özellik taşır. Özellikle onaltıncı ve onyedinci yüzyıl çatma yastık yüzleri ve onsekizinci yüzyıldan itibaren onların desenini aksettiren işleme yastıklar görenlerin hayranlığını uyandırmaktadır.⁵

Türk kumaşları, ince karakteristik düzgün desen anlayışına ve mükemmel dokuma tekniğine onbeşinci yüzyılda ulaşır. Renk sadeliği açısından, İran kumaşlarından ayrılır. Bu yüzyılda en çok kullanılan renk kırmızının tonları ve mavidir. Sarı ve yeşil az

¹ Hülya Tezcan, "16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Türk Kumaş Sanatı". **Kültür ve Sanat Dergisi**, Türkiye İş Bankası, Sayı: 58, (Haziran, 1989), s.30.

² Koçu, **a.g.e.**, s.153.

³ Tezcan, **a.g.m.**, s.30.

⁴ Tezcan, **a.g.m.**, s.30.

⁵ Tezcan, **a.g.m.**, s.30-31.

kullanılmıştır. Altın ve ipek ise birlikte kullanılmaya başlanmıştır.¹

Bu yüzyılda kumaş desenleri ondördüncü yüzyıla nazaran küçülmüşse de, yine iri düzenlemeler devam etmiştir. Ancak aradaki boşluklarda daha ince işlenmiş bitkisel süslemelere rastlanır. Bu dönemde görülen en önemli motif pars beneği ve kaplan postu motifidir. Çintemani ve kaplan postu motif, çatma kumaşlarda yoğun olarak kullanılmıştır. Onbeşinci yüzyıl sonuna doğru bitkisel motiflerin yoğunluk kazandığı ve desenlerin küçüldüğü görülür.²

Natüralist desenli çiçekleri Fatih döneminden başka sanat dallarında pek görülmemelerine karşılık, kumaşlarda bu devirde gül, karanfil, menekşe gibi çiçeklerin az stilize edilmiş örneklerini bulabilmek mümkündür. İri yapraklar ve hatayilerle dokunmuş kaftanların yanı sıra, sade renkli kaftanlar da dokunmuştur.³ Fatih Sultan Mehmet'in sadelik sevdiği de kayıtlarda geçmektedir.⁴

Kaynaklarda onbeşinci yüzyıl kumaşları hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Aynî Tarihi'nde, H. 849 senesinde Fatih Sultan Mehmet'ten gelen hediyelerden söz edilir. Pek çok değerli hediyelerin yanı sıra sof elbiseler, müzehhep kumaşlar ve ipekliler de mevcuttur.⁵

Venedik sefiri ise 1481'li yıllarda İstanbul'a alışveriş için gelen tacirlere ve vatandaşlarına "Alışverişinizi Kapalı Çarşıdaki kırmızı kuşaklılardan (Türklerden) yapın. Onlar kaba görünümlü insanlardır ama selam verirsiniz dünyanın en yumuşak huylu insanları olurlar. Tek fiyat söylerler, insanı kandırmazlar. Sarı kuşaklılar (Yahudi ve Rumlar) ise yumuşak huylu gözüküp, fiyat indirirler, ama yine de insanı kandırırlar" diyerek onları uyarmıştır.⁶

Onbeşinci yüzyılın başında İ. Şiltberger şöyle anlatır: Suriye'de, Küfe'de ve Müslümanların başkenti Bursa'da ipektan güzel kumaşlar dokuyorlar. İpeği Venedik'e ve Lukka'ya ihraç ediyorlar, oralarda güzel kadife dokuyorlar yine R. G.'de Klahivo da

¹ Yatman (1945), **a.g.e.**, s.21.

² Salman (1981), **a.g.m.**, s.147.

³ Yıldız Demiriz, "Anadolu Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Cilt: 5, s.970.

⁴ Aydın Uğurlu, "Osmanlı Yönetiminde Anadolu Dokuma Sanatı", **İlgi Dergisi**, Sayı: 51, 1987, s.26.

⁵ Yatman (1945), **a.g.e.**, s.23.

⁶ Kuşoğlu (1986), **a.g.m.**, s.33.

yaklaşık olarak bu zamanlarda Bursa'nın ipek ticaretinin ve ipek kumaşı üretiminin dünya merkezlerinden birisi olduğunu kaydetmektedir.¹

Osmanlı egemenliğinde yaşayan azınlıklar beline bağladıkları farklı renkteki kuşaklarla ya da omuzlarına, başlarına taktıkları değişik renkli kumaş parçalarıyla Türk toplumundan ayrılıyordu.

İstanbul gibi ihraç yapan büyük pazarlar arasına Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya belirtilebilir. Bu merkezlere pamuklular çoğu ham olarak gelir, orada boyanır, cendereye çekilir ve sonra tam mamul olarak ihraç olunurdu. Örneğin, büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamideli'nden (Isparta, Eğridir, Borlu, Senirkent, Ağlasun) bogasi ve bürümcükler Bursa'ya gelir, burada boyanırdı. İstanbul'a Gelibolu, Manisa, Bergama, Kırkağaç, Akhisar bölgesinden ham pamuk ve pamuklu gelirdi. Kayseri, Tokat ve Amasya'da büyük boyahaneler vardı. Belirtilen bu şehirlerde, aynı zamanda gelişmiş pamuklu el sanayi hakim bir konumdaydı. Pamuk yetiştiren bölgelerden, özellikle de Batı Anadolu, Hamideli, Silifke, Beypazarı ve Yeşilırmak vadisinden bu büyük merkezlere pamuk sanayi merkezleri, Batı Anadolu'da Denizli, Tire, Menemen, Manisa, Çine ve Bergama; Orta Anadolu'da Hamideli bölgesi, Karaman (Larende), Konya, Niğde; Kuzeyde Merzifon, Zile, Tokat, Kastamonu, Küre, Tosya özellikle anılmalıdır. Bu merkezlerden bazıları, belli bir pamuklu türünde ya da pamukludan yapılmış eşyada dikkati çekecek kadar öne çıkmıştı. Tire ipliği (rişte-i Tire) imparatorluk pazarlarında o kadar hâkim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için kelimesi bugüne kadar yerleşmiş kalmıştır. 1500'lü yıllarda Menemen, özellikle astarlık ve örtü olarak kullanılan pamukluları ile tanınmıştı. Merzifon çadır yapımında, Gelibolu ve Bergama yelken bezinde, Hamideli, Konya ve Karaman bogasi denilen iyi kalite pamuklularda şöhret kazanmışlardı. Çok ince yüksek kalite dülbendlerde Çine kasabası tanınmış idi. Dülbend, bu dönemde Suriye, İran ve Hindistan'dan da ithal olunmakta idi. Kısa, kalın ve sert olan Anadolu yerli pamuğundan bu çeşit dülbend yapılamıyordu.²

Anadolu'da ipekli ve lüks dokuma tüketimi onüçüncü yüzyıldan itibaren giderek çeşitleniyordu. Ondördüncü yüzyılda Osmanlı ipek dokumacılığı hammadde ve teknik bakımdan karşılaştırıldığında, Bizans ve İtalya'daki benzerlerinden daha iyi

¹ Gudishvili, **a.g.m.**, s.89.

² İnalçık (1993), **a.g.e.**, s.262.

durumda olması gerekir. Çünkü Batı'da yönetici ve seçkin sınıf sayılan din adamlarının merasim giysilerinden günümüze kalan örnekler Doğu Akdeniz ve Anadolu kökenlidir. Öte yanda 1404 yılında, Yıldırım Beyazıt'ı yenen Timurlenk, Bursa'yı yağmalatmıştı. Semerkant'ta sergilenen ganimetler arasında "Bursa Dokumaları"nın bulunduğunu Arap yazar İbn-i Arapşah; "Acaibül makdûr fi nevaibüt-Timur" adlı kitabında şöyle söz eder: *"Etraf kaymalarında münakkaş ve murassa perdelerden birisi merhum ve mağrur Sultan Beyazıt hazinesinden ele geçirdiği kumaştan bir perde ki, demir zir'la dikişsiz on arşın tek bir parça olup, acayip nakışlarla bezenmiş ve garip resimlerle süslenmiş, böcek resimleri, bütün kuşlar ve hayvanlar, kadın ve çocuklar, başka şekiller ve ağaçlar ve meyvalar ve askerler ve cenk ve tezyin ve Tahsin olup, ol haymalıkta asılmıştır"*¹ Bu tür belgeler değerli Anadolu dokumalarının Avrupa'da olduğu gibi, Doğu ülkelerinde de sevilerek kullanıldığını kanıtlar.

2.2.1 Osmanlı'nın Doğal Giysisi Kaftan

Topkapı sarayında saklanan kaftanlardan biri de Fatih'in 1481'de bir doğu seferi esnasında 3 Mayıs günü üzerinden çıkarılan kaftandır. "Fatih öldüğü zaman üzerinde, çivit mavisi Bursa ipeklisinden yapılmış bir kaftan vardı. Cesedin üzerinden kesilerek çıkarılan bu kaftan bugün Topkapı Sarayı Müzesi Padişah elbiseleri dairesindedir. Fatih'in giydiği son kaftan olarak ayrı bir önemi olan bu elbisenin içi ince pamukla doldurulmuş ve nohut rengi ince bir kumaşla astarlanmıştır. Kaftanın önünde kaytanlı on iki düğmesi vardır."²

Çatma-i Bursa-i Müzehhep kumaştan dokunmuş güvesi renkli iki başka kaftan da Fatih'e ait olarak biliniyor. Baklava dilimi şeklinde altın telle dokunmuş dört büyük bulutun içinde yine altın telli lale, nar ve rozet çiçekli motifleri bulunur. Kırmızı (Güvezi) renkli, kadife zemin kabartma tarzda dokunmuştur.³ Osmanlılarda lale motifi ilk kez kumaş üzerinde burada görülür.⁴

Aynı şekilde ihtilaflı bir tarihe sahip olan bir başka kaftan daha vardı ki, çoğu araştırmacı yine onu Fatih'e atfeder. Ağır altınlı kemhadan yapılmıştır. Zemini krem

¹ Uğurlu, **a.g.m.**, s.95.

² Mehmet Önder, Şaheserler Konuştukça. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996, s.189.

³ Öz, **a.g.e.**, s.37.

⁴ Zahide İmer, "Osmanlı Dönemi Türk Kumaşlarında Lale Motifi". **Kültür ve Sanat Dergisi**, Sayı: 31, 1996, s.61.

renkli olup altın tel ile dokunmuş dört büyük bulut arasında iç içe geçen bir mührü Süleyman'ın altında vazodan çıkan karanfiller, üstünde de güllerin arasında yükselen tepesi çiçekli bir lale bulunmaktadır. İki yanındaki boşlukları yapraklı gül ve goncalarla doldurulmuştur. Motiflerin renginde kırmızı, yeşil, mavi ve beyaz kullanılmıştır.¹

Her ne kadar, detaylardaki natüralist motifler onaltıncı yüzyıl tezhip sanatında karşımıza çıkıyorsa da, büyük bulutların düzenlenme tarzı Fatih'in bir önceki kaftanının tarzındadır. Genel şemaya baktığımız zaman Fatih'in kaftanları çintemani ve kaplan postu şeklindeki bulut motiflerinden oluşmaktadır.²

Topkapı sarayında sergilenmekte olan içi kürklü bej renkli bir diğer kaftan da Fatih'in kaftanı olarak teşhir edilmektedir. Kemha kumaştan dikilen bu kaftan sekiz kollu yıldızları andıran küçük bitkisel motiflerle süslenmiştir. Krem rengi ipekle dokunan zeminde açık kahverengi motifler koyu kahverengi kontürlerle ve kıvrım dallarla çevrelenmiştir. Süsleme itibariyle II. Selim dönemi kumaşlarını çağrıştırır.

Fatih'e ait olarak bilinen son kaftan ise içi zırlı kaftandır. Gerek savaşta ve gerek halk arasında dolaşırken hükümdar kendisini korumak için zırh giyerdi. Osmanlı zırhları vücudu elbise gibi sarar ve her yöne hareket kolaylığı verirdi.

Devlet yöneticileri, çelik tellerle örülmüş örgü zırhları, atlas, kemha, seraser, çatma gibi kumaşlarla hazırlanan kıyafetler şeklinde giyerlerdi. Kumaşların yüzü ile astarı arasına yerleştirilen zırhlar dışarıdan kesinlikle fark edilmezdi. Fatih'in bu kısa kaftanı sarı atlas kumaştan dikilmiş olup içten kırmızı astarla kaplanmıştı.³ Etek ucundan görülen çelik örgü zırh ise iki pamuklu bez arasına konduktan sonra astar ve dış atlas kumaş arasına dikilmiştir.

En çok kullanılan kumaşlardan atlas, sert ve parlak bir kumaştır. İşlemeye de çok uygun olduğundan, sergi için işleme örnekleri seçilmiştir. Kutnu⁴, hem saray, hem halk tarafından çok kullanılan bir kumaştır. Bazen tamamen ipekle, bazen çözgüsüne pamuk katılarak dokunur, renk renk yolludur. Canfes⁵ de hem kaftanlık hem de astarlık

¹ Aslanapa, **a.g.e.**, s.360.

² Yetkin, **a.g.m.**, s.335.

³ Erkan Kırıtunç, "Çelik Dantelden Giyim Eşyaları Zırhlar", **Kültür ve Sanat Dergisi**, Sayı: 10, (Haziran, 1991), s.74.

⁴ Koçu, **a.g.e.**, s.161.

⁵ Koçu, **a.g.e.**, s.50.

olarak kullanılan hafif bir ipeklidir. Bürümcük¹ ise kadın ve erkek kıyafetlerinde; gömlek yapımından, yatak yorgan çarşafına kadar çok geniş bir kullanım sahası olan kumaştır. Saray arşivinde, Sultanahmet'te adliye Sarayı arkasında bürümcük imal edilen bir hanın planı vardır.²

Onbeşinci yüzyıl kumaşları yalnızca Fatih'in kaftanlarıyla sınırlı değildir. Topkapı sarayı müzesinde bulunan kırmızı renkli bir Bursa çatması da onbeşinci yüzyıl eseridir.³ Aralarda iri palmetlerden çıkan Rumi şeklindeki yapraklar baklava dilimi biçiminde bir kompozisyon oluşturarak zeminde verev şeklinde sonsuzluk prensibiyle sıralanmıştır. Ortada çelenk tarzı bitkisel form onikigen yıldızla çevrelenmiştir. Rumilerden ve bitkisel süslemeli ince dallardan oluşan zemin tezyinatı açık pembe ile dokunmuştur. Renklerde ve dokumada görülen uyum ve zenginlik kumaşın onbeşinci yüzyıl sonlarına doğru dokunmuş olabileceğini düşündürüyor. Oval madalyonlarından oluşmuş, aynı renklerle dokunan benzer bir kumaş da yine onbeşinci yüzyıl eseri olan Victoria&Albert Museum'da bulunmaktadır.

Kumaşlar yalnızca giyim eşyası ve döşemelik ürün olarak kullanılmamıştır. Onaltıncı yüzyılda cilt sanatında da zaman zaman kullanıldığına tanık olunmaktadır.

Cilt kapaklarının hem içinde, hem de dışında kullanılan kumaşlar özellikle el yazması kitaplar için dokunmamıştır. O dönemden kalan değerli kumaş parçalar bu iş için uygun görülmüştür. Fatih döneminde veya II. Beyazıt zamanında saray kitaplarının bir kısmı onarım görmüş, bu esnada saraydaki kumaşlar da kullanılmıştır.⁴ Sayıları yaklaşık on kadar olan bu kitapların içinde dokuma olarak en önemlisi koyu pembe atlas zemin üzerine fıstıki yeşille zarif Rumili kompozisyonlara sahip ahlakla ilgili bir kitaptır.⁵ İçi Rumili bezemelerle doldurulmuş bir sıra palmetten sonra kaydırılmış olarak sıralanan iri yapraklar yer alır. Bu yaprakların içi de tomurcuk çiçeklerle doldurulmuştur. Bu formların içinden çıkan Rumiler, oval biçimde bir kompozisyon oluşturarak birbirleriyle bağlanırlar.

Saray koleksiyonunda bulunan kumaş kaplı ciltlerin çoğu erken dönemlere

¹ Koçu, **a.g.e.**, s.48.

² Tezcan (Haziran 1989), **a.g.m.**, s.31-33.

³ Hülya Tezcan, "Bursa'da İpekçilik ve İpekli Dokumacılık", **Kültür ve Sanat Dergisi**, Sayı:35, Eylül 1997.

⁴ Zeren Tanındı, "Cilt Sanatında Kumaş", **Sanat Dünyamız**, Sayı: 32, İstanbul, 1985.

⁵ Yetkin (1993), **a.g.e.**, s.333.

aittir. Kitapların üzerinde tarihlerin de bulunması, bu tür kumaşların tarihlendirilmeleri açısından da son derece önemlidir.

Ondördüncü yüzyılda kuruluş aşamasında olan Osmanlı beyliği, onbeşinci yüzyılda hızlı bir kalkınma içerisine girmiştir. Kumaş dokumacılığında da durum aynıydı. Teknik olarak ve süsleme açısından Fatih'e mal edilmek istenmeyen bazı kaftanların da Fatih'e ait olma ihtimali oldukça yüksektir. Bulut motifi ve Rumiler bu dönemin yaygın süsleme unsurlarıdır. Ayrıca Selçuklu'larda görülen ileri düzeydeki dokumacılık birdenbire gerileyip yok olmazdı. Hatta daha da gelişmiş olmalıydı. Çağlar kapatıp, yeni çağlar açan bir sultana bu kalitede kumaşlar dokunmuş olmalıydı. Ondördüncü yüzyıldaki kumaşlarda görülen kalitenin yüzyılın sonuna düşmeye başlaması da, bunun bir başka göstergesidir. Bu düşüşe önlem olarak 1502 tarihinde Bursa, Edirne, İstanbul İhtisab Kanunnameleri çıkarılmıştır.

Bir tür Şehir Belediye Kanunları olan bu kanunlar her türlü esnaf grubunun uyması gereken kuralları belirlemiştir. Bu kanunlarda en geniş yer dokumacılara verilmiştir. Özellikle ipekli dokumalarda ipeğin ham maddesinin elde edilışinden bükülüp, boyanışına kadar neler yapılması gerektiği ve standartlar belirtilmiştir. Dokumanın kalitesini belirleyen çözgü ipeklilerinin tel sayısı ve gramajı bellidir. Belirtilen miktarlardan eksik dokuyanlar cezalandırılır. Gene dokumada kullanılan altın ve gümüş teli mutlaka devlet kontrolündeki simkeşhanelerde çekilmesi ve kontrol mührü taşınması şart koşulmuştur. Tezgâhtan çıkan kumaşların mendenen geçirilmesini (bugünkü apreleme işi) devlet üstlenmiştir. Son olarak kumaşlar ölçülerek, eksiksiz olduğu görülür ve damgalanarak satışa çıkmasına izin verilirdi. Devlet bu işlerin kontrolünü kendi memurları (muhtesip) aracılığı ile yapardı. Ayrıca Lonca denilen esnaf teşkilatları da kendi kendilerini denetleyerek devlete yardımcı olurlardı. Onaltıncı yüzyılda Türk kumaşlarının bu kadar mükemmel olmasında hiç kuşkusuz bu kontrollerin de rolü büyük olmuştur.¹

2.2.2 Osmanlı'da Halı Sanatı

Onbeşinci yüzyılda halı dokumasında da önemli gelişmeler vardır. Onbeşinci yüzyıl Osmanlı halıları kendi arasında dört grupta incelenir: Birinci grup halılar küçük

¹ Tezcan (Eylül 1997), a.g.m., s.31-33.

karelere bölünmüş, halı zemininde, karelerin içine yerleştirilmiş sekizgenler ve bunların arasındaki, kaydırılmış eksenler halinde düzenlenen, eşkenar dörtgen motifleriyle karakteristiktir. Sekizgen motifler köşelerde ve kolların orta yerinde koçbaşını andıran düğümler meydana getirir. Ortasında bir gül motifi bulunur. Eşkenar dörtgen şekilli desenler ise geometrik motiflerle süslenir. Eşkenar dörtgenin kısa kenarlarının iki ucunda çoğu kez eli belinde motifleri yer alır. Kenar bordürlerinde ise, örgülü kufi yazılar ve çiçek motifleri bulunur. Uşak çevresinde dokundukları kabul esilen bu halılar yün malzemeye ve Türk düğüm tekniğiyle dokunmuşlardır. Zemini genellikle mavi, bazen kırmızı renklidir. Desenlerinde ise, kırmızı, mavi, kahverengi ve san renkler hâkimdir.¹

Kaynağı onbeşinci yüzyıl halılarına dayanan, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Erken Osmanlı Devri Halılarının zemininin iki eşit kareye bölünüp, içine sekizgenlerin yerleştirildiği örneklerine onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Ayvacık ve Ezine (Çanakkale) civarında dokunan halılarda da rastlanır. Günümüzde bu halılara, halk arasında, zemini süsleyen desenler çark veya elek motifine benzetildiği için çarklı ve elekli halı denilmektedir. Bugün bu halıların zemininde hayvan figürü yoktur, ama tıpkı ondördüncü yüzyıl Klasik Osmanlı Dönemi Halıları gibi, bitki motifleriyle süslüdür. Kaynaklarda Bergama çevresinde dokunduğu söylenen bu halılar günümüzde Bergama ve çevresindeki köylerde yoktur. Ama Ayvacık ve Ezine çevresinde hala dokunmaktadır. Belki onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Ayvacık ve Ezine çevresinde dokunmuş, ihraç yeri Bergama olduğu için Bergama halıları adıyla tanınmıştır.²

Onbeşinci yüzyılda, Erken Osmanlı Devrinde karşımıza çıkan bir başka halı grubu da Geometrik Desenli Halılar ve Çengelli Halılardır. Söz konusu bu halılar da, yanlış bir isimlendirmeyeyle Flaman ressamaların tablolarında görülen halılar diye adlandırılır. Bunların içinde özellikle Jan Jan Eyck ve öğrencisi Petrus Christus ile Hans Memling resimlerinde görülür. Jan Jan Eyck ve öğrencisi Petrus Christus'un resimlerinde zemini eşkenar dörtgen şekilli motiflerle süslü halılar ünlüdür. Sekiz köşeli yıldızların ince şeritlerle eşkenar dörtgen şema verecek şekilde birleştiği ve ortalarında sekiz köşeli yıldızlarla dolgulandığı bu halılar şekil açısından Geometrik Desenli

¹ Deniz, a.g.m., s.385.

² Deniz, a.g.m., s.392.

Anadolu Halılarına benzer. Hans Memling'in yaptığı resimlerde görülen halılarda da zemin, Erken Osmanlı Devri halılarının birinci ve ikinci grubundaki gibi karelere bölünür. Bunların içerisine de sekizgen ve eşkenar dörtgenler yerleştirilip, geometrik desenlerle bezenir.¹

Onbeşinci yüzyılda Anadolu'da dokunup da, yabancı ressamın adıyla tanınan bir halı grubu da Crivelli Halıları'dır. Aslında motif açısından, geometrik desenli-Çengelli halılar grubu içinde değerlendirebileceğimiz bu halılarda da geometrik bir şema hâkimdir. Sadece, geometrik kompozisyonlar arasında onbeşinci yüzyıl halılarına özgü hayvan figürleri görülür. Budapeşte İpar-Muveszeti Müzeum'da (El Sanatları Müzesi) bulunan bir örneği ile Anadolu'da Sivrihisar'da (Eskişehir) çevresinde bulunmuş, birkaç örneği bilinmektedir.²

2.3. Onaltıncı Yüzyılda İpekli Dokumacılık

Onaltıncı yüzyılın ortalarında Anadolu'daki diğer uygulamalı sanat türleri yanında ipek dokumacılığı da gelişiminin en üst noktasına ulaştı.³

Osmanlı kumaş dokumacılığının en parlak olduğu dönem onaltıncı yüzyıldır. Adi bezlerden kadife ve yüksek kaliteli ipeklilere varıncaya kadar çeşitli kumaş dokunurdu.⁴

Bursa, İstanbul, Bilecik, Denizli, Kastamonu, Ankara, Amasya, Karaman gibi şehirler tam bir dokuma merkezi haline dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu her yönüyle zirveye bu yüzyılda ulaşmıştır. Ekonomi ve sanat en güçlü seviyesine çıkmıştır. Kumaşların ve desenlerin en zengini bu devirde dokunmuştur. Lale, karanfil, sümbül, çınar yaprakları, bahar dalları, iri çam kozalakları, narçiçekleri ve narlar, kıvrık dallar arasında hançer yaprakları onaltıncı yüzyılın en çok sevilen ve sık kullanılan motiflerdir. Bu tür natüralist çiçeklerin dış kontürlerinin belirgin olarak çizilmesi ise, Osmanlı kumaş desenlerini diğer ülke kumaşlarından ayıran en belirgin özelliktir. Bunların yanı sıra üç benek, stilize bulut ve ikisinin birlikte kullanıldığı çintemani,

¹ Yetkin, **a.g.e.**, s.73-74.

² Deniz, **a.g.m.**, s.383.

³ Gudishvili, **a.g.m.**, s.89.

⁴ **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV, İstanbul, Güven Yayınevi, 1960, s.2339.

Müht-ü Süleyman, güneş motifleri de sıkça görölmektedir. Çok ender olarak hayvan figürlü kumaşlara da rastlanmaktadır.¹

Desenlerin çoğu sonsuzluk fikrinde düzenlenmiştir. Motifler bir araya getirilirken belli şemalar, kartuş ve madalyonlar kullanılmıştır.

Kumaş dokumacılığında, yüzyılın başlarında yine Bursa yoğunluktaıdı. Özellikle ipek dokumacılığı Bursa'dan idare ediliyordu. Erken dönemde Osmanlı ipekli dokumacılığı İran ve Azerbaycan'dan gelen ham ipeğe dayalı olarak sürmekteydi. Ancak onaltıncı yüzyılda İran'la siyasi gerginliğin çıkması sebebiyle doğudan ham ipek gelişi durmuştur. Bir zaman Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine çıkarken (1514), Bursa'ya gelmiş ve burada doğudan gelip ipek ticareti yapan ve Osmanlı pazarının dengesini bozan ne kadar tacir varsa İstanbul ve Rumeli'ye sürmüş, ellerindeki ipekli kumaşları da el koymuştur. Ancak ham madde bulamayan dokumacılar kısa bir zaman çok zor durumda kalmışlar.

Türkiye'nin zaferleriyle son bulan, 1514 yılındaki İran'la yapılan ünlü Çaldıran Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'in Tebriz'deki sarayından elde ettiğı değerli ganimetlerin içerisinde İstanbul'a doksanbir tane Bursa ipeğinden Bursa ipeğinden ve simli kumaştan dikilmiş gösterişli elbise götürmelerini emretmişti.² Bu, önemsiz gibi görünen olay son derece dikkate değerdir. Bu, Türk kumaş sanatına, ipek dokumacılığının çok üst düzeyde olduğı İran'da bile ne kadar değer verildiğini gösterir.

Yavuz'un koyduğı yasaktan on yıl sonra Kanuni, bu yasağı kaldırınca dokumacıların derdine çare bulunmuştur. Bu yasakla birlikte Bursa'da ipek kozası üretimi başlamış yeniden parlak bir dönem yaşanmıştır.³ Yine de onaltıncı yüzyılda 100 yük (15.000 kilo) ipek ipliğı ve ipekli dokuma İran'dan Diyarbakır'a, oradan da İstanbul'a gelirdi.⁴ İran ve Osmanlı ilişkilerinde ipeğin önemi çoktu. İpek gereksinimi büyük ölçüde İran üzerinden karşılanırdı. Osmanlı'da dokumacılıkta kullanılan "destigah", "peşkir", "peştamal", "rişe", "neft", "diba", "seraser" gibi pek çok sözcük İran dilindendir.

¹ Hülya Tezcan, "Kumaş Sanatı", **Geleneksel Türk Sanatları**, Sayı: 19, 1999, s.158.

² Öz(1946), **a.g.e.**, s.42-43.

³ Tezcan (1997), **a.g.m.**, s.49.

⁴ Uğurlu, **a.g.m.**, s.96.

İpeğin elde edilişi emek isteyen yorucu çalışmaları gerektirir. Eskiden bu alanda çalışan pek çok meslek vardı: "Gazzazan", "Hamcı" veya "Mancınıkçı", "Elenmeci", "Klabdancı", "Sımkeş" ve "Çözücü", "Tire", "Kaytan" ve "İbrişimci", "Dolapçı", "Devdah", "Cenderhane" ve "Mengeneci", "Perdahçı", "Fermeneci", "Gergefçi" ve "Kasnakçı" gibi geleneksel esnaf atölyeleri Osmanlı yönetimince kontrol edilerek, ipek üretimi, ticareti ve dokumacılığında da altın, gümüş ve parada olduğu gibi kalite sağlanır ve dokumalara miri damgalar vurulurdu. Arşivlerdeki belgelerden, Esnaf Narh Defterlerinden ve mahkeme Sicillerinden zamanın dokumaları hakkında ayrıntılı bilgiler ediniyoruz. "Bursa'da İpekçilik" adlı kitabında Fahri Dalsar, bir kadına ait eşya listesini şöyle veriyor:

" Bir incili kuşak, bir altınlı kadife zarf, bir altın podlu, elvan ipekli cibinlik, bir cevheri leğen örtüsü, bir cevheri ocak perdesi, iki seraser kaftan, biri kürklü birisi güvezi kemha kaftan, bir güvezi atlas kaftan, bir yeşil atlas kaftan, bir tuteki atlas kaftan, 15 adet altınlı yastık, bir kapı perdesi, bir altınlı hamam çarşafı, bir nakışlı sofa örtüsü, bir kumaş zubun, dört adet altınlı yorgan, sekiz dane altınlı döşek, dört done altınlı minder, iki zile, iki Yanbolu kebesi, bir yüklük perdesi, dört nakışlı peşkir. "¹

Ahilerin giyimleri de farklıydı. Şalvar, kuşak ve peştamal kuşanırlar, üzerlerinde aba bir giysi, ayaklarında genellikle mest olurdu. Donları kısa ve temizdi. İpek ve altın kullanmazlar, sarı ve kırmızı renk pek sevilmez, gömlek ve giysilerinde mavi ve yeşil, ak ve kara kullanılırdı. Ak, kalem erbabına, kara ise yiğitlere özgüydü. Başlarında 5-6 metre uzunluğunda tülbentten sarılmış sarık vardı.²

İstanbul'un fethinden sonra zanaatçı örgütlenmesi Yeni Sarayda başlatılmıştı. Sultan II. Beyazıt döneminde bu loncalar iyice gelişmiş ve "Ehl-i Hiref adı altında devlet bünyesinde maaşa başlanmışlardır. Bu sanatçılar ve zanaatçıların bir kısmı saray dışında kendi atölyelerinde de çalışırlardı. Ahi teşkilatı ve Ehli Hiref içinde en kalabalık lonca "dokumacılar loncası" idi. "Hamcı" tüccar ham ipeğin alım satımını yapar, "Dolapçı" atkı ve çözgü ipliklerini bükerdi. Bunların dışında "boyacılar, simkeşleri klabdancılar" vardı. Dokumacılar ise dokudukları, uzman oldukları kumaş cinsine göre

¹ Uğurlu, a.g.m., s.97.

² Aydın Uğurlu, "Osmanlı Yönetiminde Anadolu Dokuma Sanatı", *İlgi Dergisi*, Sayı: 51,1987, s.28-29.

"kadifeci", "kemhacı", "futacı" gibi isimlerle anılırdı.¹

Seraser ve zerbaft gibi altın ve gümüş tellerle dokunan değerli kumaşlar ise sadece saray atölyelerinde, devlet kontrolünde üretilirdi. Kumaş satan dükkânlar da loncaya bağlı olarak çalışırlardı.

Seraser, ipek ve baştanbaşa altın alaşımlı tel ile dokunduğundan çok pahalıya mal olan bir kumaştır. Bir kaftanlık seraserin 35 altından aşağı satılmamasına dair hüküm vardır. Bu fiyatın tespitinde kullanılan altın miktarı etken olmuştur. Daha aza satılırsa içindeki altın miktarında bir hile olduğu anlaşılır. Bu yüzden ancak saray ve devlet ricali tarafından alınabilen bir kumaştı. Pahalılığına rağmen talebin çok olması altın israfının önlenmesi açısından sarayı bazı tedbirler almaya zorlamıştır. Zaman zaman sultanlar tarafından verilen emirlerle seraser dokuyan tezgâhların azaltılması, bunun yerine içinde altın tel bulunmayan serenk dokunması istenmiştir.²

1514 tarihinde Çaldıran Seferi'ne çıkan Yavuz Sultan Selim'in ganimet defterinde Bursa kumaşlarından yapılmış 91 adet elbise İran sarayından getirilirken hiçbir dokuma ustasının da Anadolu'ya getirilmemesi ilginçtir.³ Hatta Bursa ve İstanbul'da bazı atölyeler kapatılırken işçi çıkarmalar bile söz konusu olmuştur. Ehl-i Hiref defterlerinde de İranlı kumaş ustaları ismine rastlanmaz. Oysa 1525 tarihli en eski Ehl-i Hiref defterinde pek çok zanaatkârın yanı sıra dokuma ustalarının sayıları ve maaşları da belirtilmiştir.

¹ Gürsu, **a.g.e.**, s.19-20.

² Tezcan, **a.g.m.**, s.31-33.

³ Öz, **a.g.e.**, s.42.

Aşağıdaki tablo 1525 yılına ait çeşitli sanatkârların dökümünü ortaya koymaktadır.

Tablo 1
1525 Yılına Ait Çeşitli Sanatkârların Listesi

Mesleği	Usta Adet	Şakirt Adet	Yekün
Nakkaş	29	12	41
Mücellit	6	2	8
Takyeciler	16	9	25
Kuyumcular	34	24	58
Simkeşan	2	2	4
Hakkaklar	5	4	9
Altın işlemeciler	5	0	5
Kumaş Dokuyucular	11	4	15
Kürkçüler	7	7	14
Altın kakmacılar	10	12	22
Dökmeciler	5	0	5
Anberciler	3	0	3
İstihkameciler	11	3	14
Kılıççılar	11	7	18
Bıçakçılar	12	6	18
Kırıkcılar	4	3	7
Kalkancılar	3	7	3
Gürzcüler	4	6	17
Okçular	11	3	15
Yaycılar	18	5	23
Çilingirler	9	10	19
Kazancılar	9	10	19
Topçular	6	0	6
Tüfekçiler	10	0	10
Şam usulü kılıççılar	22	0	22
Sazcılar	3	8	11
Dülgerler	9	6	15
Çıkrıkçılar	4	6	10
Papuççular	8	5	13
Abacılar	8	0	8
Kemha dokuyucular	4	0	4
Halıcılar	6	9	15
Çamaşırcılar	8	8	16
Eldivenciler	3	0	3
Çiniciler	1	11	12
Pehlivanlar	7	0	7
Cerrahin	45	5	50
Müteferrik sanat	12	5	17
TOPLAM	386	194	580

Kaynak: Öz, s.43.

Kumaş desenleri, dokuyucu ustalar tarafından bulunmuşsa da zamanla desen

çizen nakkaşlar da saray atölyelerinde çalışmaya başlamıştır. Desenleri çizen nakkaşlar özellikle kumaş konusunda kendini geliştirerek çalışmışlardır. Desen bilgisinin yanı sıra dokumayı da çok iyi bilen, örneğin 8000 telli bir kemhanın atkı ve çözgü hesabını yapabilen kişiler olduğu muhakkaktır. Bunlardan başka, **Ehl-i Hiref** defterlerinde **nakşbendan-ı kemhabafan** adıyla ayrı bir grup anılır ki bunlar desene göre çözgüyü tezgâha bağlarlardı. Bu grup ustalar sarayda ayrı bir odada sakin kafayla çalışacak bir ortamda istihdam edilirdi.¹

1568 tarihli Karhane-i Hassa defterinde ise bir ayda işlenen kumaş miktarı, isimleri ve fiyatları yazılıdır. Dönemin kumaş çeşitlerinin isimleri de zikrolunur.²

Onaltıncı yüzyıl Türk kumaş sanatına ilişkin pek çok belge mevcuttur. Bunların bazılarını özetle şöyle sıralayabiliriz. 1522 tarihli bir belgede sarayın ihtiyacı olan kumaşların karşılanması için Bursa dokumacılarına sermaye olarak peşin para ödendiği, yine aynı tarihte otağ çadırları için tafta siparişi verildiği, 1555'te donanma yelkenlileri için yine tafta kumaş dokutturulduğu ve bunu tekrar ettiren belgeler sadece birkaç örnektir. Ayrıca 1545'te saray için alınan kumaşların isimlerini veren belge ile 1555'te Bursa'ya sipariş edilen sekiz parça seraser kumaşa ait belgeler ilgi çeken diğer belgelerdir.³

Bursa ve Bilecik kadılarına yazılan hükümler ve fermanların sayıları da bir hayli fazla olup kumaş dokumacılığı konularını da ihtiva etmektedir.

1557 tarihli fermanda Sultan III. Murad döneminde sayıları 268'e yükselen seraser tezgâhlarının 100 adet'e indirilmesine ait emir yer alır. Diğer tezgâhların kemha ve serenk dokumaları istenir. Bu işin denetimi de kemhacıbaşına verilir.

1574 tarihli ferman ise Bursa kadısına hitaben yazılmış ve yalnız İstanbul saray imalatçılarına altın kumaş dokunmasına izin verilebileceğini çünkü Bursa ipek imalatçılarının altın ve gümüşü fazla israf ettiklerini bildirir. Fermanın bu maddesi onaltıncı yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra dokunan kumaşların İstanbul'da

¹ Hülya Tezcan, "Saray Nakkaşhanesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri", 9. **Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Cilt: 3.**, Ankara, 1995, s.323.

² Öz, **a.g.e.**, s.45.

³ Tezcan (1997), **a.g.m.**, s.51.

dokunduğunu göstermesi bakımından önem taşır.¹

Onaltıncı yüzyılın sonundaki uzun harpler ve bilhassa Celali isyanları zirai hayata olduğu gibi sanayiye de zarar vermişti. Mesela birçok sermaye ve sanat erbabının İran seferinde ölmesi yüzünden 1587 yılında Bursa'da 49 tezgâhlı bir dokuma atölyesinin bir tezgâhlık dükkân şekline düştüğünü, Mustafa Abdüllatif adlı şahsın 40 tezgâhlı, Ömer Mehmed adlı şahsın 20 tezgâhlı, Hüseyin adlı şahsın 15 tezgâhlı atölyelerinin büsbütün ortadan kalktığını Bursa şer'îye sicillerinden öğrenmekteyiz.²

Geriye kalan çekirdek yeniden fişkırdı, kol budak saldı ve Bursa'nın kadifeleri, çatmaları, zebraları, seraser denilen altınlı kumaşları, kemhaları, arşınları, taftaları, çuhaları, kefiyeleri, peştamalları, bezleri her tarafta yeniden ün aldı. Bursa tezgâhları en zor beğenilenleri bile hayrete düşürecek kadar nefis olan kumaşlarını yeniden ortalığa yaymaya başladı.

Bursa kumaşlarının ünü her yerde biliniyordu. Dünyanın dört tarafından alıcılar Bursa'ya gelirlerdi. İsveç'ten, hatta ipekçiliğin asıl vatani Çin'den bile elçiler gelerek kendi memleketlerinin sarayları için Bursa kumaşları alırlardı. Kızlarını evlendiren İran şahları gelin için Bursa'dan kumaş seçerlerdi. 1568'de Leh kralı, Yanko adında bir mutemedini Bursa'ya göndererek dört bin florinlik kumaş aldirtmişti. Hele Padişah sarayı, sultanlar, şehzadeler, Bursa kumaşlarının devamlı müşterileri idi. Gün geçmezdi ki, alaca kadifelerinden, kırmızı kemhalardan, yeşil, sarı, kırmızı, asümani taftalarından top top kumaş ısmarlanmış olmasın.³

1582 tarihli bir hediye defterinde ise saraydaki bir sünnet düğününde hediye edilen kumaşlar anlatılır. Serengi İstanbul, Kutn-i Bağdat, Dibayı Şam, Seraser-i İstanbul, Çatma-i İstanbul, Benek-i Bursa, Şah-ı Benek-i İstanbul, Çatma-i Bursa, Kemhayı Bursa, Kemhayı Hasanpaşa, Kemhayı Şam, Atlas-ı Sakız, Benek-i Amasya, Kutni-i Şam, Sereng-i Bursa, Mukaddem-i Şam, Mukaddem-i Derviş Paşa, Mukaddem-i Hasan Paşa, Kutni-i Bursa adları bu defterlerde geçmektedir.⁴ Seraser, altın ve gümüş telle dokunan pek kıymetli bir kumaş olup bazı motifleri altın tel ile dokunan bir kadife

¹ Gürsu, **a.g.e.**, s.44.

² Bursa Şer'îye Sicilleri, Sicil No: 171, s.291, Aktaran: Osman Şevki Uludağ, "Dünyaca Şöhreti Olan Bursa Kadifeciliği Nasıl Bozuldu?", **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, Sayı: 5, (1 Mayıs, 1980), s.53.

³ Uludağ, **a.g.m.**, s.53.

⁴ Aslanapa, **a.g.e.**, s.360.

idi. Buna altınlı kadife, müzehhep kemha adları da verilirdi. Diba, Şam'da dokunan ipekli bir kumaşın adı olmakla beraber bu cins kumaş İstanbul'da da dokunur ve İstanbul dibası diye anılırdı. Müzelerimizde mevcut kumaş örnekleri onbeşinci yüzyıldan bu tarafa kumaşlarımızın kalite, renk ve motifleri hakkında bir fikir verebilmektedir.¹

Bursa alacası, peştamal, elvan renk, nefti, mavi bez, çeşitli renklerde kadifeler ve kemha denen havsız kadifeler, kunti denen pamuklu-ipekli kumaş Bursa'nın tanınmış kumaşları arasındaydı.²

Bursa'nın şöhreti kadifeciliği ile yaygındı. Bursa'da dokunan kumaşlar için pamuk ipliği başka yerden temin edilir, ipekçilik ise bizzat bu çevrede yapılırdı. Bursa'da dokunan kadife o zamanlar pek meşhur olan İtalyan kadifesinden bile üstün kabul edilirdi.³

Bursa ve İstanbul'da kumaş dokumacılığının bu kadar gelişme göstermesine karşın, Batı hayranlığı olsa gerek, ipeklileriyle ünlü İtalya'ya saraydan mektupla kumaş siparişi de zaman zaman verilmiştir. Hatta desen de mektuba eklenip buna uygun sipariş verilmiş, renkler sayfa kenarına Osmanlıca not ediliyordu. Desenler dokumacılara verildiği için günümüze kadar ulaşmamıştır, ancak mektuplar bugün Venedik Devlet Arşivinde korunmaktadır.⁴

Arşivlerde bundan başka belgeler de mevcuttur. Dönemin kumaş ve kıyafet özelliklerini seyyahların notlarından da öğrenmek mümkündür. Naima Tarihi'ne göre her yıl İran'dan Osmanlı'ya 200 yük ipek veriliyordu.⁵

Kanuni döneminde Roma İmparatorluğu'nun elçisi olarak İstanbul'da bulunan Ogier Ghiesin'de Busbecq o devrin izlenimlerini 1 Haziran 1560 tarihli bir mektubunda şöyle belirtir: *"Evin arka tarafında bana, pencere önünde bir eyer ayırmıştı. Bu pencere sultanın geçeceği sokağa nazırdı. Muhteşem bir ordunun gidişini görmekle pek zevkiyab oldum... Beygirlerin kaşeleri kıymetli taşlarla ve gümüş sırma ile işlenmiştir. Süvarilerin altın ve gümüş sırmalı esvapları pırıl pırıl parlar. (İpek veya atlastan yapılmış olan bu*

¹ Heyet, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt: IV, İstanbul, 1960, s.2342.

² Tabakoğlu, **a.g.e.**, s.248.

³ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, II, İstanbul, 1314, s.36.

⁴ İsmier, **a.g.m.**, s.36.

⁵ Başarır Uğurlu (1998), **a.g.m.**, s.149.

elbiselerin rengi al, mor veyahut yeşildir..."¹ diye yazar.

Ankara ve çevresinde dokunan "sof ve "muhayyer" denilen kumaş pek meşhurdu.² Karaman (Konya) vilayeti dâhilinde ve Konya Aksaray'ında ve Diyarbakır'da dokunan ipekli kumaşlar, Malatya Sofu denilen beyaz sof ve Hasankeyf (Hısan-ı keyfa) sof abayi ve Mardin'in muhayyer ve sofları hem içerde ve hem de dışarıda tüketilmekte idi. Nefis-i Halep ile Şam ve oralara bağlı kazalarda kutni, mukaddem ve buna benzer dokumalar yapılırdı. Konya bölgesinde bogasi ve aster denilen dokumaları yapan külliyeletli tezgâhlar vardı. Gönen'de dokunan bogasi dokumasının topu büyük arşınla (çarşı arşını) on iki arşın olurdu.³

Pamuk mahsulü ihraç eşyasından olup Bursa ile Konya arasındaki mıntıkalarda, Kilikya, Suriye ve Mısır'da bol miktarda yetiştirilirdi. Bursa ile Konya arasındaki pamuğun pazaryeri Bursa ile Ayasluğ (Selçuk) ve Adana mıntikasının da Payas limanı idi. Onaltıncı yüzyılda Trabzon bezleri çok meşhurdu. Kanuni zamanında defterdar İskender Çelebi altı bini geçen maiyeti ve köleleri için her sene gemilerle bu bezlerden getirtirdi.⁴

Tarihi belgeler ve gezginlerin notlarından başka onaltıncı yüzyıl Osmanlı kıyafetlerini, minyatürlerden de öğrenebiliyoruz. Osmanlı Sultanlarının kıyafetlerini gösteren "Kıyafet-el insaniye fi şemail el Osmaniye" adlı yazmada dönemin bütün kumaş desenleri sergilenir. Nakkaş Osman ve ekici tarafından 1581 'de minyatürlenene iki ciltlik Hünername adlı eserde kaftan desenleri de oldukça net bir şekilde natüralist üslupta işlenmiştir. III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmet'in sünnet düğünü nedeniyle meydana getirilmiş 432 sayfa ve 427 minyatürlü Surname'de yine kumaşlar özenle çizilmiş, metin kısmında da çeşitlerine değinilmiştir.⁵

Her sanat ve üretim dalında zirvenin yaşandığı Osmanlı Devleti'nde kumaş dokumacılığında da bir zirve yaşanmıştır. Ancak kumaş sanatı bu yükselişini onyedinci yüzyıl ortalarına kadar devam ettirebilmiştir. Osmanlı devri Anadolu-Türk halıları onaltıncı yüzyılda da altın çağını yaşamıştır. Osmanlı Devleti büyük bir imparatorluk

¹ Nurettin Yatman, **Türk Kumaşları**, Ankara, 1945, s.27.

² Heyet, **a.g.e.**, s.2339.

³ BOA, MD, nr. 43, s.155; Aktaran: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, Ankara: TTK, 1983, s.681-682.

⁴ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.682.

⁵ Gürsu, **a.g.e.**, s.44

haline gelmiştir. Ekonomik açıdan zenginliğe erişmiştir. Bu büyük imparatorluğun Doğuda ve Batıda parlak zaferler kazandığı bu çağdaki halılar Klasik Osmanlı Devri Halıları adıyla bilinir. Bu yüzyılda, özellikle İran ve Mısır ile meydana gelen siyasi ilişkiler sonucu, İran ve Memluk sanatını daha yakından tanıma imkânı doğmuştur. İşte bu dönemde iki halı grubu ortaya çıkar. Bunlardan birincisi Saray halıları, ikincisi Uşak Halılarıdır.¹

Klasik Osmanlı Devri Halılarının saray çevresinde dokunan örnekleri, Türk Halı Sanatı Tarihinde, Saray halıları adıyla anılır: Çözü ve atkı iplerinde ipek, yün ve pamuk, düğüm iplerinde yün ve pamuk kullanılan bu halılar, Anadolu halılarından farklı olarak İran düğümü (sine) ile dokunmuştur. Düğüm iplerinin kalitesi ve sık dokunuşundan dolayı kadife gibi yumuşak bir etki bırakır. Şema bakımından da, günümüzün Hereke halılarına benzeyen, o zamana kadar Anadolu'da hiç görülmeyen bir özelliğe sahiptir. Bu halıların renk ve desenlerinde, başlangıçta İran etkileri hâkimken, bir süre sonrasında bunlar Anadolu'ya özgü bir karakter kazanır. Renklerin de kırmızı, sarı, koyu mavi ve çimen rengi yeşilin tonları hâkimdir.²

Desenlerinde, onaltıncı yüzyıl İran halılarından esinlenmiş kıvrık dallar, bahar çiçekli dallar, Rumileri hatai, penç ve gonca gül motifleriyle, Türk sanatına özgü lale, karanfil, sümbül gibi gerçekçi çiçekler, iri hançer yapraklar, Çin bulutu motifleri işlenmiştir. Bir kısım örneklerde bitkilerle süslü küçük madalyonlar verilir. Desenler bu madalyonun etrafından genişleyerek devam eder. Bir bölümünde halı zemini, çiçek bahçesini andıran bir bezeme örneği gösterir. İçlerinde tek renk zeminliler de vardır. Bazen zemin, kaftanlarda görülen kaplan postu süslemelerine benzer şekilde bezenir. Kenar bordürlerinde ise, genellikle, zemin süslemesine benzeyen desenler ve Çin bulutu motifleri bulunur. Bu halılarda asıl amaç zemin süslemesidir, bu nedenle sonsuzluk görüntüsü içinde uzanan halı yüzeyinde yeni halı zeminleri görülür ve yüzeyde madalyonlar adeta yapıştırılmış gibi, iğreti görünüm kazanır. Bitki motifleri madalyonun altında devam ediyormuş hissini verir. Bazı madalyonlu örneklerde ise, Türk halı sanatının sonsuzluk prensibi dikkati çeker.³

¹ Yetkin (1991), **a.g.e.**, s.87.

² Deniz, **a.g.m.**, s.383-384.

³ Deniz, **a.g.m.**, s.384.

Saray halılarında Anadolu'nun diğer halılarında ender rastlanan bir çeşit bolluğu görülür. İçlerinde dikdörtgen, daire ve masa örtüsü şeklinde örnekler mevcuttur. Anadolu'nun geleneksel halılarında bu tür dokumalar yoktur. Özellikle masa örtüsü ve daire şeklindeki halıların dokunması Avrupa saraylarına hediye amacıyla dokunduğunu göstermektedir. Halı sanatı konusunda uzman olanlar, saray halılarındaki bu çeşit bolluğunu düğüm şeklinin bu tür dokumalara elverişliliğine bağlamaktadır.¹

Onaltıncı yüzyılda özellikle, Yavuz Sultan Selim döneminde 1516 yılında Mercidabık, 1517 yılındaki Ridaniye savaşları sonrasında İran'dan pek çok sanatçı getirilmişti. Kaynaklara göre onaltıncı yüzyılda sarayda da çok sayıda sanatçı mevcuttu. Bunlar bugünkü Topkapı Sarayı ile Ayasofya arasında kalan mahallelerde yaşamaktaydı. Kendi aralarında Cemaat-i Acem (İran asıllı ustalar), Cemaat-i Rum (Anadolulu ustalar) adıyla iki gruba ayrılan bu ustaların saray için çini, seramik, kumaş ve halı deseni ürettikleri bilinmektedir. Halılardaki bu desenlerin benzerlerine dönemin kitap ciltleri, seramik, çini ve kumaşları üzerinde de rastlanması halı desenlerinin onaltıncı yüzyılın süsleme sanatına bakılarak geliştirildiği anlaşılmaktadır. Zaten bu desenlerin saray atölyelerinde nakkaşlarca çizilen desenlerle sarayda, yeşil renkli örneklerin ise, o dönemlerde de ipeği ile meşhur Bursa'da dokunduğu kabul edilmektedir. Bursa'da dokunduğu kabul edilen örneklerde malzeme diğer aynı grup halılardan daha farklıdır. Çözü ve atıkları ipekten yapılmıştır. Çözüler sarımtırak yeşil renkte ve üç iplikten bükülerek yapılmıştır. Atıklar kırmızı renkli ve hükümsüz tek ipektendir. Düğümleri yündür (S) şeklinde bükülmüştür.²

Saray kaklarının saraydaki bu ustalar tarafından ya da İran'dan getirilen halılara bakılarak dokunduğu sanılmaktadır. Hatta kaynaklar Kahire'de dokutturulup Anadolu'ya getirildiğini iddia ederler. Yine, halılardan bazılarında dokunan yün ve boyaların Anadolu'ya özgü olmadığı, halıların yün ve renklerinin İran veya Kahire'den getirildiği de kabul edilmektedir. Düğümler çok ince sık dokumalıdır. Metrekarede 200.000-700.000 düğüm bulunmaktadır.³ Saray çevresinin zevkine göre dokunan bu halılar saraya serildiği gibi yabancı ülkelere hediye olarak gönderilmiştir. Yabancı sarayların envanterlerinde bu halıların adlarına rastlandığı kaynaklarda belirtilmektedir.

¹ Deniz, **a.g.m.**, s.384.

² Yetkin (1991), **a.g.e.**, s.117.

³ Yetkin (1991), **a.g.e.**, s.117.

Almanya, Fransa gibi pek çok ülkede müzelerde bulunan kakların, motif açısından, saray kaklarından etkilendiği bilinmektedir.¹ Osmanlı halı sanatındaki gelişmeyi, Avrupa'daki saraylarda asılı bulunan tablolarındaki desen zenginliğinden de anlamak mümkündür. Nitekim 1540–1700 yılları arasındaki dönemin ele alındığı bir monografide sadece Hollandalı ressamın yaptığı tablolardan çıkarılmış yaklaşık bin halı örneğinin bulunduğu görülmektedir.²

Onaltıncı yüzyıldan sonra Manisa, şehzadelerin yetiştirildiği bir merkez haline gelmiş, diğer Anadolu şehirlerine göre, saray tarafından hep gözetilmiştir. Belki saraya yakınlığı nedeniyle, o dönemlerde halı dokuma potansiyeli de iyi değerlendirilmiştir. Saray, o yıllarda saraya sermek ve yabancı ülkelere hediye olarak vermek için Manisa ve bu şehrin yakınında bulunan Uşak'ın ısmarlama yoluyla halı dokutturmaya başlamıştır. Muhtemelen sarayda, nakkaşlar tarafından çizilen halı modelleri Uşak'a gönderilip burada, saray adına dokuma yapılmıştır. Böylece Uşak ve yakınında bulunan kasaba ve köyler bir dokuma merkezi haline gelmiştir.³

Uşak çevresinde dokunduğu için Uşak Halıları adıyla tanınan halılar yün malzemeye ve Türk düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Renklerinde kırmızı, mavi ve kahverengi hâkimdir. Motifleri bakımından Madalyonlu Uşak Halıları ve Yıldızlı Uşak Halıları adıyla iki gruba ayrılırlar.⁴

Madalyonlu Uşak Halılarında Anadolu-Türk Halı Sanatı Tarihinde ilk kez göbek kullanılmıştır. O yıllarda İran ve Memluklu halılarında çok kullanılan göbek motifi bir süre sonra geleneksel motif haline gelmiştir. Halının ortasından büyükçe bir madalyon (göl-göbek) yer alır. Halının dar yüzlerinde, ortadaki madalyonun simetriği iki yarım madalyon, yan yüzlerinde ise yıldız şekilli dört madalyon parçası görülür. Böylece halı yüzeyinde yedi tane madalyon dikkati çeker. Madalyon halının bütününden ayrı bir desen gibi işlenir. İçi İran halılarına özgü kıvrık dallar, bahar çiçekleri, birbirine dolanmış bitkiler, onaltıncı yüzyıl Osmanlı süsleme sanatının karakterini yansıtan lale, karanfil, rumi, hatai, penç, gonca desenleri ile kökeni Çin sanatına dayanan Çin bulutu

¹ Deniz, **a.g.m.**, s.385.

² Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, 6. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s.190.

³ Deniz, **a.g.m.**, s.385.

⁴ G. Samuk, "Tarihte Uşak Halıları", **Kaynaklar**, Sayı: 3, (Bahar, 1984), s.40-44.

motifleriyle süslenir. Göbek dışında kalan bölümler ise, halının yüzeyinde boş yer bırakmamak kaygısıyla, bitki motifleriyle bezenir. Halının kenar bordüründe ise, halı zeminini süsleyen bitki, çiçek ve Çin bulutu motifleri işlenmiştir. Ayrıca, örgülü kufi yazılar, Çin bulutu motifi, çifte Rumili kıvrık dallar ve çiçek desenleri yer alır. Bazen ince şeritler halinde düzenlenmiş bitki motiflerine de rastlanır. Zemini genellikle mavi renklidir. İçlerinde kırmızı renkliler de vardır. En klasik örneklerde ortadaki madalyon koyu kırmızı, yanlarındakiler açık mavi, ortadaki madalyonun içi mavi, sarı ve kırmızı renklidir. Bu halılar genellikle küçük boyutludur. İçlerinde 10 m² büyüklüğünde örnekler vardır.¹

Madalyonlu Uşak halıları geleneksel bir gelişim sonucu ortaya çıkmamış, ısmarlama yoluyla dokutturulmuştur. Belli ki, başlangıçlarda halk tarafından benimsenmemiş, bu nedenle onaltıncı yüzyıl başlarında ortaya çıkmış, aynı yüzyılın ortalarında gelişimini tamamlamıştır.²

Madalyonlu Uşak halılarının ömrünü tamamladığı yıllarda Yıldızlı Uşak Halıları ortaya çıkar. Bu halılar sekiz kollu yıldız şekilli küçük bir göbek ve bu göbeğin altında ve üzerinde bulunan kaydırılmış eksenler halindeki, yıldıza benzeyen, eşkenar dörtgen motifleriyle karakteristiktir. Yıldız ve eşkenar dörtgenler arasında kalan bölümler dal ve yapraklı bitki desenleriyle süslüdür. Yıldızların içleri madalyonlu halılarda da kullanılan, onaltıncı yüzyılın geleneksel süslemeleri ile bezelidir. Kenar bordürlerinde ise, madalyonlu halılara benzer bir şema görülür. Renklerinde kırmızı, mavi, kahverengi ve sarı tonlar hâkimdir. Zemini genellikle kırmızıdır. Çok az örnekte mavi de görülür. Motifleri ise kırmızı, kahverengi, açık ve koyu mavi ve sarı renklidir. En büyükleri 4 m²'dir. İçlerinde seccade büyüklüğünde, tek veya yan yana çift mihraplı örnekleri de vardır. Renklerinde, madalyonlu halılara göre kırmızı daha fazladır. Desenlerinde ise, sonsuzluk prensibi daha hâkimdir. Bordür şekli madalyonlu halılara benzemektedir.³

Onyedinci yüzyılda Osmanlı Devleti birçok kuşatma ve savaşlar yaşamıştır. Sultanlar devlet işlerinden yavaş yavaş ellerini çekmişler, saray da eğlence yaşamına

¹ Deniz, **a.g.m.**, s.385.

² Deniz, **a.g.m.**, s.385-386.

³ Deniz, **a.g.m.**, s.386.

dalmışlardır. Devleti ise, tecrübeli vezirler yönetmeye çalışmıştır. Saraydaki kadınların, yönetimdeki entrikaları da boy gösterince devlet yüzyılın sonuna doğru ekonomik ve siyasi yönden sarsılmıştır.

Her şeye rağmen dokumacılık onyedinci yüzyılın ortasına kadar o denli ilerlemiştir ki, dokunan mamuller onyedinci yüzyıl ikinci yarısına mı, yoksa onyedinci yüzyıl ilk yarısına mı ait olduğunu kestirmek güçtür. Kumaşlar teknik açıdan onaltıncı yüzyıl kalitesindedir. Klasik sanatın tutucu, kaidelere bağlı, ölçülü desenleri yerine nakkaşların hayal güçlerine daha fazla dayanan aynı kalıplar içinde daha neşeli, renkli çok orijinal kompozisyonların desenlerde yer aldığı görülür. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sanatında görülen Batı tesiri kumaş sanatında da etkili olmuştur.¹

Öte yandan, bu süreçte dokumacılık faaliyeti devlet kontrolünde tutulmuş, altınla kumaşlar sadece saray atölyelerinde uzmanların denetiminde dokunmuştur. Çıkarılan ferman ve kanunlarla kaliteleri sürekli kontrol altında tutulan kumaşlar devlete gerek ihracat gerek gümrük yolları ile çok önemli gelir kaynağı olmuşlardır.²

Dokuma ürünlerinin çeşitliliği Osmanlı toplumunda amaç ve inanç bütünlüğünden ziyade, geleneksel ölçülere dayalı evrensel dengeyi sağlamaktı. Bu yüzden, ülkenin Osmanlılaşan görünümüne rağmen, her türlü gruplar geleneksel yaşantılarını devam ettiriyordu.³

Bu grupların bir araya geldiği çarşı, Pazar ve han gibi yerlerde üretim, ticaret, zanaat ve hizmet işleri, Fütüvvetnameler, Narh ve Ehli-Hiref defterlerindeki kayıtlara göre yapıldı. Ehli Hiref defterlerinde çalışan ustalar ve maaşları kaydedilmeye devam etmiştir. Bu dönemde daha fazla kemha ustasının çalıştığını bu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu defterlerde dokumacılıkla ilgili, esnafın uyması gereken nizamlar en ince ayrıntılara kadar belirtilmiştir. Örneğin, bir çırağı 1001 gün çalıştırdıktan sonra kalfa olabiliirdi. Ustalığı ise Ahi Ocağı tarafından verilirdi.⁴

¹ Gürsu, **a.g.e.**, s.105.

² Gürsu, **a.g.e.**, s.106.

³ Aydın Uğurlu, "Osmanlı Dönemi Dokuma Ürünlerinde Çeşit Zenginliği", **İlgi Dergisi**, Yıl: 22, No: 32, (Kış, 1988), s.3.

⁴ Uğurlu (1988), **a.g.m.**, s.3.

3. Osmanlı Dokuma Sanayinin Gelişmeden Gerilemeye Evrilmesi

3.1 Ekonomik ve Toplumsal Yapıda Gerileme

Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısı, onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren giderek bozulmaya ve artık giderleri karşılayacak gelirleri sağlamakta büyük zorluklar yaşamaya başlamıştır. Osmanlı ekonomisi başta olmak üzere, devletin bütün kurumları çöküntü içerisine girmiştir. Tımarlar sarraflara satılmış, eskiden savaşlarda kahramanlık gösteren eyaletli süvarilerin yerine askerliğe ehliyeti olmayan kişiler orduya yazılır olmuştur. XVIII. yüzyılın başından itibaren hazineye kaynak yaratmak amacıyla zanaatlar, tımarlar gibi mukataalar da mültezimlere verilmeye başlamış, bir süre sonra mukataa¹ ve zeamet sahipleri de malların bir bölümünü sarraflara bırakmak zorunda kalmışlardır. 1695 yılında mukataalar ile ilgili olarak yapılan ve devlet gelirlerini artırmayı amaçlayan düzenlemeler de çözüm getirememiştir.²

Öte yandan, yabancı devletlere kapitülasyonlar adı altında verilmiş olan imtiyazlar İmparatorluk sınırları içerisinde yerli sanayii baltalamakta günden güne zayıflatmaktaydı. Batıdaki ekonomik gelişmeye ayak uyduramayan ve rekabet gücünü kaybeden Osmanlı pazarları yabancı malların istilasına uğramaktaydı.

Özellikle onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren üst üste kaybedilen savaşların getirdiği tazminat ödemeleri hazineye büyük yük getirmişti. Savaşlar artık Osmanlı Devleti için bir kazanç kapısı değil; tersine, maliyeyi ve bu arada genel olarak devleti çökerten birer sosyal afet haline gelmişti.³ Üstelik onaltıncı yüzyılın sonlarındaki uzun süren savaşların ve Celali isyanlarının⁴ etkisi bile atlatılmış değildi. Nitekim İran'la yapılan savaşlarda birçok sermaye sahibinin ve nitelikli işgücünün ölmesi Bursa'da bazı atölyelerdeki tezgâh sayısının büyük ölçüde azalmasına, hatta bazı atölyelerin de

¹ "Mukataa", hazineye gelir sağlayan vergi kaynağıdır. Bir mukataa'nın hazineye gelir sağlaması iltizam ya da emanet yoluyla olur. Bu nedenle, mukataa'yı iltizam ya da emanete konu olan bir kurum olarak tanımlamak da mümkündür. Bkz.; Baki Çakır, **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI - XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2003, s.2.

² Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.246

³ Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s.140-141.

⁴ Anadolu'da siyasal istikrarın bozulmasına ve merkezi otoritenin sarsılmasına yol açan isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz.; Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975; Kare

tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştı.¹ Onsekizinci yüzyılın sonlarında üst üste kaybedilen savaşlar yine benzer sonuçlar yaratmaya başlamıştı. Bu nedenle, Osmanlı toprakları üretim alanı olmaktan çıkmaktaydı. Sonuçta üretim darlıkları fiyatların yükselmesine ve temel ihtiyaç maddelerinin bulunamamasına neden olmaktaydı. Nitekim 1683 yılında başlayan ve 1699 yılında sonuçlanan Avusturya savaşları sırasında bu durum sık sık yaşanmaktaydı. 1685 yılından itibaren hububat talebi karşılanamadığından buğdayın kilosu iki kuruş otuz dirhem, ekmek ise bir akçe olmasına karşın yine de bulunamıyordu.²

Onsekizinci yüzyılda ticari yaşamın vazgeçilmez parçası olan esnaf örgütleri de ekonominin genel çöküntüsünden payını aldı. Esnaf bu yüzyılda büyük bir hammadde darlığı çekmeye başladı. Özellikle onsekizinci yüzyılın sonunda işlenmiş makine malları Osmanlı pazarlarını istila etmiş durumdaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye faktörünün yetersiz kalmasından ve buna bağlı olarak fabrikalaşmanın gerçekleştirilmemiş olmasından dolayı, el zanaatları ve az üretebilen mallar çok yüksek fiyatlara mal olmaktaydı ve yerli esnaf zor durumda kalmaktaydı.

Özellikle onsekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında güçlenen ve yoğunlaşan diplomatik ilişkiler sonucunda, batıda sefaret görevi yapan sefirlerin gözlemlerini içeren layihaların merkeze gönderilmesi, bu yüzyılda ekonomi alanında yeni girişimlerin başlamasında önemli rol oynamıştır. Çünkü bu layihalar, Osmanlı-Avrupa arasında her alanda yaşanan geri kalmışlığı açık bir biçimde yansıtmıştır. Nitekim Avusturya'ya sefir olarak gönderilen Râtip Efendi Avrupa'da devletlerin merkantilist politikaya çok önem verdiklerinin üzerinde durmuş; kaynaklarının ülke dışına çıkmaması için yerli malı kullanımına özen göstermelerine ve yabancı malların ülkeye girmesine engel olduklarına vurgu yapmıştır. Bu nedenle, Avrupa ülkelerinin imalathaneler kurup, ihtiyaçları olan malları bizzat kendileri üretmeye çalıştıklarına ve bunlar için ustalar yetiştirdiklerine dikkat çekmiştir.³

Osmanlı merkezi yönetimi ekonomide yaşanan dar boğazları aşmak amacıyla hem kurumsal hem de yasal düzenlemelere girişmiştir. Örneğin 1759 yılında ipekli

¹ Tabakoğlu (2005), **a.g.e.**, s.208-209

² Özkaya (1985), **a.g.e.**, s.241

³ Hasan Korkut, Osmanlı Elçileri Gözü İle Avrupa, **İstanbul: Gökkuşbu Kültür Yayınları**, 1969, s.131-132.

dokuma tezgâhlarının ve 1777 yılında kumaş fabrikalarının kurulmasına, Bursa'da ipekböcekçiliğinin özendirilmesine ve Diyarbakır'da yeni tezgâhların kurulup çalışmaya başlatılmasına yönelik girişimler olmuşsa da, bunların ekonomi üzerindeki etkileri sınırlı kalmıştı.¹

3.2. Onyedinci Yüzyıldan Tanzimat'a Osmanlı Dokumacılığında Zayıflama Süreci

Osmanlı sanayinin zayıflama sürecinde hiç kuşkusuz en çok etkilenen kolu dokumacılık olmuştur. Çünkü dokumacılık daha onbeşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisi için en önemli sanayidir. Dokuma sanayi iç talebi karşılamanın yanında, dış pazarlar için de üretimde bulunmuştur. İstanbul'un ve Bursa'nın müslinleri, Ankara, Tosya ve Kahire'nin devetüyü, sof ve değişik kumaşları, Sakız'ın hare denilen ince iplikleri, Tokat ve Kastamonu'nun basmaları, Bursa ve Selanik'in sofa yastıkları, ince tül örtüleri, İzmir ve Selanik'in yemenileri dünya pazarlarında aranan başlıca ürünler olmuştur.²

Ancak daha önce de belirtildiği gibi, yabancı mallar karşısında rekabet gücünü kaybeden ve hammadde tedariki güçlüğü çeken yerli sanayinin ayakta kalma olanağı ortadan kalkmıştır. Hammadde sıkıntısı nedeniyle yabancılara hammadde satışına ilişkin onca çıkartılmış yasal düzenlemelere karşın, bunun önü alınamamış, yasaklanmış malların el altından yabancılara satış yoğunlaşmıştır. Halkın çokça kullandığı ve ordunun temel ihtiyacı olan çuhanın üretiminin bile büyük zararı olmuştur. Nitekim onsekizinci yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ni ziyaret etmiş bir Fransız seyyah, çuha sanayi ile ilgili olarak şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

"Halkın istimal ettiği ve orduya sarf olunan yün çuhalar, Edirne ve Selanik'te imal olunur. Bunlar son zamanlara kadar İstanbul'da da yapıldı. Fakat bu sanayi, kendi çuhalarına mahreç arayan Avrupalıların rekabeti ile sukut etti".³

Osmanlı sanayi bir yandan dış rekabet karşısında zorlanırken, diğer yandan da ucuz hammaddenin yurtdışına kaçmasına engel olunamamıştır. Ucuz hammadde bir

¹ Özkaya (1985), a.g.e., s.21.

² Özkaya (1985), a.g.e., s.137.

³ İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, Ankara, 1934, s.114-115.

süre sonra işlenmiş ve tamamlanmış mal olarak geri dönmüştür. Osmanlı Devleti bu durumda korumacı bir politika izlememiş ve gümrük duvarlarını yükseltmemiştir. Tersine anti-merkantilist bir dış ticaret anlayışı ticari yaşama hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti, Avrupalı ülkelerin aksine tamamen provizyonist (tedarikçi) anlayışla ithalatı kolaylaştıran, ancak ihracatı engelleyen bir yaklaşım sergilemiştir.¹ Bundan yararlanan yabancı tüccarlar kendi ülkelerine götürmek için satın aldıkları malları da iç piyasada satmaya başlamışlardı. Oysa Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde ticari faaliyet sadece Osmanlı tebaasına aitti. Bu nedenle, Osmanlı yönetimi Babiâli'deki yabancı ülke temsilciliklerine bir yazı ile yabancı tüccarların bundan böyle ülke sınırları içerisinde iç ticaret yapamayacaklarını ve yüzde 3 gümrük vergisi ödeyeceklerini bildirdi.² Ancak bu da çok fazla sonuç vermedi. Çünkü tüccar ile gümrükçü arasında düzenlenen ve resmi bir anlam ifade etmeyen şukkaya (kâğıda) dayanarak ve bu şukkayı tarife sayarak yüzde 1,5 oranında gümrük vergisi vermeye ve böylece devletin gelirleri azalmaya devam etti.³ Bu uygulama resmen yasaklanmış olmasına karşın, sorun bir türlü çözümlenemedi.

Bu yüzyılda ipekli sanayinin durumu çok daha olumsuzdu. Batı sanayinin rekabeti sonucunda ipek artık bir ihraç malı olmaktan çıkmıştı. Yerli piyasa bütünüyle Avrupa mallarıyla dolup taşmıştı. Örneğin Alman pamukluları sadece İzmir'de yılda 55.000-60.000 parça ve Bursa'da da 30.000 parça satılmaktaydı.⁴ Ham ya da işlenmiş ipek veren hammadde sanayi gerilemeye başladı. İşlenmiş tiftik kumaş ihraç eden Ankara artık yalnızca hammadde ihraç eden bir yer olmuştur. Oysa daha yüzyılın başına kadar geniş Osmanlı coğrafyasında çok canlı bir üretim söz konusuydu. Nitekim Bursa, Bilecik, Şam, Amasya, İşkodra, Tırnova gibi yerlerde mensucat sanayi büyük bir gelişme gösteriyor, iç piyasa talebini karşılamaktan öte, dış pazarlara da büyük ölçüde ihracat yapabiliyordu.

Ne yazık ki, bu olumlu gelişme yüzyılın sonuna gelindiğinde bütünüyle tersine

¹ Erol Özvar, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", içinde, **Osmanlı Medeniyeti, Siyaset-İktisat-Sanat**, Klasik, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s.110.

² Enver Ziya Karal, **Selim III' ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit, 1789-1807**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.143.

³ Fatih Sultan Mehmet Selçuklular devrinden itibaren ahidnameli tüccarın yüzde 2 oranındaki gümrük resmini yüzde 5'e çıkartmıştır. Ancak, bu oran bütün Osmanlı topraklarında aynı değildi. Gümrük resmi oranları bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu. Harici gümrük resmi oranları ilk defa İngilizler tarafından Onaltıncı yüzyıl sonlarında yüzde 3'e indirilmişti. Onyedinci yüzyıl başlarında Hollandalılara verilen ahidnamede de aynı oran kabul edilmişti. Aynı uygulama 1674 yılında Fransız tüccarlar için söz konusu oldu. Bkz.; Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", **İçinde Osmanlı 3**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.331.

⁴ Halil İnalçık, **Türkiye'de Tekstil Tarihi üzerine Araştırmalar**, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.136.

dönmüştü. Osmanlı İmparatorluğu artık dokuma ihracatçısı olmaktan çıkmış Avrupa'nın bir pazarı haline gelmişti. Nitekim halk kitlelerinin beğenisini okşayan, ucuz ve göz alıcı renklerle bezenmiş kumaşlar, Osmanlı pazarını dolduruyordu. Buna karşılık daha önceleri Osmanlı'da mamul madde alan Avrupa ülkeleri, bu defa hammadde alımını çoğaltmışlardır. Artık Avrupalı tüccarlar yalnızca ucuz fiyatla hammadde topluyor ve bu hammaddeleri ülkelere gönderiyorlardı. Gelişmiş olan üretim yöntemlerinin, ticari organizasyonlarının ve ulaşım düzenlerinin üstünlüğü nedeniyle, bu hammaddeler Avrupa'da işlenerek tekrar Osmanlılara satılıyordu.

Aşağıda tablo Avrupa'dan Başkent İstanbul'a ithal olunan pamuklu ve yünlü kumaşların parasal değerini vermektedir.

Tablo:2

**Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a İthal Olunan Pamuklu ve Yünlü Kumaşlar
(Fransız Lirası Olarak Toplam Değer)**

	Müslinler	Yünlüler
İngiltere (1777)	691.000	656.000
Hollanda (1778)	298.000	583.000
Venedik (1782)	7.000	-
Trieste (Almanya ve Avusturya)	108.000	220.000
Fransa	42.000	7.448.000

Kaynak: İnalçık, (2008), s. 136.

Sonuçta sanayi devrimiyle birlikte teknolojik gelişmenin yol açtığı makineli üretim ucuz malları karşısında tutunamayan Osmanlı ekonomisinin üstünlüğünün sona ermesi kaçınılmaz oldu. Çok geçmeden birçok bölge üretim alanı olmaktan çıktı. Avrupa ipeklisinin rekabeti Bilecik'te dutlukların yok olmasını doğuracak kadar büyük etki yaptı. Bu yıllarda Anadolu'yu gezmiş olan ünlü seyyah Charles Texier, onsekizinci yüzyıl Ankara'sında çok sayıda yabancı kurum çalışırken, artık hiçbirinin kalmadığını, o zaman 250 bin balyadan fazla kumaş, çorap ve diğer eşya ihraç edildiği halde, 1836

yılında bu miktarın 5 bin balyanın altına indiğine işaret etmiştir.¹

Bursa onsekizinci yüzyılın başında bile önemli bir dokuma merkezi konumunda bulunuyordu. Bursa'da üretilen ipek Bursa'yı, İstanbul'u ve Halep dokumacılığını besledikten sonra başka, serbest ticarete konu olabilecek üç bin kantar ipek kalabilmekteydi. Bursa'da 2000 ve İstanbul'da yine en az bir bu kadar dokuma tezgahı Bursa ipeğini işlemekteydi. İstanbul'da daha bir yüzyıl öncesinde kurulmuş kaliteli üretim yapan hammadde imalathaneleri bulunuyordu. İstanbul'da Binbirdirek (Philoksenos) sarnıcında bile ipek dokumacıları çalışmaktaydı.²

Bursa ipekli sanayi için, Osmanlı merkezi yönetiminin önemi her zaman büyük olmuştur. Çünkü Osmanlı yönetiminin padişah dâhil çok sayıda yöneticisi bu sanayinin en büyük müşterisidir. Gerçekten de özellikle saray ve çevresi çok büyük bir tüketici konumundadır. Vezirler, eyalet yöneticileri ve diğer önde gelen yöneticiler, ipek ve broker kumaşlardan yapılmış giysiler kullanmışlardır. Ayrıca ipekli kumaş ve kürkten yapılmış onun kaftanları (hil'at) kamu önünde ödüllendirme işlevini gördüğünden bunların Bursa'ya siparişi hep büyük çapta gerçekleşmiştir.³

Üstelik İran'la yapılan savaşlar ipekli sanayinin derin bir krizin içine girmesinde neden olmuştur. Gerçekten de, Osmanlı ordusu İran üzerine yürüdükçe ipek ürünü bundan zarar görmüş ve orduların hareket etmesi nedeniyle, ticaret yolları tüccarlara kapalı kalmıştır. Bursa'nın temelde kumaş üzerindeki bac⁴ ve damga vergisi tahsildarları, İran savaşları nedeniyle ham ipliğin gelmediğinden ve şehirdeki tezgâhların dörtte üçünün boş kaldığından yakınır olmuşlardır. İmalatçılardan bazıları muhtemelen borçlarını ödeyemedikleri için üretimden çekilmişler, bazıları da savaşlarda öldüğü ve varisleri de işi sürdürmenin karlı olmadığı düşüncesiyle işyerlerini kapatmışlardı. Geri kalanların çoğu da yalnızca bir ile üç arası tezgâh işleten ve sıradan zanaat ustası düzeyine düşenlerdi.⁵

¹ Hüsrev (1934), **a.g.e.**, s.115.

² Tabakoğlu (2005), **a.g.e.**, s.289.

³ Suraiya Faroqhi **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev: Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s.101.

⁴ Bac, Fatih Kanunnamesine göre, vergi ve resim anlamından başka ayrıca şehirlere mahsus bir alım satım vergisidir. Bkz.; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s.143.

⁵ Faroqhi (2004), **a.g.e.**, s.119.

Öte yandan ipekli ürünlerin imalatçıları maliyet artışlarını fiyatlarına yansıtmakta da zorlanıyorlardı. Sanayinin başlıca müşterisi olan Osmanlı yönetimi borcunu ödemek konusunda kötü bir üne sahipti ve yeniçağ Avrupa'sındaki benzerlerden geri kalmıyordu. Siyasal dürtülerle fiyat indirimleri yaygındı. Yönetim tarafında belirlenen fiyatlar doğal olarak kar marjlarını sınırlıyor ve bazı durumlarda hiçbir ödeme yapılmıyordu.¹

İpek sanayinin o dönemde yaşadığı kriz yalnız başlıca müşteri konumundaki Osmanlı yönetici sınıfının değil, yönetici sınıf dışında kalan alıcıları da etkiledi. Bu alıcılar ipekliden daha ucuz olan dokumalara yönelmek zorunda kaldılar. İpekli sanayi üreticileri için artık işi sürdürmek mümkün olmadı ve işyerleri birer birer kapandı.²

¹ Faroqhi (2004), **a.g.e.**, s.119.

² Faroqhi (2004), **a.g.e.**, s.120.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNDA DOKUMA ESNAFININ ÖRGÜTLENMESİ VE BAŞLICA DOKUMACILIK MERKEZLERİ

1. Dokumacılıkta Kurumsal Yapı: Esnafın Örgütlenmesi

1.1 Esnaf ve Tüccarların Örgütlenme Aracı Olarak Loncalar: Avrupa'da Loncaların Ortaya Çıkışı

Kıta Avrupa'sında hansa ya da gilda mercatorum kısaca guila (gild) olarak bilinen loncalar başlangıçta gönüllü kuruluşlar olarak ortaya çıkmıştır. Merkezi otoritenin henüz oluşmadığı ve kurulmadığı Ortaçağ Avrupası dağınık ve parçalanmış bir yapı içermekteydi. Merkeziyetçi bir devlet yönetiminin mal ve can güvenliğini yeteri kadar koruyamadığı derebeylik döneminde tüccarlar güvenlik içerisinde iş yapmak ve seyahat edebilmek için zorunlu olarak kendi aralarında sıkı bir dayanışma sağlayan kardeşlik cemiyetleri kurmuşlardır. Çünkü güvenlik, ticari faaliyette her şeyden önce geliyordu. Güvenlik de ancak bir araya gelmek ve örgütlü hareket etmekle mümkün olabilirdi.¹

İşte bu amaçla belirli bir bölgede oturan tacirlerin kurdukları birliklere gild ve hansa adı verilmiştir.² Önceleri sadece belirli bir kent tüccarlarının mesleki çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla kurulan gildler, zamanla ticaretin daha da gelişmesi sonucunda, geniş bir bölgenin bütün iç ve dış ticareti ile uğraşan tüccarları da içine alarak Hansaları oluşturmuştur. Bu tür tüccar birliklerinin en çarpıcı ve önemli örnekleri ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda Avrupa'da kentlerarası ticaretin üzerinde tek el oluşturan Flaman Hansası ve Alman Hansası'dır.³

¹ Henri Pirenne, *Economic And Social History of Medieval Europe*, Routledge & Kegan Paul, London, 1978, s.94.

² Erol Zeytinoğlu, *Ekonomik Doktrinler*. 2. Baskı, İstanbul, s.24.

³ M. M. Postan, *The Medieval Economy And Society*, Pelican Books, 1984, s.248.

Bilindiği gibi, Ortaçağ Avrupa'sındaki ekonomik yaşam kentlerin ekonomisiyle sınırlıydı. Ortaçağ'ın kent devletlerinde ticari faaliyetler henüz kent sınırlarının dışına taşmamıştı ve durağan bir karakter göstermekteydi. Çünkü üretim kol gücüne dayanıyor, ulaşım ve kredi olanaklarının yetersizliği esnafın örgütsüzlüğü ve güvenlik sorunu ekonomiyi kentin içine adeta hapsediyordu. Bu nedenle, kent esnafı sınırlı bir bölgenin sınırlı olan ihtiyaçları için, sınırlı araçlarla çalışma alışkanlığından doğma bir durgunluk ve ruh hali içinde çalışmaktaydı. Üstelik Ortaçağ esnafında ve tüccarında, ezici bir rekabet endişesinin ve fazla kazanç olanaklarının kamçılacağı güçlü ihtiraslar mevcut değildi. Ve en önemlisi, Ortaçağ insanının gündelik yaşamı üzerinde dinin rolü çok büyüktür. Dinsel ve ahlaki kurallar insanı katı bir taassuba sokmuş ve insanın sosyal yaşamının her anında kendisini hissettirir olmuştu. Diğer bir deyişle, din ekonomik aktör olarak esnafın ve tüccarın zihin yapısında, mevcut ekonomi koşullarıyla tam bir mutabakat oluşturan özellikler yaratmış bulunuyordu. Dolayısıyla, ticari yaşamın dinamizmini oluşturan kazanç arzusu, henüz dini ve ahlaki ilkelerden yeterince ayrılıp zihinlere yer etmiş değildi.¹

Dönemin ekonomik konjonktüründe üretimin yetersizliği, kötü hasad koşulları ve ekonomik faaliyetlerin örgütsüzlüğü gibi nedenlerle her zaman olası olan kıtlıklar da Ortaçağ insanın kendisini güvencede hissetmesini engelliyordu. Bu korku, çağın ahlak anlayışıyla birleştiğinde ortak çıkar ve dayanışmayı esas alan bir düzen arayışını kaçınılmaz olarak gündeme getiriyordu.² İşte, Avrupa'da loncalar tamamıyla bu dayanışma (tesanüd) şuurunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.

Ticari Faaliyetlerde aşırı kazanç ve rekabetin önüne geçebilmek için lonca yönetimi yasal düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Belirli kural ve ilkeleri içeren düzenlemelerle, insanın aldatılması ve istismarı engellemeye çalışmıştır. Avrupa loncalarında yüksek düzeyde bir işbölümü bulunmaktaydı ve herkes kendi sınırları içinde kalmaktaydı. Nitekim dokumacılık yapan kişinin, bir kumaş tüccarı olamayacağı gibi; bir eğirmecinin de iplik satmaktan başka bir şeyle uğraşması mümkün değildi.³

¹ Ömer Lütfi Barkan, **İktisat Tarihi Ders Notları**, Kitap II., İstanbul: Sermet Matbaası, 1962, s.140.

² Barkan, **a.g.e.**, s.140-141.

³ Herbert Heaton, **Asya İktisat Tarihi**. Cilt 1, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s.193.

Ortaçağ'da ticari faaliyette bulunanların yaptıkları gibi, sınaî faaliyette bulunanlar da mesleki kuruluşlarda örgütlenme yoluna gitmişlerdir. İmalat faaliyetlerini disiplin içerisinde yürütmek ve rekabetin önüne geçebilmek için kurulan kuruluşlara korporasyon adı verilmiştir. Korporasyonların da kuruluş felsefesini ya da varlık nedenleri tamamıyla üyeleri arasında dayanışmayı sağlamaya dayanmaktaydı. Korporasyonlar üye tüccarların sağlıklı koşullarda ticaret yapmalarını sağlamakla kalmıyor, bunun için onları her türlü tehlike ve zararlara karşı da sigortalıyorlardı. En önemlisi, rekabeti engelleyici düzenlemelerle üyelerin birbirlerine rakip olmalarını ve zarar vermelerini önlemeye çalışıyorlardı.¹ Bu dönemde kentlerin ortaya çıkması,² buralarda yaşayan halkın tarımsal faaliyetlerden uzaklaşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla büyük beceri ve uzmanlaşmaya ihtiyaç gösteren imalat faaliyetleriyle uğraşmalarını zorunlu kılmıştır. Böylelikle gittikçe genişleyen ve üretim sistemine hâkim olan küçük sanayi, zamanla yoğun bir sınaî faaliyet halini aldığından artan uzmanlaşma ve işbölümü birçok meslek gruplarının doğmasına neden olmuştur.³

İmalatçılıkla uğraşan kişiler aynı zamanda üretim faktörlerinin de sahibiydi. Bir girişimci kimliğiyle işini kendisi organize eden küçük zanaatkâr, faaliyeti sırasında kullandığı her türlü aletin sahibi olduğundan, sermaye de kendinindi. İmalat sürecinde el emeğiyle bizzat kendisi rol alıyor ya da aile bireylerinden birini istihdam ediyordu. Üretici ile tüketici arasında aracı bir tabakanın ortaya çıkmasına izin verilmediğinden, Ortaçağ'da sanatkâr, piyasanın kendisinden ne istediğini bilmekte, dolayısıyla imalat hacmini bu talebe göre düzenlemekteydi. Tamamen yerel ihtiyaçlara göre çalışan küçük imalatçı, üretimin ihtiyaç gösterdiği her türlü malzemeyi de tedarikle görevli idi. Ancak, döneme hâkim olan ahlak anlayışı üretim faaliyetlerinde kar güdüsünü hiçbir zaman ön planda tutmayı benimsememiştir.⁴

Korporasyonlar zamanla değişen koşullara ayak uyduramamıştır. Özellikle ondördüncü yüzyıldan itibaren yeni deniz yollarının keşfi, hammadde kaynaklarının bulunması ve insanın düşünce yaşamındaki gelişme Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Buna paralel olarak ekonomik gelişme

¹ Barkan, **a.g.e.**, s.177.

² Bu konuda geniş bilgi için Bkz.; Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1982.

³ Zeytinoglu, **a.g.e.**, s.24.

⁴ Zeytinoglu, **a.g.e.**, s.25.

gitgide ivme kazanırken üretim biçiminde ve yapısında değişme yaşanmaya başlamıştır. Bu gelişme ve değişmeye uyum sağlayamayan korporasyonlar için çöküş kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

1.2 Osmanlı'da Loncalar (Esnaf Örgütleri) ve Dokumacı Esnafın Örgütlenmesi

Osmanlı Devleti'nde esnafın bir araya gelerek örgütlü bir yapı oluşturması loncalar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Loncalar Osmanlı kentlerinde ekonomik yaşamın varlık nedenidir. Avrupa'da Haçlı Seferleri¹ sonrasında esnafı ve ticari yaşamı örgütlemek üzere oluşturulan gild ve hansa gibi tüccar birliklerinin benzeri, Anadolu'da onüçüncü yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Temeli ahiliğe dayanan ve felsefesini fütüvvet² anlayışından olan loncalarda, aynı Avrupa'daki benzerleri gibi dayanışma şuuru esastı ve hâkimdi. Loncalar arasında en kalabalık olanını dokuma esnafı oluşturmuştur. Dokumacı loncaları da, diğer esnaf loncaları gibi yine aynı örgütlenme yapısına sahiptir. Loncanın yönetimine kethüda, yiğitbaşı, işçibaşı ve iki Ehl-i hibre'den oluşan bir kadro hâkimdir. Bu kadronun başında bir şeyh bulunurdu. Bu şeyh herkesin saydığı ve benimsediği biriydi. Şeyh, hepsi de fütüvvet ahlakını iyi bilen lonca ustaları arasından seçilirdi. Çünkü onüçüncü yüzyılda tarikatlar, özellikle de fütüvvet kuralları loncalar üzerinde büyük etki yapmıştır.³ Kethüda ise, mesleğin zirvesine çıkmış, deneyimli ve eski bir ustaydı. Kethüda loncanın ustaları arasından seçiliyor, şehrin kadısına "**berat-ı şerif**" ile onaylatıldıktan sonra göreve başlıyordu.⁴ Kethüdadan sonra gelen kişi ise, loncanın işçilerinden sorumlu yiğitbaşıydı. Bu yönetim kadrosunun görevi yerinde denetimler yaparak hileleri engellemek, kalitesiz, eksik işlenmiş kumaşı, piyasaya çıkarmamak, kalitesi iyi olanı mühürlemektir. Her lonca ustalar arasından ayrıca bir ya da iki ehl-i hibre seçerdi. Mesleğin inceliğini bilen bu uzmanlar malların niteliği üzerinde düşüncelerini bildirir, fiyat anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturur, pazar fiyatlarının belirlenmesine yardımcı olurlardı. Bu uzmanların

¹ Haçlı Seferleriyle ilgili geniş bilgi için bkz.; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, 3. Cilt, Çev: Fikret İşıltan, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986; Georges Tate, **The Crusades and The Holy Land**, London:Thames and Hudson, 1991; H. A. Nomiks, **Haçlı Seferleri**, Çev: Kriton Dinçmen, İstanbul:İletişim Yayınları, 1997; Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, İstanbul:Dünya Yayıncılık, 1997.

² Fütüvvet ya da daha yaygın kullanımı olan fütüvvet; eli açıklık, yiğitlik, başkalarına yardım edicilik diğer bir deyişle olgun kişilik anlamına gelmektedir. Bkz.; Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayını (1997), s.3.

³ İnalçık (2005), **a.g.e.**, s.157.

⁴ Özkaya (1985), **a.g.e.**, s.68.

seçimleri özellikle ipek dokumacılığı gibi ince ve zen isteyen mesleklerde önemliydi.

Dokuma loncasında da mesleğe giriş, mesleki bilginin elde edilmesi ve meslekte yükselme gibi konularda işleyiş mekanizması yine aynı diğer loncalardakine benziyordu. Loncayı oluşturan dükkân sahipleri tarafından, yanlarında çalışan kalfa ve çırakların mesleğe girişlerinde ve yükselmelerinde dini/tarikat kökenli bir tören yapılması yaygın gelenektir. Bu törenler şeyhin gözetiminde yapılıyordu.

Osmanlı loncalarında üyeliğe kabul için gerekli olan temel koşul, yalnız çarşıda dkknı olan esnaf ve zanaatkârın ödediği "ordu akçesi" denilen verginin ödenmesidir. Ancak ordu akçesini ödeyenler lonca yesi olabiliyordu ve merkezi otorite nezdinde tanınılıyordu.

Kapalı bir iktisat sistemi olan loncalar, üyelerine, mesleki disiplini, dürüstlük, çalışma farkı, kanaatkrlık gibi hem çalışma yaşamının kurallarını hem de ahlaki değerleri kazandırmaya çalışıyordu. Yine üyelere ekonomik ve sosyal güvence sağlıyor, mesleğin saygınlığını koruyor, standartları ayakta tutuyor ve haksız rekabeti önlüyordu.¹

Osmanlı yönetiminin loncalar üzerindeki müdahalesi hiçbir zaman iç içlerine karışacak düzeyde olmamıştır. Çünkü loncaların kendine özgü işleyen hiyerarşik ve otoriter bir yapı vardır. Siyasi yapının loncalara ilişkin müdahalesi daha çok loncaya bağlı üretim biçimlerinin ürettikleri malların kalite, miktar ve fiyatları için söz konusudur.

Lonca anlayışına göre, aynı iş kolunda işyeri açılması pek kolay değildi. Temelde rekabeti ortadan kaldırmak ve lonca yeleri arasında dayanışmayı (tesanüdü) sağlamak amacıyla çok sık işyeri açılması sınırlandırılmıştı. Her esnaf grubunun belli sayıda işyeri ve dkknı vardı. Bunların işlediklerini başkası işleyemez, sattıklarını başkası satamaz, buna uymayanlar cezalandırıldı.²

Nitekim onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Bursa'da "**kadifeciler loncası**" olarak anılan ipekli dokumacılar kendi aralarından seçtikleri birkaç deneyimli ustadan

¹ Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s.3.

² Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Disiplinini Gösteren Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 18,(1969), s.74-75.

oluşan bir "**ehl-i hibre**"¹ oluşturmuşlardır. Doğal ipekten dokunan kumaşların hangi standarda göre üretileceği atkı ve çözgü ipliklerinin sıklığı ve kar oranı gibi üretim ve satış sürecini temelden etkileyen standartları belirlemek üzere seçilen bu kurul ayrıca çalışanlara karşı ustaların çıkarlarını korumakta da görevliydi. İşyeri sahipleri de çalıştırdıkları işçileri ehl-i hibre'ye kaydettirmek zorundaydılar. Ayrıca bir kalfa, ustası ile ihtilafa düştüğü zaman ehl-i hibre'nin izni olmadan başka bir işyerinde işe başlayamazdı. Bunun yanı sıra, işyeri sahipleri kabul etmiş olsalar bile, **ehl-i hibre** ehil olmayan kişilerin dokumacı olarak istihdam edilmesine izin vermezdi.

Öte yandan, üretimde kullanılan hammaddelerin işyerlerine getirilmesi ve satılması, Osmanlı yöneticilerinin ve loncalardaki yönetimden sorumlu kişilerin kontrolü altında cereyan ederdi. Böylece lonca sistemi, hammaddelerin arz ve talebini düzenleyen bir mekanizma olarak işlerdi.² Çünkü o dönemde pamuk, ipek, kereste ve demir gibi maddelerin yavaş ulaşımı, güçlükleri ve üretimdeki yetersizlikler nedeniyle, piyasaya her zaman yeterli miktarda, diğer bir deyişle bütün talebi karşılayacak ölçüde sevk edilmediği olurdu.³ Bu bakımdan hammaddelerin loncaya mensup ustaların eline normal fiyatlar üzerinden ve onlardan hiçbirisini işsiz bırakmayacak şekilde dağıtılması büyük bir önem taşırdı. Dolayısıyla, fiyat politikasının sağlıklı bir biçimde yürütülebilmesi için gerekli kurumsal çerçevenin esnaf örgütlerince oluşturulması her zaman önemli olmuştur.⁴

Üretim aşamasında olduğu gibi, üretim sonrasında malların pazarlanması esnasında da esnaf yine örgütlü bir yapı içerisinde faaliyet göstermekteydi. Esnafın işleyeceği hammaddenin tedarikinde güçlük çekmemesi için tahsis siyaseti izleniyordu. Bu tahsis siyaseti, fiyatlara müdahale olanağı veren tekelciliği engelleme amacına yönelikti.⁵

Nasıl ki, Avrupa'da kurulmuş olan loncalarda dini yaşamın etkisi büyükse, Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında var olan loncalar üzerinde de dinin belirleyiciliği

¹ Ehl-i Hibre, bir madde ya da konu üzerinde derin ve özel bilgisi olan kişi. Ehl-i Vukuf da denilen Ehl-i Hibre, günümüzdeki bilirkişi anlamını taşıyordu. Bkz.; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü I**, No: 2005, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s.509.

² Önsoy, **a.g.e.**, s.3-4.

³ Önsoy, **a.g.e.**, s.4.

⁴ Tabakoğlu (2005), **a.g.e.**, s.358.

⁵ Timur Kuran, "Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerinde İslami Etkiler", İçinde. **Osmanlı Cilt 3**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.120.

çok fazla idi. Loncaların çalışma şekline bütünüyle manevi ve ahlaki değerler hâkimdi. Esnaf fütüvvet idealini benimsemekle birlikte, çeşitli fabrikalara mensup olabiliyordu.¹ Loncalara katılma ve lonca içerisinde çıraklıktan kalfalığa gibi hiyerarşik mesleki yükselmeler için yapılan törenler dinsel motif ağırlıklıydı.

Kurulan loncalarda genel olarak üyelerin kabulünde dinsel farklılık aranmamıştır. Özellikle kentlerde kurulmuş olan loncaların üyeleri, dinleri farklı üyelerden oluşmuştur. Dolayısıyla dinin lonca üzerinde hâkim konumuna karşın, hiçbir zaman üyeler arasında Müslüman ve Gayrimüslim ayrımı yapmamıştır.² Ancak, bazı loncalar etnik ya da dini homojenlik de göstermiştir. Nitekim Selanik'te yünlü giysilerin üretimi tamamen Yahudilerin elinde toplanmıştır.³

Osmanlı İmparatorluğu'na ondokuzuncu yüzyılın başında dokuma üreticisinin örgütlenme derecesi bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi. Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı sanayinde en yaygın görülen biçimi küçük ölçekli üreticilikti. Küçük ölçekli üreticilik daha çok atölye ve imalathanelerde örgütlenmişti.

Yine bu işyerleri esnaf teşkilatlarının kontrolü altındaydı. Loncaların etkisinin en çok görüldüğü yer devletin desteği nedeniyle İstanbul'du.⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda lonca sistemine bir bütün olarak bakıldığında loncaların küçük kasaba ve yerleşim bölgelerinden çok İstanbul ve Kahire gibi büyük yönetim merkezlerinde toplandığı görülecektir. Buna göre, loncaların büyük merkezlerde kurulmalarına ekonomik nedenlerden çok, yönetim ve mali faktörlerden kaynaklandığı söylenebilir.⁵ Loncaların ticari yaşam üzerindeki etkinliği ondokuzuncu yüzyıl öncesine kadar oldukça yüksekti. Ondokuzuncu yüzyılın öncesinde sarayın ve kentlerin iâşesi açısından merkezi devletin loncalara ihtiyacı çok büyüktür. Merkezi otorite loncaları hem denetlemekte hem de desteklemekteydi. Ancak ondokuzuncu yüzyılda mamül mallar ithalatı hızla genişleyince, loncalara olan ihtiyaç da buna paralel olarak azalma göstermeğe başladı. Loncaların birçoğu varlıklarını sürdüremez oldu. Bazı istisnai örnekler görülmesine karşın, sonuç çoğu için kaçınılmazdı. Mısır'daki dokumacılar

¹ Ahmet Tabakoğlu, "Ahilik ve İş Ahlakı", **İş Ahlakı Sempozyumu**, İstanbul: İGİAD, 2008, s.45.

² Kuran, **a.g.e.**, s.99.

³ Kuran, **a.g.e.**, s.99.

⁴ Pamuk (2005), **a.g.e.**, s.127.

⁵ Gabriel Baer, "Ottoman Guild: A Reassessment", içinde, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed., Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara, 1980, s.96.

loncası gibi bazıları pazardaki paylarını ithalat yaparak korumayı başardılar. Ancak bu istisnai bir durum olarak kaldı.¹ Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamasına* son verince, loncaların tekelci konumları ortadan kaldırılmış oldu.²

Osmanlı Devleti daha Fatih döneminden itibaren esnafın yüksek fiyatla satış yapıp tüketiciyi mağdur etmemesi için narh sistemini uygulamaktaydı. Ancak loncalar bu sistemi, zamanla geniş bir biçimde ele geçirdikleri tekelci konumlarıyla delebiliyor ve engelliyorlardı. Özellikle onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, esnaf kendilerine tanınan tekel haklarına dayanarak piyasa fiyatlarını adeta tekelleri altına alarak yükseltmeye başlamışlardı.³ Bu süreç uzun süre devam etti ve piyasa düzenini bozarak istikrarsızlık getirdi. Merkezi otorite esnaf tekellerinin ortadan kaldırılması yönünde çoğu kez müdahalelerde bulunmak zorunda kaldı. Esnaf otonomisiyle merkezi otorite arasındaki yoğunlaşan bu mücadele Osmanlı Devletinde sadece ekonomik yaşam üzerinde değil aynı zamanda siyasal yönetim üzerinde de etkisini gösterdi. Esnafa ekonomik çıkarlarının zaafa uğraması, siyasal otoriteye karşı başkaldırı ve tepkilerin de kaynağını oluşturdu. Lonca düzeninde bozulma yalnız, ondokuzuncu yüzyılda tekelci konumlarına son vermek için yapılan düzenlemeler sonucu ortaya çıkmadı. Daha onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda esnaf örgütlerinin özgün kimliklerinin kaybolmasına yol açacak derecede yozlaşmış ve memurlaştırılmış olmaları bu bozulmayı hızlandırdı. Nitekim özellikle onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Anadolu'da esnaf örgütlerinin, imparatorluğun karışıklık içinde bulunduğu ve merkezi otoritenin zayıfladığı ortamlarda önemli bir siyasi güç olarak çıkarak, bazı kentlerin yönetimini ellerine geçirdikleri bilinmektedir.⁴

Loncalarda işgücü kaynağını çıraklar, ücretli işçiler ve köylüler oluştururdu. Ancak, Bursa'da onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda üretimde ve ticari faaliyette köle emeğinin yaygın olarak kullanıldığı yapılan araştırmalarla belirlenmiştir. İslam

¹ Kuran, **a.g.e.**, s.108.

* Gedik, esnafın mal ve hizmetleri satın alması, üretmesi ve satmasıyla ilgili olarak, esnaf birliklerine verilen hukuk-i iktisadi maliyetleri olan en gelişmiş ve genişletilmiş hakların ve yükümlülüklerin terkididir. Bkz., Ahmet Kal'a, **a.g.e.**, s.59

² Kuran, **a.g.e.**, s.108.

³ Ahmet Kal'a, **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1**, İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İst. Arş. Mrk., İstanbul, 1998, s.80.

⁴ Ömer Lütfi Barkan, " Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", İçinde, **Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan**, İ.Ü.İ.F. Mecmuası, Sayı: 1-4, Cilt:41, İstanbul, 1985, s.43.

hukukuna göre, "bir köle belli bir işi önceden belirlenmiş bir zaman birimi içinde tamamlamayı kabul eder ve bu konuda kendi huzurunda anlaşmaya varır" ise, bu hizmet sona erdirildiğinde özgürlüğünü kazanmaktaydı. Bu tür anlaşmalara İslam hukukunda "**mükatebe**" denilmekteydi. Bursa'da 1453-1513 yılları arasında şeri'yye sicillerinde köle emeğinin konusu üzerinde araştırma yapan Halil Sahillioğlu'na göre, bu dönemde mükatebelerde, efendinin istediği miktarda kumaşı dokuyarak özgürlüğe kavuşma olayının oldukça yaygın olduğu belirlenmiştir.

*"Belli bir çeşit kumaş kıtası (kuponu, bir elbiseliği) topu,, meşüdu dokunması kaydıyla yapılan mükatebelerde köle, taahhüdünü yerine getirmek için bu kumaşları ki ham maddenin sahibi temin etmekteydi, efendisinin tezgâhında yahut bir başka kimsenin tezgâhında veya (köle olarak) bizzat kendi tezgâhında dokunuyordu. "*¹

Mükatabe'nin özünde genellikle kölenin sadakatle hizmetini sağlamak amacı yatıyordu. Mükatabe konusu belli bir süreyle sınırlıydı. Bunun birkaç aydan, on dört yıla kadar yolu vardı. Bu süreyi köle için ödenen paranın günün raici yevmiye tutarı, efendinin köleye verdiği önem ve her ikisi arasındaki beşeri ilişkiler belirliyordu.²

Yine Sahillioğlu'na göre, 1480'li yıllarda Bursa esir pazarı kethüdalığı mukataa olarak iltizama verilmiştir. Üç yıllık iltizam bedeli 31.000 akçe olan Bursa esir pazarı kethüdalığında, Sahillioğlu'nun hesaplarına göre, yılda en az 6000 esir satılması lazım gelir. Bu sayı da, bize o yıllarda köle emeğinin üretim sürecinde yaygınlığını gösteren en önemli konulardan biridir.³

Onbeşinci yüzyılın sonlarına kadar, Bursa'daki köle emeğinin ana kaynağını Rusya oluşturmuştur. Onaltıncı yüzyılın başlarında buna önemli miktarda Macarlar eklenmiştir. Bu yıllarda Macarlarla yapılan savaşlarda ele geçirilen köleler Bursa'da ipekli üretiminde kullanılmışlardır. Bunun yanında, Bursa'da sayıları çok fazla olmasa da Hintli ve biraz da Afrikalı köle ipek dokumacılığında çalıştırılmıştır. Bunlar,

¹ Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi**, 1978-1980 Özel Sayısı, Ankara, 1981, s.78.

² Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", **Atatürk Yıllık Konferansları, VIII, 1975-1976'dan ayırbaşım**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s.221.

³ Sahillioğlu (1981), **a.g.m.**, s.86.

Bursa'ya Irak ve Arap tacirleri aracılığıyla getirilmekteydi.¹ Ancak, dokuma üretiminde köle emeğini istihdam etmek isteyen köle sahipleri bunları eğitmek zorundaydılar. Çünkü ipekli üretimi, temel pamuklu ve keten dokumacılığının tersine, dikkate değer bir beceri ve deneyim gerektiriyordu.²

Bu sıkı, katı ve disiplinli bir yapının varlığına karşın, daha onbeşinci yüzyılda Osmanlı loncaları arasında toplumsal ve ekonomik farklılıklar vardı. Örneğin Bursa kadife dokuyucuları arasında tezgâh ve dükkâna sahip olanlarla, onlar için çalışanlar arasında bir ayrımın varlığı açıktı. Bazı işyeri sahiplerinin elli kadar tezgâhı vardı; bu 2500-3000 altın dükalık bir sermaye yatırımı demekti. Ancak kadife dokuyucuları dış pazarlar için değerli dokumalar üreten gelişmiş bir lonca oluşturunuyordu.³

Ne var ki, dokuma loncaları bile diğer esnaf loncalar gibi bozulmaktan kurtulamamıştır ve geleneksel yapılarını sürdüremez olmuşlardır. Bir başka deyişle, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda sanayi ve zanaatlar Avrupa'daki gelişmeye ayak uyduramamıştır. Bunun nedeni, esnaf loncalarının hep Ortaçağ kurallarına bağlı kalmalarında ve bir de Türk-Osmanlı Pazar sisteminin serbest gelişmeyi engelleyici bir karaktere sahip olmasında aranmalıdır.⁴ Örneğin esnaf loncalarının bir çeşit ocak-tarikat disiplini içinde her zanaat ya da ticaret maddesi dalına göre sayısı belli dükkânlarda sayıları sınırlı usta ve çırak dışına çıkamamaları, ustaların çıraklarını yetiştirmede meslek kıskançlığı duymaları, zanaat ve ticaret alanlarındaki kaliteli işçi ve ustanın bol sayıda yetiştirilmesine engel olmuş bulunmalıydı. Üstelik işlenen malların boyut, şekil ve kalite bakımından çok ince kurallarla saptanmış ve belirlenmiş olmaları, üreticilere mallarını daha çok ve daha yüksek fiyattan satma olanağını bırakmadığı gibi ya da çok sınırladığı gibi, üreticinin mallarını müşterilerin gelirine ya da beğenisine göre geliştirebilmesi hemen hemen önlenmiş durumdaydı.⁵

Loncaların esneklikten giderek uzaklaşıp, kalıpcı bir çalışma anlayışına mahkûm olmalarında ve zamanla yozlaşmalarında önemli etken de, Osmanlı merkezi yönetiminin loncalara yaptıkları müdahalelerdir. Bu müdahaleler daha onyedinci

¹ Sahillioğlu (1983), **a.g.m.**, s.218.

² Faroqi (2004), **a.g.e.**, s.109.

³ İnalçık (2005), **a.g.e.**, s.157.

⁴ Mustafa Akdağ, **Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi (1453–1559)**, Cilt: 2, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s.152.

⁵ Akdağ, **a.g.e.**, s.152-153.

yüzyılın başlarından itibaren kendini göstermiştir. Osmanlı yönetimi özellikle yüzyılın ikinci yarısında lonca yöneticilerini saraydan atamaya başlamışlardır. Lonca yönetimindeki birçok mevkinin para karşılığında satılıyor olması, loncaların ahlak ve varlık nedeni olan tesaüt anlayışının çözülmesine yol açmıştır. Loncalar bu müdahalelere direnmelerine karşın, engellemeleri mümkün olmamıştır.¹

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatkâr özellikle tekstil gibi ithal mallarının rekabetiyle karşı karşıya bulunan dallarda, sürekli olarak geriledi. Ancak özellikle başkent İstanbul'da merkezi otorite siyasal amaçlı olarak desteklemeyi sürdürdü. Çünkü zanaatkârların işsiz kalmalarının toplumsal ve siyasal sonuçlara yol açmasından hep endişe edildi. Böylece loncaların varlıklarını yirminci yüzyıla kadar devam ettirebilmeleri mümkün oldu. Nitekim 1860 yılından itibaren Sultan Abdülmecid'in sanayileşme konusunda başlattığı çalışmalara yardımcı olmak üzere oluşturulan Islah-ı Sanayi Komisyonu sanayileşme yönünde fabrikaların kurulmasından çok loncalara ve dolayısıyla küçük ölçekli üretime önem verilmesini öngörmüştür.² Gerçekten de, Islah-ı Sanayi Komisyonu özellikle giderek küçülen sanayi karlarını korumayı ve ayakta tutmayı amaçlamıştır. Bunun için de, küçük ölçekli işletmelerin bir kooperatif halinde birleştirilmesine ve şirketlere dönüştürülmesine çalışılmıştır.³ Bu durum, loncaların siyasal yaşamdaki güçlerini göstermesi anlamında son derece önemlidir.

2. Osmanlı Dokumacılığının Merkezleri

2.1. Osmanlı Pamuklu Sanayinin Yükselen Kenti: Bursa

2.1.1 Bursa'nın Osmanlı Ticaretindeki Yeri ve Önemi

Bursa oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Bursa bir Türk şehri olmadan önce hiçbir zaman Osmanlı yönetimindeki büyüklük ve refah düzeyine erişememiştir. Bugün Bursa'nın bir ilçesi olan İznik'in bile, fetih öncesi devirlerde, özellikle de Bizans devrinde Bursa'dan daha büyük ve daha gelişmiş bir şehir olduğu bilinmektedir. Ancak

¹ Faroqi (2004), *a.g.e.*, s.138.

² İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s.123-130.

³ Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", *ISOD*, Yıl: 3, Sayı: 33, (15 Kasım, 1968), s.17.

Bursa, zaman içerisinde sahip olduğu özelliklerle çevresindeki tüm ilçe ve illerden çok daha hızlı gelişme göstermiştir.

Bilindiği gibi, Selçuklular devrinde Batı Anadolu'nun fethi uçbeyleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Her uç beyi fethettiği şehirlerin Türkleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.¹ Bir uçbeyliği olarak hızla gelişme gösteren Bursa, Söğüt, Bilecik ve Yenişehir'in fethinden sonra Osmanlıların Batı Anadolu'daki merkezi olmuştur.

Osmanlıların fethettikleri şehirleri Türkleştirmeleri ve İslamlaştırılmaları temelde üç aşamada gerçekleşmiştir. Bunlar kısaca şöyle özetlenebilir:²

1. Devlet hâkimiyetini sağlamak ve etkin bir yönetim kurmak için Türk bürokratlarının aileleriyle beraber şehirlere yerleşmeleri, serbest ya da zorunlu iskânlarla şehirlerin Türk ve Müslüman nüfusun arttırılması,

2. Cami, tekke, medrese, darüşşifa, han, hamam, imaret gibi vakıf müesseseleri ile kültür hâkimiyetinin sağlanması ve buna bağlı olarak Türkleştirme ve iskânlaştırmanın hızlandırılması,

3. Ekonomik hâkimiyetin elde edilmesi, esnaf sayısının artırılması yoluyla yeni Türk kitlelerinin şehre çekilmesi, böylece yerli unsurun yoğunlunun azaltılarak eritmeye çalışılması, özellikle de Ahi esnaf kuruluşunun organizasyonu ile ticaret ve sanayinin Türklerin kontrolüne alınmasının sağlanmasıdır.

Orhan Bey fetihten sonra Bursa'yı Osmanlı Beyliğinin başkenti yaptı. Bursa'nın idari merkez olması, bu şehrin çok kısa bir zamanda çok büyük bir değişim geçirmesini sağlamıştır. Nitekim Bursa biranda devlet ve din adamlarının, âlimlerin, tüccar ve her sınıftan esnaf gruplarının toplandığı bir şehir olmuştur.³ Şehrin hızla imarına gidilmiştir. Osmanlı'da kolonizasyon ve yeni imar alanları açıldı. Özellikle Yıldırım Beyazid devrinde ticari hareketliliğin Bursa'ya kayması ve Bursa'nın başkent olacak ticari yaşamın merkezi konuma gelmesi de bu şehrin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bursa sadece Anadolu ile Rumeli arasındaki ticaretin bir merkezi haline gelmekle

¹ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243–1453)**, Cilt 1, İstanbul: Cem Yayınevi, s.386-397; Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s.78.

² Osman Çetin, **Sicillerine Göre Bursa'da İhtida Hareketleri Ve Sosyal Sonuçları (1472–1909)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.16.

³ Özer Ergenç, **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.16.

kalmamış, Batı ile Doğu arasındaki uluslararası ticaretin en önemli antrepolarından biri durumuna gelmiştir. Şehir böylesine gelişirken, nüfusu da hızla büyümüştür. Nitekim onbeşinci yüzyılın sonlarında Bursa'nın nüfusu 40–50 bin dolayında olup, İstanbul'un nüfusuna yaklaşmış, hatta aşmıştır.¹ Bununla birlikte Hüseyin Özdeğer'in 1487 tarihli Hüdavendigar Livası defterlerine göre yaptığı araştırmada, Bursa'nın Hristiyan ve Museviler dâhil nüfusunun 19.786 olduğunu saptamıştır.²

Bursa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda bu derece önem kazanması hiç kuşkusuz sahip olduğu coğrafi konuma ve Anadolu yol sistemi içindeki özel duruma dayanmaktadır. Ondördüncü yüzyılda büyük Musul İmparatorluğu'nun kuruluşu ile Anadolu, Doğu-Batı ticaretinin ana yolu haline gelişti. Bu dönemde Doğu-Batı ticaretinin merkezi Bursa, Anadolu'nun en önemli şehri haline gelmiştir. İki önemli kervan yolu Bursa'da birleşmiştir. İran'a giden Doğu yolu Bursa'da başlayıp, Amasya, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden geçmekteydi. İran ipek kervanları Trabzon yolunu bırakarak karadan Bursa'ya ulaşıyordu. Bursa'ya bağlanan bir diğer ticaret yolu da Kütahya, Afyonkarahisar, Akşehir, Konya ve Adana üzerinden geçiyordu. Anadolu'yu çaprazlama geçen bu yolun Anadolu'dan çıktıktan sonra ulaştığı ilk merkez Halep idi. Halep coğrafi konumu itibarıyla transit ticaretin merkeziydi. Bu konumunu, hem Doğu'dan hem de Kuzey'den gelen kervanlar için uygun bir yer olmasıyla kazanmıştır. Halep kervanlarla ticaret yapan tüccarlara hem konforlu ve bakımlı kervansaraylar hem de koruma ve güvenlik sağlayabiliyordu.³

Bursa'nın zengin pazarında her cins ipekli kumaş, ucuz ve bol miktarda inci, pamuklu ve daha birçok ticaret eşyası satışa konu olmuştur. Ticari faaliyeti yalnızca, şehirde yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim tüccarlar arasında olmuyordu. Aynı zamanda, ticari faaliyete Bursa'ya gelip yerleşmiş olan yabancı ülke orijinli tüccarlar da katılıyordu. Nitekim Halil İnalçık'ın Bursa kadı sicillerine ilişkin yaptığı araştırmada, Halep ve Şam kökenli tacirlerin Bursa'da faaliyette bulundukları ve Frenk tacirleri ile Bursa pazarında baharat ve kumaş üzerinde ticaret yaptıkları saptanmıştır.⁴ Yine, İstanbul'un Pera semtinde bir koloni kurmuş olan Cenevizler de yeni fırsatlar yaratmak

¹ İnalçık (1993), a.g.e., s.203.

² Hüseyin Özdeğer, **1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri**, İktisat Fakültesi Yayınları, No: 527, İstanbul, 1988, s.37.

³ Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Hattı". İçinde, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.31.

⁴ İnalçık (1993), a.g.e., s.204.

üzere Bursa'ya gelip yerleşmişlerdir. Bu dönemde Cenevizler Bursa'da baharat ve bitkisel boya satın almışlar, bunun karşılığında İtalyan yünlü kumaşı satmışlardır.¹

Bursa'da yalnız Frenk ve Arap tacirler değil, aynı zamanda Hint tüccarları başta olmak üzere Doğulu tacirler de faaliyette bulunmuştur. Bursa ayrıca Balkanlara, Karadeniz ve Tuna limanları üzerinden Kuzey ülkelerine gidecek malların şevkine aracılık yapmıştır. Diğer bir deyişle, Bursa transit ticarete de rol oynamıştır. Özellikle, baharat ve mensucat Bursa üzerinden söz konusu ülkelere taşınmıştır.

Onüçüncü yüzyıl Anadolu'su yalnızca Avrupa ile Doğu'yu birbirine bağlamıyordu, aynı zamanda Doğu ülkeleri ile Kuzeyin Altınordu hanları arasında bir transit geçiş bölgesiydi. Baharat, şeker ve güneyin çeşitli mamul maddeleri Kuzeyin kürküyle ve köleleriyle burada el değiştiriyordu.² Şam, Halep-Adana, Konya-Akşehir-Karacahisar-Kütahya güzergâhı üzerinden taşınan mallar için Bursa aynı zamanda bir antrepo görevi yapmıştır.

Bursa bir yandan önemli ve işlek bir ticaret güzergâhının üzerinde bulunmasının avantajı ile bir alışveriş merkezi konumunda bulunurken, diğer yandan da bir üretim merkezi durumuna gelmeye başlamıştır. Nitekim daha ondördüncü yüzyılın sonlarında Bursa önemli bir ipek ticaret ve sanayi merkezi halini almıştır. Öyle ki, onbeşinci yüzyılın ikinci yarısı boyunca Bursa pazarı İran ipeği tekeli elinde tutmuştur. Bu durum, Osmanlı yönetimine **ipek** gümrüğünü orada simsar ve mültezimler aracılığıyla kolayca teslim olma olanağını sağladığı gibi, Bursa ve İstanbul sanayinin ihtiyaçlarını da karşılamayı garanti altına almıştı.

Bursa'nın ticari merkez olarak cazibe yaratmasında kuşkusuz ticari faaliyetler için gerekli altyapıya ve mekânlara sahip olmasının da rolü olmuştur. Şehrin birçok bölgelerinde inşa edilmiş güvenli ve rahat hanlar, tacirlerin faaliyetlerini kolaylaştırmış ve onlar için Bursa'yı cazip kılmıştır.³ 1490 yılında II. Beyazid tarafından yapılmış olan Koza-Hanı Bursa'nın en büyük hanıydı ve kısa zamanda ipek tacirlerinin de mekânı olmuştu. Bunun yanında Çelebi Mehmed döneminde Yeşil Cami Külliyesi'ne gelir

¹ Faroqhi(2004), **a.g.e.**, s.103

² Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300–1600)**, Çev: Ruşen Bezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.127.

³ Bursa'nın hanlarıyla ilgili olarak bkz.; Kamil Kepecioğlu, **Bursa Hanları Halkevleri Neşriyatı**, No:4, Bursa, 1935.

sağlamak amacıyla yaptırılan İpek-Hanı da bir diğer önemli ve ünlü bir handır.¹ İpek Hanı, kervanların konaklaması ve yerli tacirlerin iş yeri olarak kullanmaları için yapılmıştı. Hanın mimari yapısı bu durumu açıkça ortaya koymaktadır², bu hanlar Şarkın çeşitli uluslara mensup tacirlerine ev sahipliği yaptılar ve şehirde ticari faaliyetin kalbi sayıldılar.

Daha önce de belirtildiği gibi, Bursa ticari malların el değiştirdiği ve alınıp satılacağı bir merkez olmanın yanı sıra, hem Batı'dan hem de Doğu'dan gelen mallar için bir antrepo görevini görmekteydi. Batı'nın ve Doğu'nun malları bu pazarda el değiştiriyordu. İtalyan yünlü kumaşları ( uha) Bursa'da trampa edilirken y nl  kumaşlar Anadolu, İran ve diğ r Şark ülkelerine yine Bursa üzerinden gönderiliyordu.

2.1.2 Bursa İpekli Sanayinin Kurulması ve Gelişimi

Bursa'nın coğrafi açıdan elverişli konumda olması ve ticari yaşamı canlı tutan yol güzerg h  üzerinde bulunması şehri, kısa zamanda ipekli sanayinin ve ticaretinin merkezi yapmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra bile bu önemini uzun süre korumuştur.³ Bu nedenle, ipekli sanayi ve bu tür malların ticareti, tarihsel gelişim içinde sürekli Bursa'yı karakterize etmiştir. Nitekim Türkiye'den gelen ipekli kumaşlara Bursa kumaşı denmesi, bu şehrin ipek ilikle adeta özdeşleştiğini ortaya koymaktadır.⁴

Bursa daha ondördüncü yüzyılın sonlarında ve onbeşinci yüzyılın başlarında dünyanın belli başlı ipek pazarlarından birisiydi. Bursa bu yüzyıllar arasında ipekli dokumacılığında oldukça gelişmiş durumdaydı. Daha  ok İran'dan gelen ham ipek, Bursa tezg hlarında kumaş haline getirildikten sonra satışa konu oluyordu. Halil İnalçık'ın Bursa Şeriye Sicilleri ve tereke defterleri üzerinde yaptığı araştırmalara göre, 1502 yılında Bursa'da ipekli kumaş dokuyan 1000 el tezg h  bulunmaktadır. Aynı yıl İstanbul'da çalışan dokuma tezg h  sayısı ise ancak 300'd r.⁵  stelik Bursa tezgâhları küçük birer ev dokumacılığı şeklinde çalışmamıştır. O tarihlerde ipekli dokumacılık

¹ İnalçık (1993), **a.g.e.**, s.210.

² Enis Karakaya, "İpek Hanı" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 22, İstanbul, 2000, s.368.

³ Ergenç (2006), **a.g.e.**, s.3.

⁴ Fahri Dalsar, Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik, İstanbul: Sermet Matbaası, 1960, s.28

⁵ Halil İnalçık, "Capital Formulation in the Ottoman Empire", **Journal of Economic History**, Vol. 29, No: 1, (1969), s.108.

ölçek itibariyle büyümüş, 50-10 tezgâhlı olan büyük sermaye sahipleri bulunmuştur.¹

İpekli dokuma sanayi bünyesinde birçok esnaf grubunu barındırıyordu. İpekçilik temelde iki büyük gruptan oluşuyordu. Bunlar Hancılar ve Dokumacılarıdır. Bu iki grubun arasında ipeğe çeşitli renkler veren boyacılar (sebbaşlar) bulunuyordu. Hancılar, ham ipeği yetiştiren ya da Bursa'ya getirip satan tüccarlardır. Tüccarın ipeği büyük ölçüde İran'dan ve zaman zaman Mora ve Karadeniz'in kuzeyinden Bursa'ya getirirdi. Kozacılar denilen üreticiler ipekböcekçiliğiyle uğraşıyorlardı. Bursa ipekböcekçiliği oldukça yaygın bir faaliyetti. Nitekim 3 Nisan 1587 (6 Cemeziye'l evvel 996) tarihli belgeye göre, Emir Buhari ve Hoca Yunus Vakıflarının mütevellisi olan Hayreddin Efendi bin Lütfullah, vakıflarının mülkünden olan, Bursa çevresindeki bir bahçeyi, araz-i haliyesini ve içinde olan dut ağaçları yaprağını bir yıllığına 4000 akçeye kiraya vermiştir.² Yine 1582 tarihli bir diğer belgede; Bursa'da eski Kaplıca mahallelerinde oturan Hıdır bin Durmuş'un vakıfa, komşusu Hasan Halife bin Musa'dan şikâyetçi olup, evindeki sandıktan çalınan eşyalar arasında "bir dülbend, bir mavi mahtem kuşak ve 130 dirhem ipek kurdu tohumunu da" saymıştır.³ Bu iki belge de, Bursa'da ipekböcekçiliğinin varlığını ortaya koymaktadır.

Anadolu'da ipekli dokumacılığının geçmişi oldukça eskidir. Nitekim Osmanlılar Anadolu'ya gelmeden önce de bu bölgede özellikle ve Alaşehir, Aydın, Amasya ve Tokat'ta ipek üretildiği bilinmektedir.⁴ Bursa'da onbeşinci yüzyıldan itibaren bugün bir gelişme gösteren ipekli sanayinin temel kaynağı İran ipeği olmuştur. İran'ın birkaç bölgesinden elde edilen ham ipek ya da ibrişimler çıktıkları yerlerin adlarını alarak fiyat derecesine girmekte ve Bursa ipek sanayini sanki tek başına beslemekte idiler.⁵ Hem Selçuklu hem de Osmanlı dönemlerinde transit ticaret için hem de yerel üretim için gerekli olan ham ipek Hazar denizinin güneyindeki bölgelerden gelmiştir. Burada başlayan ticaret yolu Anadolu'da Erzurum, Erzincan ve Sivas üzerinden Konya'ya uzanıyor, oradan da İstanbul'a varıyordu.⁶ Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla bu güzergâhı izleyen kervanların bir bölümü İstanbul'a ilerlemek yerine Bursa'ya gelmeye başlamıştır. Ondördüncü yüzyıldan itibaren bir dönem etkin olan Trabzon deniz

¹ Dalsar (1960), **a.g.e.**, s.29.

² Dalsar (1960), **a.g.e.**, s.386, V: 279.

³ Dalsar (1960), **a.g.e.**, s.387, V: 301.

⁴ Ergenç (2006), **a.g.e.**, s.213.

⁵ Akdağ (1995), **a.g.e.**, s.150.

⁶ Ergenç (2006), **a.g.e.**, s.213.

yolunun önemi de giderek azalma göstermiştir.

Bursa'ya ham ipek kervanlarla ulaştırılırdı. Kervanlar Türkmen göçebelerinin sağladığı at, deve ve katırlardan oluşurdu. Her bir kervan 300-400 hayvandan oluşur ve bunlar ortalama 200 yük kadar ipek taşırdı.¹ Yüklerin ortalama ağırlığı yaklaşık 154 kilogramdı. Taşımada kullanılan deve ve atların kiralari da oldukça fazlaydı. Onbeşinci yüzyılın sonunda bir at, Tebriz-Bursa-Tebriz yolculuğu için 400 akçeye yaklaşık 9 dukaya kiralanırdı.²

İpek ticaretinin hazineye kazandırdığı vergi gelirlerinin ve Osmanlı yöneticilerinin ipekli kumaş talebinin giderek artış göstermesi, Osmanlı Devleti'nin ipek sanayini desteklemesini gerektirmiştir. Bu nedenle de, Osmanlılar, bilinçli olarak Bursa'yı belli başlı ipek antreposu yapmak, ipek yolunu kontrol altına almak ve giderek İran'daki ipek üretim merkezlerini eline geçirmek istemişlerdir.³ Bu sistemli devlet politikası sayesinde Bursa, ipekli dokumacılığın dünyaca ünlü merkezlerinden biri haline gelmiştir. Gerçekten Bursa'nın ipekli sanayi, Ankara'nın sofları⁴ gibi, çıkardığı ipek kumaşların türleri, özel desenleri ve güzelliklerini ile dünyada haklı ve saygın bir ün yapmıştır.⁵ Bursa'da üretilen ipekli kumaşlar Avrupa saraylarında ve soyluların villalarında geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Bursa kumaşları, özellikle Yezid ve Herat'ta dokunan ipekliler ile dünyaca tanınmış eski bir ipekli sanayine sahip İran'da yine Şam, Halep ve İskenderiye ipeklilerini çıkaran Arap bölgelerinde bile aranır olmuştur.⁶

Devletin gelirleri arasında ipek ticareti büyük bir rol oynamıştır. Nitekim Bursa mukataaları içinde en fazla gelir getireni ipek ticareti olmuştur. İran'dan gelen tüccarlar Bursa'ya geldikleri zaman mizan hanlarına yüklerini boşlatırlar ve burada yapılan tartı işlemi sırasında devlet tarafından saptanmış bir vergi alınırdı. Tartı işlemi sırasında alındığı için bu vergiye mizan-ı harir resmi, ipek tartı vergisi denirdi. 28 Muharrem 890

¹ Halil İnalçık, "İpek Maddesi", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2000, s.363.

² Ergenç (2006), **a.g.e.**, s.214.

³ Ergenç (2006), **a.g.e.**, s.215.

⁴ Özellikle tiftikten (keçi kılından) yapılan kumaş türü. Bu kumaşlar gerek renk çeşitleri gerek dokunuşlarındaki ustalıkları ve desen içerikleri ile dünyaca tanınıyordu. Bunun için Bkz.; Suraiya Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", **Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt:41, Sayı: 1-4, İstanbul, 1985, s.237-259.

⁵ Akdağ(1995), **a.g.e.**, s.150.

⁶ İnalçık (1993), **a.g.e.**, s.221.

(14 Şubat 1485) tarihli bir hüçette; Bursa mizan mukataasının 5 milyon 400 bin akçe tuttuğundan hareketle, aynı yıl 800 litre ya da para cinsinden eşiti olan 256 kilo ibrişimden 18.368 akçelik bir mizan resmi alındığından, mizan hanında üç yılda tartılan ibrişimin 1 milyon 10 bin 516 kiloyu ve yıllık olarak da 336.842 kiloyu aşmakta olduğu belirlenmiştir.¹

İpekten alınan vergi ağırlık üzerinden hesaplanırdı. Buna göre, bir "vakiyye" (400 dirhem) ipekten 15 pare mizan resmi alınırdı.² Ancak bir süre sonra ipek mizan resmine yüzde 500'den fazla bir zam yapıp, vakiyyede (400 dirhem) 15 pareden 80 pareye yükseltildi. Üstelik buna "ticaret maddesi" adı altında, ipekten ayrıca bir resim alınması da kabul edildi. Dolayısıyla toplam vergi olarak, mizana ipeğini getirip satanlardan "mizan resmi" adı altında beş guruş (vakiyyede) alınması benimsendi.³ Bu ağırlaştırılmış vergi, hazineye önemli bir kaynak sağlamadı. Nitekim 1806 yılında, "ticaret maddesi" nedeniyle "mizan resminin", beklenen ve öngörülen hâsılat düzeyine erişemediği dikkate alınarak "ticaret maddesi"nin kaldırılması yoluna gidildi.⁴

Mizana ipek getiren kişi hemen sırada vergisini ödemekle yükümlüydü. Vergi hem satandan hem de alandan istenirdi. Bu nedenle, tüccar malını mizanda satamazsa, başka bir yere götürmek istediğinde, alıcının vergisini de yine kendisi ödemek zorundaydı. Bu durum resmi olarak düzenlenmişti. Nitekim 30 Nisan 1571 (5 Zi'l-hicce/978) tarihli padişah fermanında Bursa'da biri satıcı, diğeri de alıcıdan olmak üzere çifte vergi alınacağı duyuruluyordu. Yakalanan kaçaklar normal miktarın iki katını ödeyeceklerdi. Eğer ipek Bursa'dan satılmadan geçerse, sahibi yalnızca normal çift vergiyi ödeyecekti. Bu düzenleme büyük olasılıkla yerel sanayin hammadde ihtiyacını daha kolay karşılamak için konulmuştu. Ancak Bursa'da talebin düşük olduğu durumlarda bu düzenleme yasa dışı olarak kentin çevresinden dolaşmaya ve kaçakçılığa davetiye çıkarmış olmalıdır.⁵ Gerçekten düzenlemenin ardından ipeği mizana getirmeden kaçırma eylemleri hızlanmış ve yoğunlaşmıştır. Aynı tarihli belgeden bunu açık bir biçimde görmek mümkündür. Bu belgede Harir Mizanı Mültezimi, Yahudi vilayetinden Abraham adlı tüccarın ipeğini mizandan kaçırdığı için yakılmış,

¹ Necdet Sevinç, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Dünyası**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985, s.130.

² Cezar (1986), **a.g.e.**, s.216.

³ Cezar (1986), **a.g.e.**, s.218.

⁴ Cezar (1986), **a.g.e.**, s.219.

⁵ Faroqhi (2004), **a.g.e.**, s.106.

yakalanması halinde cezalı olarak tüm vergilerin ödenmesinin sağlanmasını istemişti. Buna ilişkin olarak da kanunun şu hükmüne dikkat çekmiştir.

*"... ... vilayet-i Acem'den Bursa'ya harir getiren bezirganlar yüklerin anda bozup harirlerin sattıkta, bir resim alandan ve bir resim satandan alınır. Yükün bozmayıp, getirdiği haririni ahar vilayete alup fitseler iki canı _ alınacak resim cümle harir sahibi vermek kanundur."*¹

Mukataa'ların sahipleri genellikle nakit parası çok olan Musevi tüccarlardı. İpek vergisi, Bursa'nın en fazla gelir getiren vergi kaynağıydı. İpek mizanlarının mukataası genellikle üçer yıl üzerinden verilirdi. Mizanları alanlar, bu alımın karşılığı olarak ödediklerinin dışında, yüzde 2 oranında bu resim daha öderlerdi.² Bunun eklenmesiyle mizanları alanların ödedikleri toplam miktar biraz daha yükselmiş olurdu.

Özellikle onaltıncı yüzyılın ilk yirmi yılında devletin ipek ticaretinden aldığı payın arttığı ancak 1520 yılından itibaren hızla azaldığı ve 1540 yılından sonra da yeniden artış eğilimine girdiği saptanmıştır. Aşağıdaki tablo gelirlerdeki inişli çıkışlı trendi açık bir biçimde ortaya kaymaktadır.

¹ Dalsar (1960), **a.g.e.**, s.178-179.

² Dalsar (1960), **a.g.e.**, s.240.

Tablo: 3 Onaltıncı Yüzyılda İpek Mizan Gelirleri

Tarih	Tahvil Süresi	Mukata'a Geliri (Akçe)
1487 (892)	1 (3 yıl)	6.000.000
1508(914)	1 (3 yıl)	5.400.000
1512(918)	1 (3 yıl)	7.350.000
1521 (928)	1 (3 yıl)	2.100.000
1523(930)	1 (3 yıl)	3.000.000
1540(947)	1 (3 yıl)	2.900.000
1543 (950)	1 (3 yıl)	3.800.000
1557(965)	1 (3 yıl)	4.200.000
1606(1015)	1 (3 yıl)	5.200.000 (gümüş yasağı ve kâsab akçası dâhil)

Kaynak: Ergenç, s.226.

Onaltıncı yüzyılın ilk onlu yıllarında gelirlerin azalması tamamıyla İran'la yaşanan siyasi krizden ve yapılan savaşlardan kaynaklanmıştır. Özellikle savaş yılları boyunca doğrudan ham ipek gelişi kesintiye uğramıştır.¹ Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine çıkarken (1514) Bursa'ya gelmiş ve şehre doğrudan gelip ipek ticareti yapan ne kadar tacir varsa İstanbul ve Rumeli'ye sürmüş, ellerindeki ipeklere de el koymuştur. Yavuz Selim'in İran ipek ticaretini zayıflatmak amacıyla uyguladığı bu ambargo beklenen sonucu vermemiştir. Zira tüccarlar Bursa yerine Halep ve İskenderun'a yönelerek bu engellemeyi aşmışlardır. Bunun üzerine Yavuz Selim daha sert önlemlere başvurmuş ve İran malı taşıyan bütün kervanların müsadere edilmesi yönünde irade çıkartmıştır.² İran ipeğinin alım satımı yasaklanmıştır. Ham ipek trafiği bu yıllarda

¹ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, Çev: Emine Sonnur Özcan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006, s.79.

² İnalçık, **a.g.e.**, s.363.

hemen hemen tamamen durduğundan ipekli dokumacılar çok zor durumda kalmışlardır. Ham ipek ithaline getirilmiş olan yasak ancak Kanuni Sultan Süleyman devrinde kaldırılmıştır. Bu yasağın belki de tek faydası Bursa'da kozacılığın canlanmasına neden olmasıdır.¹

Ne var ki, Yavuz Sultan Selim zamanında alınmış olan önlemler ipek ticaretini ciddi biçimde etkilemiştir. İpek ticaretiyle uğraşan pek çok tüccar işi bırakmıştır. Bu da kısa zamanda ipek fiyatlarının yükselmesine yol açmıştır. Özellikle iki ülke arasındaki savaşlar ipek fiyatlarındaki artışın temel nedeni olmuştur. Nitekim onaltıncı yüzyılın ilk yarısında ortalama 60-65 akçe olan ipek 1581 yılındaki İran'la yapılan savaş nedeniyle 135-150 akçeye yükselmiştir.² Osmanlı ve İranlı tüccarlar piyasadan uzaklaşınca, boşluğu Ermeni tüccarlar doldurmuş ve piyasayı kontrol etmeye başlamışlardır. Buna göre, onaltıncı yüzyılın sonlarında ve onyedinci yüzyılın başlarında Bursa'da ipek üretimiyle uğraşan tüccarların kompozisyonu büyük ölçüde değişmiştir. Mahkeme kayıtlarının incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Bursa'da 100 tüccardan sadece 9 tanesi İranlıdır.³ Buna göre, Bursa'da ipek tüccarlarının çoğunluğunun Bursa kökenli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bir yandan uzun süre devam etmekte olan savaş konjonktürü nedeniyle pazara sunulan ipek miktarının azalması diğer yandan da Avrupa ipek sanayinin takibinin giderek artması ipek fiyatlarının onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla yükselmesine neden olmuştur. Murat Çizakça'nın yaptığı hesaplamalara göre, ham ipek fiyatları 1548 ile 1637 yılları arasında yüzde 568 oranında artmıştır.⁴

Onaltıncı yüzyılın sonundan itibaren Bursa'daki ticari yaşam üzerinde savaşların yanında, başka faktörler de etkide bulunmuştur. Celali ayaklanmalarıyla Batı ve Orta Anadolu'yu etkisi altına alan iç savaş halinin, kervan yollarını güvensiz kılması başlıca faktör olmuştur. Ayrıca İmparatorluk dünyasında mali yükünü artıran, buna karşılık ganimet getirmeyen uzun süreli savaşların neden olduğu para darlığı da Bursa ipekli ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü İran'dan ipek ithalatı değerli

¹ Tezcan (1997), **a.g.m.**, s.49.

² İnalçık, **a.g.e.**, s.363.

³ Sevilay Kaygalak, **Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.98.

⁴ Murat Çizakça, "Bursa İpek Sanayinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1550-1650)", **İçinde, O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi**, Özel Sayısı, 1978, s.101.

madenler karşılığında yapılmaya devam etmiştir.¹

Onyedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, İzmir yeni bir pamuk üretim merkezi olarak ortaya çıkmış ve Bursa'ya rakip olmuştur. Bu durum, onsekizinci yüzyılda da devam etmiştir ve bu dönemde ipek yolu güzergâhı Erzurum-Tokat-İzmir hattına kaymıştı. İzmir'in onyedinci yüzyılda Bursa'nın önüne geçmesinde hiç kuşkusuz tüccarların Bursa'dan alınan mizan vergisinden kurtulma çabasının yanında, İzmir'in bir liman kenti olarak sağladığı ulaşım kolaylıkları da rol oynamıştır.² Nitekim 1670'li yıllarda İran'da üretilen yaklaşık 22 bin yün ipeğin 3000 yük kadarı İzmir'e gelmeye başlamıştır.³ Bu arada Bursa'nın dışında Bilecik, İzmit ve Bandırma arasındaki bölgenin tamamında ipek üretimi yapılmıştır.

Alınan önlemler ve verilen teşviklerle Osmanlı ipeği özellikle onsekizinci yüzyılda miktar ve kalite açısından İran ipeğiyle yarışır duruma gelmiştir. Hatta Avrupa'nın talebi o kadar artmıştır ki, Osmanlı yönetimi yerli ihtiyacı karşılamak için, ihraç kotası koyma gereğini duymuş, ancak bu da karaborsaya yol açmıştır.

2.1.3 Bursa'da Ham İpek ve İpekli Kumaş Üretimi

Merkezi yönetim Bursa'da gerilemeye başlayan ipek sanayini yeniden güçlendirmek amacıyla üreticiyi teşvik etme yönünde çalışmalar başlatmıştır. Bu durum olumlu sonuç vermiş ve onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren Bursa ipekli sanayi büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu arada İngiliz kumaşları da ilk kez bu yüzyılda Bursa pazarına girmiştir. Zaman içerisinde de Hollanda kumaşlarıyla birlikte, Bursa ipeklilerine rakip olmuşlardır.

Bursa'da ham ipek üretiminin gelişmesinde, kuşkusuz, Avrupa'nın hammadde talebinin artmasının rolü olduğu açıktır. Avrupa'da üretim maliyetlerinin düşüren teknolojik yenilikler ve sanayinin örgütlenme biçimi sayesinde başta İtalyan tüccarlar olmak üzere, Avrupalılar bu yıllarda daha fazla ham ipek satın almaya başlamışlardır. İran'dan gelen ipeğin miktarındaki düşmeye eşlik eden yoğun Avrupa talebi, Bursa'daki ham ipek fiyatlarının hızla yükselmesinin ardındaki başlıca neden olmuştur. Bu durum

¹ Kaygalak, **a.g.e.**, s.98.

² Kaygalak, **a.g.e.**, s.99.

³ İnalçık, **a.g.e.**, s.364.

Avrupalılar karşısında rekabet gücü olmayan Bursalı zanaatkârlar açısından büyük bir hammadde darlığı yaratarak, pek çoğunun iflasına yol açmıştır.¹

¹ Kaygalak, **a.g.e.**, s.103.

Aşağıdaki tablo Bursa Yöresinde yıllar itibariyle ham ipek üretimindeki gelişmeyi göstermektedir.

Tablo: 4

Bursa Yöresinde Ham İpek Üretimi (1000 kg cinsinden), 1810–1908

	Ham İpek	Fabrika üretiminin oranı (%)	Ek bilgi
1810-1812			73 İstanbul'a yollanmış
1817	62-77		65 İstanbul'a yollanmış
1840	463-618		
1840	482		
1841	81S		
1846	591		
1846*	433	-1	
1847	598		%26'sı şehir içinde üretilmiş
1847*	458	2	
1848*	382	4	
1849*	445	7	
1850			267 ihraç
1850*	459	9	
1851*	407	11	
1852*	486	16	
1853*	382	22	
1854*	450	20	
1855*	216	48	
1855	509		
1856*	534	28	
1857*	366	50	
1858*	242	75	
1859*	178	80	
1860*	193	78	
1860	255		
1861*	299	79	
1861	312		
1862*	195	85	
1863*	280	65	
1864*	197	75	
1864	191		
1865*	127	100	
1866*	153	92	
1867*	165	92	
1868*	140	94	
1869*	131	93	
1870*	141	95	
1871*	153	92	
1874	100		
1876-80	85		
1881-85	140		
1886-90	186		
1891-95	264		
1896-1900	401		
1901-5	517		
1906-8	610		

Kaynak: Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.220, Tablo: 4.3.

Tablodan da görüleceği üzere, ham ipek üretimi yıllar itibariyle inişli çıkışlı bir eğilim göstermiştir. 1840 yılından itibaren hızla artan ham ipek üretimi 1857 ile 1863 yılları arasında hemen hemen yüzde 50 gerilemiştir. Talepteki artış nedeniyle fabrikalar kurarak bu olumlu gelişmeden yararlanan girişimciler, 1860 yılından sonra artık azalan koza arzı sonucunda çok sayıda fabrika kapanmak zorunda kalmıştır.

Bursa'da ipek dokumacılığının onaltıncı yüzyılın son çeyreğinde başladığı yönünde ortak bir görüş vardır. Nitekim Dalsar, Bursa'da ipek böceği yetiştirildiğine ilişkin ilk belgenin 1587 yılına ait olduğunu belirtmektedir.¹

Bursa'da ipek üretimi başlangıçta yerel ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Osmanlı iç pazarı için yapılan üretim zamanla öylesine gelişti ki, Bursa ipeği hem kalite hem de miktar açısından İran ipeğinin önüne geçti. Bursa çevresinde yetiştirilen ipek Şam, Halep, Diyarbakır, Tokat ve İstanbul gibi büyük Osmanlı şehirlerine gönderilmekteydi.²

Ondokuzuncu yüzyılın başında Bursa'da kumaş üretimi hızla artış göstermiştir. Bunda, Avrupa'nın hammadde talebindeki artışın yavaşlamasının etkisi büyüktür.³ Bursa üzerindeki hammadde talebinin yarattığı baskının azalmasıyla, yerli kumaş üretimi kendini toparlama sürecine girmiştir. Nitekim 1810-1820 yılları arasındaki on yıllık dönemde kumaş üretimi 100 bin parça ile en yüksek düzeyine çıkmıştır.⁴ Bursa'ya 1793 yılında gelen Alman gezgin Von Ignata von Brenner'in notlarına göre, kentte 700 dokuma tezgahı vardır ve daha onsekizinci yüzyılda kumaş üretimi 100 bin parçayı aşmış durumdadır. Yine aynı notlarda şu tespitlere yer vermiştir:

"... Bursa ticaretinin temelini ham ve işlenmiş ipek oluşturuyor. Bursa ve çevresinde yaklaşık olarak 80 bin tefe (120 bin okka) ham ipek üretiliyor ve bir tefe 30 kuruştan satılıyor. Bu ham ipeğin büyük bir kısmı Bursa dışına satılıyor ve kente yaklaşık 2.400.000 kuruşluk bir gelir getiriyor. Kentte 700 dokuma tezgâhı olduğunu

¹ Dalsar, **a.g.e.**, s.361.

² Dalsar, **a.g.e.**, s.387.

³ Kaygalak, **a.g.e.**, s.106

⁴ Kaygalak, **a.g.e.**, s.106. Donald Quataert bu üretim düzeyini takvim olarak çok daha geniş bir süreye yaymaktadır. Quataert'e göre bu üretim düzeyi 1750-1850 yılları arasındaki yüz yıllık döneme ilişkindir. Bkz. Quataert, (1989), s.198.

öğrendiğimizde ipekli üretiminin Bursa için önemi daha kolay anlaşılıyor. İpek ve karma ipek olarak yıllık 126.000 parça üretilip, İstanbul, İzmir ve Mısır'a gönderiliyor; parça başına ortalama fiyat 18 kuruştur. Bu üretimden Bursa kenti 2.268.000 kuruş gelir elde ediyor. Bursa'da üretilen bu (ipekli) ürünler bütün Türkiye'de çok tutuluyor. Ayrıca, sipariş verilirse özel desende üretimde yapılabilir. Bir de Türklerin gömlek yapımında kullandıkları adı "bürümcük" olan bir kumaş daha üretiliyor. Bursa 'da ve bu gömleklere en fazla talep de Selanik'ten geliyor."¹

Buna göre, onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren Bursa'da ipek üretimi ve ipekli dokumacılık gerçekten de çok belirgin bir gelişme kaydetmiş durumdadır. Ondokuzuncu yüzyılın başlarından ipekli sanayinin mekanize olması da bu gelişmeyi hızlandırmıştır. 1838 yılından itibaren kozadan ipek çekmede kullanılan mancınık denilen özel buharlı makineler ithal edilir olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu tür makinelerin sayısının 3000 dolayında olduğu, ayrıca evlerde 8000 dolayında pedalla çalışan türünün bulunduğu saptanmıştır.²

Bursa'da üretimin mekanize olmasının yanı sıra, kapitalist tarzda örgütlenmesinin bazı ön koşullarının varlığı da bu gelişmeyi önemli kılmıştır. Ücretli işgücünün üretimde istihdam edilmeye başlaması, maliyetleri kısarak karı artırmaya çalışan bir üretim mantığının baş göstermesi, düşük bir üretkenlik düzeyinde de olsa büyüyen küresel ve kentsel pazarlara yönelik üretimin yapıyor olması profesyonel bir tefeci grubun ortaya çıkması, parasal ilişkiler ve ticari bir zihniyetin topluma derin biçimde nüfuz etmiş bulunması gibi faktörler Bursa'da ipekli sanayinin kapitalist bir dönüşüme evrildiğini ortaya koymaktadır.³ Özellikle ücretli işgücünün artışı bu gelişmeyi açık bir biçimde yansıtmaktadır. 1850'li yılların başında Bursa'da buharla çalışan iplik çekme fabrikalarındaki toplam işçi sayısı 1700'e, 1850'li yılların ortalarında da 3800'e yükselmiştir.⁴ Tüm bu gelişmeler kuşkusuz ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı kentlerinin tümüne damgasını vurmuştur. Ancak Bursa'daki dönüşümü farklı kılan çok önemli bir boyut vardı: İpek sektöründe kendini gösteren kapitalist sanayileşme.

¹ H.W. Lowry, **Ottoman Bursa in Travel Accounts**, Bloomington, Indiana: Indiana University, 2003, s.62-63, Aktaran: Kaygalak, s.106.

² İnalçık, **a.g.e.**, s.364.

³ Kaygalak, **a.g.e.**, s.137.

⁴ Ayhan Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", İçinde, **Bir Masaldı Bursa**, Hazırlayan: Engin Yenal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s.125.

Nitekim büyük miktarda ve iyi kalitede yerel olarak yetiştirilen hammadde, üretim sürecinin gerektirdiği bol suyu sağlayacak zengin su kaynakları, bilgi ve deneyim sahibi, emeğini satarak çalışmaya hazır bir işgücü ve yatırıma yönelebilecek/yönlendirilebilecek bir sermaye çevresi, kenti bu boyutta bir değişim için elverişli kılmıştır.¹

Bursa'da ipekli üretim özellikle 1820 yılından sonraki yirmi yıllık dönemde gerileme içine girmiştir. 1830-1840 yılları arası üretim hacmi hemen hemen onsekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki değerlerine gerilemiştir. Bu gerilemenin temel nedeni İmparatorluğun genelinde yaşanan genel durgunluktur. Bu nedenle, Bursa'daki bazı ipekli üretimi tesisleri ihmale uğramış, bakımsızlıktan harabeye dönmüştür. Üstelik bu yıllarda Avrupa'da tekstil üretiminde ve tüketiminde küresel bir değişim yaşanmaktaydı. Avrupa'da teknolojik gelişmenin neden olduğu iplik üretiminin gelişmesiyle ipek kumaşın yerini, pamuklu kumaş almıştır. Giyim tarzının hızla ipekliden pamukluya evrilmesi Osmanlı ipekli üretimin üzerinde çok önemli sonuçlar yarattı. Bu değişimin tetikleyicisi, sanayi devriminin en büyük teknolojik başarısı olan pamuk ipliği eğirme makinesinin üretimde kullanılmasıydı.²

Kuşkusuz bu gelişme Osmanlı toplumuna da yansımakta gecikmedi. Pamuklu kumaş kullanımına geçiş, Osmanlı dünyasında da ivme kazandı. Çünkü ipekli dokumalara benzeyen, ancak makinede üretilmiş pamuk ipliğinden yapılan giysiler Osmanlı tüketicileri için çok daha düşük fiyatlara ikame tekstil ürünleri demekti.³ Bu dönemde yabancı üreticiler Ortadoğu pazarını ele geçirmek için birbirleriyle yoğun bir rekabetin içinde olurken, Osmanlı dokumacıları da ülke içi satış düzeylerini korumaya çaba harcıyorlardı. Ancak, Bursa yöresi fiyatı hızla ve düzenli olarak azalan İngiliz ipliği için başlıca pazar haline geldi. Dahası, İngiliz mamul mallarının Bursa ve çevresindeki genel tüketimi yüzde 20–25 oranında büyürken, İngiliz malları satan dükkânların sayısı da hızla yükseliyordu. Örneğin 1835 yılı başında söz konusu dükkânların sayısı 160 iken, yılsonunda 200'e çıktı.⁴

Tüm bu olumsuzluklara bir de 1835 yılında tüm Bursa'yı harabeye çeviren

¹ Kaygalak, **a.g.e.**, s.138.

² Quataert, **a.g.e.**, s.203.

³ Quataert, **a.g.e.**, s.203.

⁴ Quataert, **a.g.e.**, s.204.

deprem eklendi. Deprem işyerlerine ve dokuma tezgâhlarına büyük zarar verdi.¹ Üstelik Avrupa'dan gelen ipekböceği hastalıkları da ciddi tahribatlar yaptı. 1856 yılında "Pebrine" olarak bilinen kara-taban salgınıyla üretim hızla geriledi. Büyük zararlara uğrayan üretici dut bahçelerini tarlaya çevirdi² ve ipekçilik ölüm tehlikesi geçirmeye başladı. Salgından önce ortalama 4000 ton olan Bursa'nın koza üretimi 1864 yılında 400 tona düştü ve ipek üretimi de aynı dönemde 600 tondan 193 tona indi.³ 1860'lı yılların ilk yarısında ipekli kumaş üretimi, 1810'lu ve 1820'li yıllardaki üretim düzeyine göre yüzde 90 oranında azalmış, tezgâhların ise dörtte üçü yok olmuştu.⁴ 1889 yılındaki sanayi sayımına göre, Bursa'daki tezgâh sayısı 50'ye düşmüştür.⁵ Buna göre, artık Bursa'da güçlü bir ipekçilikten söz etme olanağı kalmamıştı.

İngiliz konsolos yardımcısı Maling'in ondokuzuncu yüzyılın sonunda Bursa dokuma sanayine ilişkin gözlemleri yukarıda yapılan değerlendirmeyi doğrular niteliktedir:

*"İpekli pamuklu ya da yünlü dokumacılık, el tezgâhı sisteminin üstüne çıkamamıştır. Bir ev sanatı olan nakkaşçılıkla birlikte dokumacılık da hızla çökmektedir. "*⁶

2.2. Osmanlı İpekli Sanayinin  nemli Merkezi: İstanbul

Osmanlının başkenti İstanbul hiçbir zaman önemli bir imalat merkezi konumuna gelmemiştir. Ancak nüfusun inanılmaz büyüklüğü sayesinde, İstanbul'da yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik önemli sanayi faaliyetleri yürütülmekteydi. İstanbul'da makine ile üretim yapan fabrika sayısı, İmparatorluğın başka yerlerine oranla daha çoktur. Ancak, şehirde imalat sanayinde küçük ölçekli işletmeler ağırlıktaydı.⁷ Dokuma sanayi de yine diğ rleri gibi, küçük  l ekliydi.

İstanbul'da daha onaltıncı yüzyıl ortalarında devlete ait dokuma atölyeleri

¹ Kaygalak, a.g.e., s.167.

² Musa Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997, s.352.

³ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğ 'nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.69.

⁴ Quataert, a.g.e., s.205.

⁵ Kaygalak, a.g.e., s.168.

⁶ Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 34, 1985, s.37.

⁷ Quataert (1999), a.g.e., s.97.

kurulmuştur. Bayazıt yakınlarındaki Çarşıkapı semtinde bulunan ve Karhane-i Amire ya da Hassa adını taşıyan bu atölyelerde dokuma işi yapılmıştır.¹ Ayrıca 1572 tarihli bir belgeden, yine aynı semte yakın olan Tavuk Pazarı çevresinde kumaş imalathanelerinin bulunduğu, imalathanelerin zamanla büyüme ihtiyacından dolayı bu semtte bulunan sipahi binalarının kumaş atölyelerinde tahsis edildiği anlaşılmıştır.² Atölyelerin ihtiyacı olan ham ipek Bursa'dan getirilmiş atkı ve çözgü iplikleri ise burada işlenmiştir.

İstanbul'da daha çok basmacılık gelişme kaydetmiştir. Dış pazarlara dönük üretim yapan basma imalathanelerinin hepsi yıllar itibariyle artış göstermiştir. 1729 yılında Fazıl Paşa sarayında 27 ve Langa Yenikapısı'nda 15 olmak üzere 42 basmacı imalathanesi açılmış ve dört taksitle ödenmek üzere yıllık 8 bin kumaş iltizama verilmiştir.³

Öte yandan İstanbul'da ipekli dokumacılık da en az basmacılık kadar önem kazanmıştır. Özellikler onsekizinci yüzyıldan itibaren İstanbul önemli bir ipekli dokuma merkezi olmuştur. Fener semtinde Tahtaminare'de iltizamlı işletilen çuha fabrikasında Sakız Adasından getirilen ustabaşı Yorgi ile kalfası Manol adlarındaki ipekçi ustaların çalıştığı 40 tezgâh üzerinde 1720 yılından itibaren ipekli kumaş dokunmuştur.⁴

¹ Dalsar, a.g.e., s.61.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946, s.59.

³ Ahmet Refik, **Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s.104.

⁴ Adnan Giz, "1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", **ISOD**, Yıl: 3, Sayı: 31,(15 Eylül, 1968), s.22.

Aşağıdaki tablo bu tezgâhların türlerini ve vasıflarını ortaya koymaktadır.

Tablo: 5

1720 Yılında İstanbul'daki Tezgâhların Türleri ve Vasıfları

Tezgâh Sayısı	Türü	Tümünün Maliyeti (Kuruş)	Bir Tezgâhın Kapasitesi (Arşın)
5	Diba Tezgâhı	777	
5	Ağır Telli Hâtayi Tezgâhı	722	
5	Telli Hâtayi Tezgâhı	700	
5	Sade Hâtayi Tezgâhı	600	
5	Telli Kanaviçe Tezgâhı	700	
5	Sade Kanaviçe Tezgâhı	300	
5	Hâre Tezgâhı	300	
5	Atlas Tezgâhı	300	

Kaynak: Giz, s.22.

Üretilen ipekli dokumaların kalitesi o kadar yüksektir ki, İstanbul çok geçmeden ipekli dokuma merkezi Bursa'nın yerini almıştır. İstanbul'da kurulmuş olan imalathaneler arasında, Ermeni ustaların geliştirdikleri yemeni denilen nakışlı ipekli imalathaneleri de vardı. Bu imalathanelerde çeşitli mallardan başka, altınoluk olarak adlandırılan altın çizgili iplik ve ipek dokuma, fermesut adlı ipek ve İstanbul selisi, kutni ve beldar olarak bilinen ipekli ve pamuklu dokuma, dört tür kenar şerit gibi mallar da üretilmiştir.¹

Onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren ipekli kumaş dokuyan tezgâhların artışının yanı sıra, İstanbul'da devlet hesabına ipekli kumaş dokumak üzere bir atölye kurulmuş, ağır ve altınlı kumaşların burada dokunmasına başlanmıştır. Saraya bağlı bu kumaş atölyesi girişimi, saraya iyi cins kumaş sağlama amacından kaynaklanmıştır. Devlet ağır kumaşlarda kullanılan altın ve gümüş tellerin savurganlığını önlemek ve hilelerin önüne geçmek amacıyla, bu tür değerli kumaşları, devlet gözetimi ve kontrolü altında dokutmak isteği ile İstanbul saray atölyelerini kurduştur.²

İstanbul'daki bu atölyelerin Bursa'dan getirtilen ustalar tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. Arşiv kayıtlarında Koca Üstad adlı kemha ustasının derhal

¹ Tabakoğlu (2005), **a.g.e.**, s.289-290.

² Gürsu, **a.g.e.**, s.41.

Bursa'dan İstanbul'a gönderilmesine ilişkin belgelere rastlanmıştır. Belgelere göre, bu usta ilk seferde bulunamamış, İstanbul'dan ikinci bir emirle derhal yollanması istenmiştir. Belgede bu şahsın ne amaçla çağrıldığı pek açık olmamakla birlikte, İstanbul'da saray atölyesinde çalışmak ve bilgisinden yararlanmak üzere istendiği sanılmaktadır.¹

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda ipek dokuyan esnaf dâhil, tüm zanaat üretimi üzerinde kural olarak devlet kontrolü ve müdahalesi vardı. Merkezi idare, kadı ve muhtesab aracılığıyla dokumacılara ulaşan hammaddenin kalitesini ve miktarını kontrol ediyordu. İşlenen ipekli kumaş ürünlerinin niteliğini ve niceliğini yakından izliyor, bunun için de ipek dokumacılığı esnafındaki tezgâhların sayısını düzene koyuyordu. Çünkü tezgâh sayısının artışı başkentte sıkıntı ve darboğaza yol açıyordu. Böyle durumlarda merkezi yönetim yayınladığı fermanlarla tezgâh sayısını sınırlama yoluna gidiyordu. Örneğin Hicri 1022 tarihli fermanda², hâlihazırdaki Sultanın dedesinin zamanında seraser üretim tezgâhların sayısının hızla artarak 268'e ulaştığı, bunun da başlangıçta altın ve gümüş sıkıntısına neden olduğu belirtilmiştir. Yönetim emriyle seraser üretiminde kullanılan faaliyet halindeki tezgâhların sayısı yüze kadar indirilmiş, açıkta kalan dokumacılara değerli metal kullanmayı gerektirmeyen kemha ve serenk ipek kumaş üretimiyle uyarılması istenmiştir. Ancak zamanla tezgâhların sayısı yeniden artırarak üçyüzü bulmuş, yeniden değerli metal sıkıntısı yaşanmıştır. Bu nedenle, İstanbul Kadısının seraser işleyen tezgâhların sayısını yüze düşürmek için müdahale etmesi gerekmiştir.

İstanbul'da sıkıntısı çekilen bir madde de yapağı olmuştur. Başkentte Yeniçerilerin üniformalarının imali için gerekli olan yapağı, üretim bölgelerinden başkente getirilmesi gerekirken daha kârlı olduğu için yabancı tüccarlara satılır olmuştur. Bunun önüne geçmek için, konuyla ilgili olarak bir düzenleme yapılması ihtiyacı doğmuştur. Nitekim merkezi yönetim, hicri 1197'de (1761 yılında) çıkarttığı fermanında, özellikle Selanik şehrine ve diğer bölgelere gönderilen yapağının yakalanılması durumunda, bedelin cezalı olarak tahsil edileceği belirtilmiştir. Nitekim bu fermanda;

¹ Dalsar, **a.g.e.**, s.58.

² Ahmed Refik, **Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688)**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s.47-48.

“... .. Selanik ve sair mahalli mezkûr ede her kimin yedinde yapağı bulunur ise humsü kadimesi üzere beher vakiyyesi on ikişer akçeden yapağı eshabına ana nakdin eda olunmak... .. üzere mübaşiri merkum mârifetile maha mezburen beş bin kantar yapağının cem-ü tekmiline... ..”¹

alınacağı ifade edilmiştir.

Onsekizinci yüzyılın başından itibaren, yabancı malların İmparatorluk sınırları içine girmesi yerli dokuma sanayinin ciddi biçimde etkilenmesine neden olmuştur. Yerli sanayinin hem maliyet hem de kalite bakımından yabancı mallarla rekabet şansı önemli ölçüde azalmıştır. Merkezi yönetim yabancı malların kullanılmasına ilişkin çok sayıda irade ve karar çıkartmasına karşın, dışarıdan mal gelmesi önlenemediği gibi, kullanılmasının da önüne geçilememiştir.

İthal malların rekabeti karşısında bazı yeniliklere girişilmiştir. Bu kapsamda ekonomik durumun bozukluğu nedeniyle, altın ve gümüş fiyatını azaltmak için III. Ahmed tarafından 1715 yılında çıkarılan bir fermanla ağır sırmalı kumaşların dokunması yasaklanmıştır.² III. Ahmed'in sadrazamı İbrahim Paşa'nın girişimiyle 1719 yılında İstanbul'da bir yünlü dokuma imalathanesi kurulmuştur. 1721 yılında Venedik'ten ithal edilmekte olan nitelikli diba, hatayi ve atlas gibi ipekli kumaşların İstanbul'da dokunmasını sağlamak amacıyla işletmeye 40 tezgâhlı bir mir-i hatayi karhanesi eklenmiştir. Ancak, başlangıçta her biri 60 ile 170 kuruş arasında (ortalama 133 kuruş) mal olan 24 dokuma tezgâhının tamamlanarak faaliyete başladığı, 2 tezgâhın da inşa halinde bulunduğu boyahanenin ikmal edildiği, Sakız'dan getirilen bir meşdud (organsin) makinesinin de monte edilmiş olduğu ve bütün bu faaliyetlerin 4259 kuruşa mal olduğu, yine aynı imalathanenin dokuma ve ek tesislerinde 44 işçinin çalıştığı belirlenmiştir.³

Kuruluşu ile birlikte hemen imalata başlamış görünen imalathaneye muafiyet ve imtiyaz sağlamada oldukça cömert davranılmıştır. Sakız'dan gelip ustabaşı, kalfa ve yiğitbaşı sıfatları ile işçileri, esnaf örgütüne benzer bir şekilde yönetmek üzere

¹ Refik, a.g.e., s.208.

² Refik, a.g.e., s.54-56.

³ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı:2, (Eylül, 1991), s.115.

görevlendirilmiş olan üç ustaya ve mengeneyi çalıştırmak üzere gelen bir ustaya cizye ve avarız dâhil, her türlü vergiden muafiyet sağlanmış, ata binmek ve silah taşımak gibi, gayri Müslimlere nadiren tanınan serbestlikler de verilmiştir.¹

Üç yıl sonra, 57 tezgâhın faaliyette bulunduğu imalathanede iplik imali için de, ikinci bir makine eklenmiştir. Kapasitenin genişlemesiyle birlikte, üretilen ipekli türlerinin maliyetlerinde de ortalama yüzde 7 oranında bir düşme kaydedilmiştir. Kullandığı ipek miktarı 1725 yılında 1600 okka (2000 kg) dolayında bulunan imalathanenin, bir yıl sonra bu miktarı yüzde 20 oranında artırması, faaliyet hacminde genişlemenin devam ettiği şeklinde değerlendirilmiştir.²

İstanbul'da ondokuzuncu yüzyılda da devlet eliyle dokuma atölyelerinin kurulması devam etmiştir. III. Selim döneminde 1805 yılında Beykoz'da bir çuha fabrikası kurularak faaliyete geçmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan ordunun (Asakir-i Mansure) üniforma ihtiyacının artması ve mevcut imalathanelerin yetersiz kalması üzerine 1828 yılında Beykoz'da yeniden bir çuha fabrikasının kurulmasına girişilmiştir. Ordunun o yıllardaki ihtiyacı 500 bin ziradan fazla çuha olmasına karşın, mevcut olan 5 tezgâha 50–60 yeni tezgâhın eklenmesiyle ancak 200 bin zira üretilebileceği anlaşıldığından, bu sıralarda yeni arayışlar gündeme gelmiştir.³ 1840—1860 yılları kapsayan dönemde devlet aracılığıyla yeni fabrikalar kurulmuş ve daha önce kurulmuş olan fabrikaların da genişletilmesine gidilmiştir. Nitekim ileride ayrı ayrı ele alınarak incelenecek olan Feshane, Hereke ve Basmahane gibi fabrikalar bu yıllarda ortaya çıkmıştır. Kurulan işletmelerde yeterli verimlilik düzeyinin sağlanamaması ve rekabet gücünün kazandırılmaması üzerine 1860–1876 yılları arasında esnafın güçlendirilmesi ve şirketler biçiminde birleştirilmesi gibi girişimler söz konusu olmuştur. Ne var ki, yine ileride değinileceği gibi, bu girişimlerden sonuç alınamamıştır.

Batının teknolojisi yüksek makineli üretimi karşısında rekabet edemeyen dokuma sanayi hızla güç kaybetmeye başlamıştır. Devletin ya da birkaç girişimcinin bir araya gelerek kurduğu makineli manifaktürler (imalathaneler) dışarıdan gelen tehlikeyi

¹ Genç (1991), **a.g.m.**, s.116.

² Genç (1991), **a.g.m.**, s.117.

³ Emre Dölen, **Tekstil Tarihi**, M.Ü. Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, No:92/1, İstanbul, 1992, s.86.

önleyecek güçten maalesef uzak kalmışlardır.¹ İslah-ı Sanayi Komisyonu tarafından hazırlanan 23 Mart 1868 tarihli raporda, İstanbul ve Üsküdar'da önceleri 2750 kumaş tezgâhında 3500 kişi çalışırken, son 30-40 yıl içinde tezgâh sayısının 25 ve kumaşçı esnafının da 40 kişiye düştüğü; kamhacı esnafından 350 tezgâhta çalışan 700 kişiden 4 tezgâhta çalışan 8 kişi ve yine çatma yastıkçılardan da 60 tezgâhta çalışan 120 kişiden 8 tezgâhta çalışan 14 kişi kaldığı belirtilmektedir.² Bu nedenle de, raporda bu esnafın içinde bulunduğu duruma çözüm olarak, bunların bir şirket halinde birleştirilmesi ve bu şirkete bazı imtiyazların verilmesi önerilmiştir. Komisyonun önerileri uygun bulunarak 9 Nisan 1868 yılında Kumaşçılar Şirketi kurulmuştur. Şirkete çeşitli imtiyazlar tanınmıştır. Ancak sermaye azlığı, bilgi ve deneyim yetersizliği ve ekonomik koşullar nedeniyle bu şirket uzun ömürlü olamamıştır.

2.3. Sof Üretim Merkezi Ankara

Osmanlı dokuma sanayinin Anadolu'daki önemli merkezlerinden biri de Ankara olmuştur. Ankara kendi çevresinde dokunan soflarıyla hem Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde hem de Avrupa'da ün yapmıştır. Mühime defterlerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, yabancı tüccarlar uzak mesafe olmasına karşın Ankara'ya kadar gelip, Ankara sofusu ve Ankara muhayyeri almışlardır.³

Yabancılar arasında özellikle Fransız tüccarları Ankara sofusunun başlıca müşterisi olmuştur. Fransız tüccarları Ankara'dan satın aldıkları sofları İstanbul ve İzmir limanları üzerinden Marsilya'ya taşımışlardır. Ankara'nın Beypazarı yöresi orta Anadolu bölgesinin en önemli merkezi olarak tanınmıştır. Beypazarı'nın tiftiği Ankara tiftiğine oranla daha beyazdır. Çünkü Beypazarı halkı önce tiftiği yıkamak ve sabunlamak geleneğine sahipti. Ancak yine de, Ankara tiftiği daha yumuşaktı, dolayısıyla daha fazla tercih ediliyordu. Üstelik yumuşak oldukları için çok daha kolay işleyebiliyordu.⁴

Ankara'nın sof üretimindeki bu hâkim konumu onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar 250 yıl gibi oldukça uzun bir süre devam etmiştir. Sof üretiminde

¹ Adnan Giz, "1869'da İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Dâhilinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", **ISOD**, Sayı:34, (Aralık, 1968), s.16.

² Dölen (1992), **a.g.e.**, s.86.

³ Sevinç (1985), **a.g.e.**, s.134.

⁴ Özkaya (1985), **a.g.e.**, s.136.

hammadde olarak tiftik keçisinin tüylerinden yararlanılmıştır. Tiftik keçisinin yetiştirilmesi, orta Anadolu coğrafyasının koşullarına uygun olduğundan, sof üretimi, Ankara ekonomisi için önemli bir kazanç kaynağı olmuştur. Ankara'yı ziyaret eden hemen hemen herkes Ankara keçisinin ve tüyünün ününden ve özelliklerinden söz etmişlerdir.

Ankara'nın ekonomik yaşamdaki önemi nedeniyle, devlet zaman zaman tiftik keçisinin yurtdışına çıkarılmasını yasaklamıştır. Üstelik bu sanayiye korumak amacıyla keçi yetiştirmek üzere Ankara çevresinde 1895 yılında bir çiftlik kurmuştur.

Ankara sofunun ticareti imparatorluğun geniş coğrafyasına yayılmış bulunuyordu. Öyle ki, İstanbul, Selanik ve Bursa gibi şehirlerde yalnız Ankara sofı satan dükkânlar faaliyet gösteriyordu. Ankara sofı İstanbul'da Engürü hanında satılır ve sofucular burada otururlardı.¹ Soflar donluk (elbiselik) menevişli, nakışlı, kırmızı, donluk, fıstıklı yeşil donluk, koyu menevişli, şaki, binişlik (cübbelik), çakşirlik (şalvarlık) sof olmak üzere çeşitlilik göstermekteydi.

Sof üretimi Ankara ve çevresinde öylesine gelişme göstermişti ki, hemen hemen her evde bir tezgâh bulunmaktaydı. Sof üretimi halkın geçim kaynağı olurken, şehrin ekonomik anlamda büyümesine ve gelişmesinde de önemli katkı yapmıştır. Onaltıncı yüzyılın sonunda Ankara'da tezgâh sayısının şehrin çevresindekilerle birlikte 1000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Bu sayı 1800 yılı başlarında önemli bir değişme göstermeden aynı düzeyde kalmaya devam etmiştir. Nitekim bu yıllarla tezgâh sayısı 1000 ile 2000 arasında bulunurken sektörde çalışan insan gücü de 10 bine yaklaşmıştır.²

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde sof üretimi yalnız Ankara'da sınırlı kalmamıştır. Ayaş, Tosya, Kalecik, Sivrihisar ve diğer bazı Anadolu şehirlerinde sof dokuyan tezgâhların var olduğu bilinmektedir.³ Sof üretiminin dokumacılığı çeşitli yan kollarıyla birlikte çok yüksek bir istihdam olanağı ve hazineye de önemli bir gelir sağlıyordu. Böyle olunca devletin bu sanayi üzerinde müdahalesinin olması

¹ **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt IV, İstanbul: Baha Matbaası, 1960, s.2339.

² Quataert(1999) **a.g.e.**, s.164.

³ Uzunçarşılı (1983), **a.g.e.**, s.681.

kaçınılmazdı. Nitekim Ankara keçisi yapağını ihraç etmek yasaklanmıştı. Merkezi yönetim ihracata ancak iplik haline geldikten sonra izin veriyordu.¹

Yine benzer bir durum onyedinci yüzyılın başında yaşanmıştır. Ankara sofalarını iyi tanıyan Avrupa tüccarı bu çeşit kumaşları kendi ülkelerinde üretmek amacıyla Ankara piyasasından sof ipliği almaya başlamışlardır. Tezgâhlarının hammaddesizlikten durma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını gören şehir esnafı 1615 yılında merkezi yönetime başvurarak tiftik ve sof ipliği ihracatını yasaklatmışlardır.² Bu durum kısa zamanda ihracatta artışa yansımıştır. Nitekim onyedinci yüzyılın başında yalnızca İngiltere'ye yönelik tiftik ihracında yüzde 400 artış olmuştur.³

Ankara'da sof üretimi başlangıçta daha çok Müslüman nüfusun hâkimiyetindeyken, bu kurum onyedinci yüzyılın sonunda değişme göstermiştir. Nitekim 1600 yılı başlarında sof atölyesi işleten Müslim ve Gayrimüslim sayısı hemen hemen birbirine denktir. Ancak yüzyılın sonunda bu denge değişmiş ve Gayrimüslimlerin faaliyetleri ağır bastığı belirlenmiştir.⁴

Ankara'da sof imalatı ve kumaş üretimi Osmanlı dokumacılığının bir ürünü olan Ankara tiftiğinden üretilmiş tekstil ürünlerinden 20 bin top kadar dünyanın birçok bölgesine ihraç ediliyordu.⁵ Ancak bu başarılı dokumacılık türü ondokuzuncu yüzyılın başında adeta çöktü. 1840 yılına gelindiğinde, artık Ankara tiftiğinden üretilmiş kumaşların ihracatı tamamen durma noktasına geldi. Avrupa'ya yalnız ham tiftik ihraç edilir oldu. Ham tiftik artık burada eğrilip dokunuyordu. Avrupa'nın rekabetine dayanmayan bu dokumacılık dalı ağır yara aldı.

Düyun-u Umumiye⁶ idaresi adına Osmanlı Devleti'nin gelir kaynağı konusunda bir araştırma yapan ve bunu 1890 yılında La Turquie d'Asie adıyla yayınlayan Vital Cuinet, tiftik keçisinin artık kasaplık hayvan olduğunu, her yıl

¹ Sevinç (1985), a.g.e., s.136

² Mufasssal Osmanlı Tarihi, Cilt V, İstanbul: Güven Yayınevi, 1971, s.2674

³ Emine Kıray, Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s.55.

⁴ Faroqi (1985), a.g.m., s.248.

⁵ Quataert(1999), a.g.e., s.164.

⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının geri ödenmesini garantiye almak üzere, alacaklı ülkelerce kurulan mali denetim kurumu. Osmanlı'nın borçlanma süreci ve bu kurumla ilgili olarak geniş bilgi için bkz.; Kirkor Kömürcan, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-u Umumiye Tarihçesi), İstanbul: İ.Y.E.T.O. Yayını, Sayı: 22, 1948; İsmail Hakkı Yeniay, Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul: İ.Ü.İ.F. Yayını, 1978; Mehmet Sağlam, Osmanlı Borç Yönetimi: Düyun-u Umumiye 1818-1881, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Cilt, 2007

İstanbul'a kesilmek üzere tiftik keçisi gönderildiğini belirtmiş, otuz yıldır Ankara'nın önemini kaybettiğini ve seksen yıl önce yılda işlenmiş 30 bin balya ihraç edilirken, şimdi üretimin yapılamadığına dikkat çekmiştir.¹ Buna neden olarak da, özellikle tiftiğin doğrudan ihracını ve Ümitburnu'nda iyi cins tiftik keçilerinin yetiştirilmiş olmasını göstermiştir.

2.4 Pamuklu Üretim ve Ticaret Merkezi: İzmir

İzmir, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan sonra dışa açılan ikinci büyük limanıdır. İzmir hem ithalatın hem de ihracatın yoğunlaştığı bir dış ticaret merkeziydi. Uygun bir limana sahip olması ve çok zengin bir hinterlandın tek çıkış özelliğini taşıması dolayısıyla İzmir, İmparatorluğun dış ticaretinde çok önemli bir konumda bulunuyordu. Gerçekten de liman ve şehirde kurulan tesisler sayesinde İzmir koyu ve limanı yalnızca Doğu Akdeniz'de değil, bütün dünyada en çok kolaylık sağlayan güvenceli bir liman olmuş, bundan dolayı da Hristiyan tüccarların İzmir'i Osmanlı İmparatorluğu'nun baş ticaret merkezi olarak seçilmiştir.² Üstelik İzmir'in ticari yükselişinde değişen dünya ekonomik jeostratejisine uygun konumu ve değişen mekân organizasyonuna avantajlı bir şekilde eklemlenmesinin de etkili olduğu kabul edilmektedir.

Şehrin ticari yaşamının canlılık göstermesi ve ticari faaliyetin sürekli hacim olarak büyümesi, nüfusun da artmasını sağlayan bir faktör olmuştur. Nitekim 1800 yılında 100 bin olan İzmir'in nüfusu 1914 yılında 300 bine çıkmıştır.³ Şehrin nüfusunun hızla artışında hacim olarak büyüyen ticaretle birlikte, Osmanlı'dan ayrılan topraklardan gelen Müslüman göçmenlerin ve aşiretlerin iskânı için gösterilen çabanın da rolü olmuştur.

İzmir'in onsekizinci yüzyıldan itibaren büyüyen bir ticaret merkezi haline gelmesiyle, şehre çok sayıda Avrupalı yerleşmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti Tebriz-Tokat-İzmir yolu üzerinde güvenilir kervansaraylar yaptırarak, tüccarlara ilişkin bu yolu cazip kılmaya çalışmıştır. İran'ın ham ipeği, Antalya'nın orman ürünleri, Ankara'nın

¹ Dölen (1992), **a.g.e.**, s.133.

² A. Mesud Küçükkalay, **Osmanlı İthalatı: İzmir Gümrüğü 1818-1839**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s.56.

³ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.176.

tiftiği, Bursa'nın ipekleri kervanlarla İzmir'e gelirken, ithal malları da İran'a gönderilirdi.¹ Buna göre, İzmir hem Batı hem de Doğu ticaretinin kesiştiği bir kavşak nokta olarak, adeta bir antrepo görevi yapmıştır. Böylece İzmir'de toplanan mallar gemilerle İmparatorluğun başkenti İstanbul'a değil. Batı Avrupa'ya nakledilir olmuştur. Çünkü İzmir İmparatorluk ticaretinin Batı'ya açılan penceresiydi.

İzmir'e kervanlarla gelen mallar diğer büyük şehirlerde olduğu gibi hanlara indirilirdi. Hanların varlığı ve çokluğu ticari yaşamın canlılığı üzerinde önemli rol oynamıştır. İzmir'de varlığı bilinen han sayısı 76'dır. Bunların 20'si onyedinci yüzyılda, 15'i de onsekizinci yüzyılda yapılmıştır.²

2.4.1 Pamuklu Ticaretinde İzmir'in Yeri

İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun yurtdışına ihraç ettiği ham pamuğa ve pamuk ipliğinin ana limanıydı. Halil İnalcık, onyedinci yüzyıldan başlayarak İzmir'in diğer ihraç merkezlerini, bu arada Halep'i geride bırakarak imparatorluğun en önemli ihraç limanlarından birisi haline gelmesini özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki artışa bağlamaktadır.³ İzmir'de ticari yaşam daha onaltıncı yüzyılda canlanmaya başlamıştır. Ancak, esas patlama ondokuzuncu yüzyılda söz konusu olmuştur. Daha önceleri İzmir limanı Asya'dan transit geçen mallar ve ticari eşya için ve istasyon işlevi görürken, ondokuzuncu yüzyılda İzmir'den ihraç edilen malların çoğu yerli üretim olarak gerçekleşmiştir. Bu yıllarda İzmir limanından yüklenen başlıca, ihracat malı olarak İran ipeğinin ve Ankara muhayyerinin yerini, kesin olarak Bursa ipeği ve İzmir pamuğu almıştır.⁴

Onsekizinci yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam pamuk ipliği ihracı 2,5 milyon kilogramı bulurken, İzmir'den sadece Marsilya'ya kırmızı ve beyaz iplikler eşit oranda olmak üzere 1 milyon kilogram ihracat yapılmaktaydı. Yine Napolyon Savaşları'nın sonuna doğru İzmir hinterlandında 250 bin kilogram elle eğrilmiş iplik ihraç ediliyordu. İpekler yaklaşık 67 kilogramlık çuvalarla İzmir

¹ Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", İçinde, **Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**, İstanbul, 2000, s.101.

² Özkaya (1985), **a.g.e.**, s.143.

³ İnalcık (1979-1980), **a.g.m.**, s.13.

⁴ Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, s.75-76.

limanına getiriliyordu.¹ Bir çuvalda 4-5 değişik tür iplik bulunuyordu, İzmir'e boyanmamış olarak gelen iplikler şehirde kırmızıya boyanıyor, buradan da Bursa'ya gönderiliyordu.

İzmir hinterlandıyla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında giderek önemli bir pamuklu merkezi konumuna gelmiştir. Bölgede bir yandan aile içi tüketime yönelik diğer yandan da yerel ve uzak pazarlara satış amacıyla üretim gerçekleştirilmiştir. Üretilen kumaşların çoğu da evlerde kadınlar tarafından dokunmuştur.² Kuşkusuz bu gelişmede 1870 yılı sonunda yaşanan pozitif fiyat konjonktürünün payı büyük olmuştur. İzmir limanı da hem bölgedeki hem de Anadolu'daki pamuk ve pamuk ipliği sanayinin ihraç kapısıdır. 1785-1787 yılları arasında pamuklu ihracatının yüzde 95'inin İzmir limanından yapıldığı bu sürede, şehir limanından Fransa'ya 57 milyon libre temizlenmiş pamuk ve 5000 balya da pamuk ipliği ihraç edilmiştir.³

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yirmi yılında daha önce İzmir'in en büyük müşterisi olan İngiltere'ye yapılan ihracat gerileme göstermiştir. Bunun temel nedeni, Amerikan pamuğunun hem kalite hem de fiyat olarak ucuz olmasıydı. Dolayısıyla İngiltere pamuk ithalatını Osmanlı Devleti yerine Amerika'dan karşılama yoluna gitmiştir. Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye sattığı pamuğun değeri 1817 yılında 799 sterline kadar düşmüştür.⁴ Pamuk ihracatının gerilemesi ve gelirlerin düşmesi pamuk üreticisinin üretim şevkini kırmıştır. Pamuk üretimi hızla gerilemiştir.

Bunun üzerine merkezi yönetim pamuk üretimini yeniden canlandırmak amacıyla bir dizi girişimde bulunmuştur. Bu yöndeki ilk girişimler İngiltere'den gelmiştir. İngiltere özellikle hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla pamuk üretimini desteklemiş ve teşvik etmiştir. 1856 yılında kurulan Küçük Asya Pamuk Şirketi (Asia Minor Cotton Company) ile bu teşvikler daha düzenli hale gelmiştir. Ancak, bu şirket bir süre sonra faaliyetlerini durdurma yoluna gitmiştir. Bunun üzerine kurulan Manchester Pamuk Tedarik Birliği (Manchester Cotton Supply Association) Batı Anadolu bölgesinde teşvik kararı almıştır. İlk etapta, pamuk üreticilerinin yerli tohum yerine, Amerikan tohum kullanmalarını sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla da,

¹ Quataert (1999), a.g.e., s.63.

² Quataert (1999), a.g.e., s.145-146.

³ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s.61.

⁴ A. C. Wood, *A History Of The Levant Company*, London, 1964, s. 193; Akt: Orhan Kurmuş, a.g.e., s.61.

Liverpool'dan 60 torba Amerikan tohumu getirtilerek pamuk üreticisine dağıtılmıştır. Yine pamuk üreticisinin uzman desteğiyle eğitilmesine ağırlık verilmiştir.

Öte yandan pamuk ekim alanlarından büyük tüketim merkezlerine ve Batı'ya açılan kapı olan İzmir limanına ulaşımı sağlamak için demiryolu ulaşımı olanaklarının artırılması amaçlanmıştır. Bunun için de yapılmakta olan Aydın demiryolunun sonuna kadar desteklenmesine çalışılmıştır. Buna göre, Batı Anadolu'da pamuk ekiminin geliştirilmesi ve demiryolu siyaseti iç içe geçerek at başı gitmiştir. Nitekim Aydın demiryolu şirketinin parasal işleri bu tarihten sonra bir düzene girmiş ve yaşanan parasal sıkıntılar giderilmiştir.

1862 yılında Osmanlı Hükümeti İngiliz pamuk şirketlerinin güçlü lobileri ve dayatmaları sonucunda pamuk üretimini artırmak için bir dizi kolaylıklar ve ayrıcalıklar getirmiştir. Bunlar arasında özellikle pamuk üretmek isteyenlere mir-i toprakların bedelsiz verilecek olması son derece önemlidir. Üstelik bu topraklardan 5 yıl süreyle vergi alınmayacaktı. Hükümet, bölgede bedava tohum dağıtmayı ve üreticiyi eğitmeyi de üstlenecektir. 1863 yılında Osmanlı Hükümeti sadece İzmir'de 142 ton tohum dağıtımını gerçekleştirmiştir.¹ Bu olumlu gelişme üretim üzerinde etkisini çok geçmeden göstermiş ve üretim düzeyi hızla yükselmiştir. İzmir, Aydın ve Denizli üçgenini kapsayan onyediyi bölgede pamuk ekim alanı 1863 yılında toplam 480 bin hektardan yüzde 140'luk bir artış oran ile 1867 yılında 1.145 bin hektara çıkmıştır.²

Osmanlı Merkezi yönetiminin bu teşvik politikası başta İzmir ve çevresi olmak üzere Batı Anadolu pamuk alanlarında olumlu etki yapmıştır. Üretimde sağlanan artışlar diğer tarımsal faaliyetlerle uğraşanların bile pamuk üretimine yönelmelerine yol açmıştır. Nitekim bölgede susam ve pirinç üreticileri bu ürünlerin ekiminden vazgeçip, pamuk ekimine yönelmişlerdir. Bu durum, Avrupa kapitalizminin "tek ürün" tanımlamasına uygun bir gelişmedir.³

İngiliz tüccarların (şirketlerin) Anadolu'da yürüttükleri politika, çıkarları için son derece pragmatik ve etkili olmuştur. Bu politikayla İngiliz tüccarlar bir yandan

¹ Kurmuş (1982), **a.g.e.**, s.64.

² Cenk Reyhan, **Osmanlıda Kapitalizmin Kökenleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s.76.

³ Reyhan, **a.g.e.**, s.76.

ürettikleri mamul mallar için pazar bulmuş diğer yandan da sanayilerinin ve ihtiyacı olan ham pamuk ve pamuk ipliğini sağlama olanağına kavuşmuşlardır. İzmir ve hinterlandının geniş pamuk ekim alanlarına sahip olması ve ucuz işgücünün bol olarak bulunması, bölgenin potansiyelini artıran unsur olmuştur. Bu durumda İngiliz tüccarlarının bölgeye büyük bir iştahla yaklaşımları hiç de şaşırtıcı değildir. Nitekim bölgenin potansiyeline ilişkin olarak yapılan bir gözlem, konuyu açık bir biçimde ortaya koymaktadır:

*"Gerçekten de Avrupa'da ya da Anadolu'da, bugün Aydın Vilayeti Hudutları içinde yetiştirilmeyecek hiçbir bahçe ya da çiftlik ürünü olmadığı haklı olarak iddia edilebilir. Bununla birlikte, bu, ürünlerin hemen yakınında hiçbir zaman aksamayan bir Pazar, gelecek yılların artık ürünleri için denizden ucuz bir çıkış gibi önemli avantajlarıyla, bu İzmir yakınındaki geniş ovalar ve verimli yamaçlara, geçmiş dönemlerin batıl inançları ve zirai efsanelerinden etkilenmeyen bir bilimsel çiftçiler nesli yerleştiğinde olacaktır."*¹

Bilindiği gibi, Avrupa pamuklu sanayi Amerika'nın pamuk plantasyonlarına doğrudan bağımlıydı. Amerika'nın özellikle güney eyaletinde yetiştirilen pamuk kalite bakımından oldukça yüksekti. İngiliz pamuklu sanayinin pamuk ihtiyacı büyük ölçüde Amerika'dan karşılanıyordu. Ancak, 1870'li yıllarda Amerika'da yaşanan iç savaş, güney eyaletlerinden Avrupa'ya ham pamuk arzının büyük ölçüde azalmasına neden olmuştur.² Bu nedenle, dünya pamuk fiyatları o güne dek görülmemiş oranlarda artmıştır. Avrupalı imalatçı firmalar değişik tedarik kaynakları bulmak için yaptıkları yoğun arayışta yüzlerini Osmanlı İmparatorluğu'na döndüler ve Ortadoğu pamuğunun geliştirilmesini ciddi biçimde özendirdiler.

Ortadoğu coğrafyasına yönelik bu özendirmeden Osmanlı İmparatorluğu da payını aldı. Nitekim Avrupalı imalatçılar ham pamuk üretimini artırmak için olağanüstü destek verdiler. Özellikle Sultan Abdülaziz döneminde birçok yörede bedava pamuk tohumları dağıtıldı. Nitekim İngiliz fabrikalarının ham pamuk ihtiyacını karşılamak amacıyla, üç yıl içerisinde dağıtılan Amerikan tohumunun miktarı 140 bin tonu aştı.³ Üreticiye verilmek üzere zirai makineler satın alındı. 1870 yılına gelindiğinde

¹ Goffman (2000), a.g.e., s.142.

² Quataert (2008), a.g.e., s.229.

³ Quataert (2008), a.g.e., s.230.

Anadolu'da tek bu ırır makinesi yokken, yalnızca Aydın demiryolu üzerindeki kentlerde 34 ırır fabrikası çalışır duruma gelmiştir.¹

Ne var ki, bu destek politikası sürerken Amerika'da iç savaşın bitirilerek, siyasal istikrarın sağlanmış olması Ortadoğu pamuk pazarının büyük yara almasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir'den gerçekleşen pamuk ihracatı azalmıştır.

Aşağıdaki tablo bu eğilimi açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo: 6

İzmir'in Pamuk İhracatı

Yıl	Pamuk ihracatı (Sterlin)	Toplam ihracatı (Sterlin)
1863	1.674.536	4.832.979
1864	2.076.086	4.046.338
1865	1.267.920	3.842.285
1866	521.600	3.606.240
1867	1.187.358	4.455.170
1868	321.270	4.632.270
1869	461.320	4.540.350
1870	431.750	3.620.450
1871	216.800	4.043.280
1872	770.000	4.866.800
1873	81.000	4.499.000
1874	631.730	3.940.000
1875	521.000	3.896.000
1876	655.751	4.630.000
1877	423.754	4.687.491

Kaynak: Kurmuş (1977), a.g.e., s.995.

Tabloda da görüldüğü gibi, pamuk ihracatı 1868 yılından itibaren düşüş eğilimini içerisindedir. Bu süreç yaklaşık on yıl devam etmiştir.

Amerika'da pamuk üretiminin yeniden eski düzeylerine yaklaşması dünya pamuk fiyatlarını hızla düşürürken, Osmanlı pamuk fiyatlarının da dalgalanmasına yol

¹ Ali İhsan Bağış, "Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü, Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve nemi", **1885–1985 Türkiye Ekonomisinin 100.Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayını, 1985, s.55.

açmıştır.

Aşağıdaki tablo İzmir pamuğunun Amerikan pamuğu karşısındaki fiyat dalgalanmasını göstermektedir.

Tablo: 7
Amerikan Upland Pamuğu ve İzmir Pamuğu İçin Yıllık
Ortalama Fiyat Endeksi (1901-1905=100)

Fiyat Endeksi Zaman Aralığı	Pamuk İhracatı (Sterlin)	Toplam İhracatı (Sterlin)
1876-1880	124	119
1881-1885	117	111
1886-1890	102	107
1891-1895	82	78
1896-1900	75	69
1901-1905	100	100
1906-1908	106	107

Kaynak: Quataert (2008), a.g.e., s.231.

Görüldüğü gibi, İzmir pamuk fiyat endeksi Amerikan pamuğu karşısında ondokuzuncu yüzyılın son on yılında büyük bir gerileme yaşamıştır.

2.4.2 İzmir Pamuklu Üretiminde Gerileme

Öte yandan, İzmir ve hinterlandında pamuk fiyatlarındaki dalgalanma, üretimin de inişli çıkışlı bir eğilim göstermesine neden olmuştur. Gerçekten de, bir yandan dönemin büyük bir bölümünde dünya pamuk pazarlarında meydana gelen fiyat düşüşleri diğer yandan da incir ve üzüm gibi, tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki yükseliş pamuklu üreticisinin üretimden kopmasına yol açmıştır. Birçok çiftçi, istikrarlı olan ya da yükselen fiyatlarıyla daha çekici ve uzun dönemli bir geçim yolu sunan üzüm ve incir için pamuk ekimini bırakmıştır.

Aşağıdaki tablo, yirminci yüzyılın ilk on yıllık döneminde pamuk üretimindeki

dalgalanmayı yansıtmaktadır.

Tablo: 8
İzmir'de Yıllık Pamuk Üretimi (1903-1908)
(440 Pound Ağırlığında Balya Olarak)

Yıl	Miktar Balya
1903	39.000
1904	33.000
1905	43.000
1906	35.000
1907	52.000
1908	38.000

Kaynak: Quataert (2008), a.g.e., s.237, Tablo 24.

Pamuklu dokuma üretimindeki gerilemenin bir diğer nedeni dünya pamuk fiyatlarının düşüşü olmakla birlikte, pamuklu dokuma işçisinin ücretlerinin düşüklüğü de tetikleyici bir rol oynamıştır. Gerçekten de özellikle tarımsal üretimde yüksek düzeylerde seyreden ücretler, pamuklu dokumacılıktan işgücü kaçışını hızlandırmıştır. Bu nedenle, pamuk üretimi yıldan yıla değişiklik göstererek, sınırlı düzeylerde kalmıştır. Ancak işgücü açığı üretimde dikiş makinesi kullanımının yaygınlaşmasıyla aşılmıştır. Diğer bir deyişle, dikiş makinesi işgücünü ikame etmiştir. Singer dikiş makinelerinin İzmir şehrindeki yıllık satışı ortalama 5000-7000 adet arasında gerçekleşmiştir.¹

Daha önceki bölümlerde de kısaca açıkladığımız gibi pamuklu dokuma üretimindeki gerilemenin başlıca nedeni, İngiltere'nin Amerikan pamuğuna yönelmesi olmuştur. Amerika'nın güney eyaletlerinde yetiştirilen pamuğun kalitesinin İzmir bölgesinde yetişen pamuğa oranla çok daha yüksek olması, İngiltere'nin talebinin bu ülkeye yönelmesine yol açmıştır. Ancak, 1861 yılında Amerika iç savaşın şiddetlenip

¹ Quataert (2007), a.g.e., s.101-102.

bu ülkeden pamuk ithalatının durması nedeniyle, İngiltere yeniden Osmanlı pamuğuna yönelmiştir. İngiltere pamuklu dokuma sanayi uzun süreli hammadde ihtiyacını karşılamak için Osmanlı pamuk üretiminin yeniden artırma yönünde çaba harcamıştır. 1879 yılına kadar merkezi yönetimin de teşvikiyle pamuk üretimi artmıştır. 1870 yılına gelindiğinde 34, 1863 yılında bütün Anadolu'da tek bir çırçır makinesi yokken, yalnızca Aydın demiryolu üzerindeki kentlerde 34 çırçır fabrikası çalışır duruma gelmiştir.¹ Ancak, 1870 yılı sonrasında Amerika'da iç savaşın bitmesiyle, İngiltere, pamuk alımları için yeniden Amerika'ya yönelmiştir.

İngiltere'nin pamuklu ürünler sanayinde dünyanın en güçlü ülkesi olarak dünya pazarlarına egemen olması ondokuzuncu yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Bundan önceki yüzyıl boyunca Levanta Hint pamukluları egemen olmuştur. Osmanlı pamuklu sanayi ilk darbeyi Hint pamuklularından yemiştir. Ancak, bu darbe ondokuzuncu yüzyıldaki Avrupa pamuklularının Osmanlı'yı istilasında olduğu gibi, bir çöküntüye götürmemiştir. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Osmanlı Devleti pamuklu sanayinde hala iç pazara egemendir. Türk ustaları, hiç olmazsa bazı çeşitlerde, Hint mallarını taklit ederek doğulu rakipleriyle rekabet edebilmiştir.² Hint pamuk sanayinin bu dönemdeki avantajı emek maliyetinin düşüklüğünden ve hammaddenin yerinde ve ucuz üretiminden kaynaklanmıştır. Ürünlerin zarafet taşınması ve modaya yönelik olması da önemli rol oynamıştır.³ Avrupa'nın pamuklu ihracatı, Osmanlı tekstil pazarına onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hint müslin ve basmalarının taklitleriyle girmeye başlamıştır. İngiliz pamuklularının Hint pamuklu kumaşlarının yerini alması da, 1770-1840 yılları arasında gerçekleşmiştir. 1780 yılında Crompton'un icat ettiği makinenin, Hint muslinleri taklit için gerekli incelikte ipliğin üretilmesine olanak vermesi, İngiltere'yi öne çıkarmış ve İngiliz pamuklularının Levant'ta yaygınlaşabilmesi için bir dönüm noktası olmuştur.⁴

Benzeri durum Ortadoğu'da yaşanmıştır. Ortadoğu'nun Avrupa'ya pamuklu dokuma ihracatı onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda hızla artmıştır. Nitekim onsekizinci yüzyılın ilk yarısı boyunca Avrupa'nın tekstil sanayi büyük ölçüde Ortadoğu

¹ Küçükcalay, a.g.e., s.74.

² İnalçık (2008), a.g.e., s.88.

³ Küçükcalay, a.g.e., s.75.

⁴ Küçükcalay, a.g.e., s.76.

ham pamuğuna bağımlı kalmıştır.¹ Ancak bir süre sonra korumacı dış ticaret politikalarının duvarlarına çarpmıştır. Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise makineyle üretilmiş tekstil ürünleri bölgeyi tamamen istila etmiştir. Bunun sonucunda pek çok zanaat dalı kmştr. Ortadoğu erken modern dönemde özellikle ondokuzuncu yüzyılda bir mamul mal ihracatçısı olmaktan çıkmış, tekstil hammaddeleri özellikle de ham ipek, ham pamuk ve ham keten ihraç eden bir bölge haline gelmiştir. Modern tekstil fabrikaları Türkiye'de ve Mısır'da ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarında kurulmuştur.²

¹ Charles Issawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600–1914)", İçinde, **Osmanlı ve Dünya**, Haz: Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001, s.167.

² Charles Issawi, "Ekonomik Miras", İçinde, **İmparatorluk Mirası**, Ed., L. Carl Brown, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, ev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.340.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SANAYİ DEVRİMİ VE TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI EKONOMİSİ VE DOKUMACILIK

1. Sanayi Devrimi

1.1 Sanayi Devrimi Sürecinin Gelişimi

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'de teknolojik alanda, üretim yapısında ve ilişkilerinde olağanüstü hızla, çarpıcı ve bir o kadar da etkileyici gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Özellikle teknolojik buluş ve yenilikler birbiri ardına ve hızla gerçekleşmiştir. Nitekim onbeşinci yüzyılda gerçekleştirilen buluşların sayısı 50 kadar iken, bu sayı onsekizinci yüzyılda 100'ün üzerine çıkmıştır.¹

Kuşkusuz teknolojik buluşlar ve gelişmeler, bir anda ve kendiliğinden gerçekleşmiş değildir. Bunların hepsi birikimli bir sürecin ürünüdür. Son üçyüz yıllık süreçte tüm teknik ilerleme dalgaları birbirini izlemiştir. Her biri, bir diğerinin iticisi ve tetikleyicisi olmuştur.

Deyim olarak ilk kez Arnold Toynbee² tarafından kullanılan sanayi devrimi, İngiltere'de geçmişteki gelişmelerden kopuk olmayıp, bir süreklilik gösterir. Sanayi devrimi onaltıncı yüzyılın ortalarına kadar uzanan ve ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru sınaî devletin zaferi ile sonuçlanan uzun bir süreç olarak değerlendirilmelidir.³ Bu nedenle, sanayi devrimi, birikimli olarak toplumsal ve ekonomik değişimlerin devamı ve neticesidir. İngiltere'de onsekizinci yüzyılın başından itibaren gelişen sanayi devriminin arka planında onyedinci yüzyıl devriminin uyarıcı ve besleyici etkileri vardır. Nitekim onsekizinci yüzyılda köylü sorununu çözen ve tarım sektörü

¹ Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Birinci Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s.245.

² Konusu doğrudan sanayi devrimi olan ilk kitabın yazarı Arnold Toynbee, bu kitabında sanayi devrimi deneyimini kullanarak, deyim yerleşmesine ve yaygınlaşmasına önderlik etmiştir. Bkz. Arnold Toynbee, **Lectures on The Industrial Revolution**, Boston: Beacon Press, 1956.

³ İşıya Üşür, "Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?", **İktisat Dergisi**, Sayı:287, (Ekim 1988), s.19.

kapitalistleşen İngiltere, bu şekilde sanayi devriminin önünü açmıştır.¹

Tüm bu teknik yenilik ve gelişme sanayi üretiminin bünyesini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu gelişme sonucunda başta İngiltere olmak üzere Kıta Avrupa'sında sanayi kapitalizminin başlamasına yol açmıştır. Sanayi devrimi özellikle İngiltere'de kendisini göstermiştir. Dahası, ilk kez bu ülkede başlamıştır. Çünkü İngiltere onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren sanayileşmenin tüm olanaklarına sahip bulunuyordu.² Üstelik onsekizinci yüzyıldan önce ekonomik, toplumsal ve siyasi yapısı, İngiltere'yi sanayileşmenin öncüsü yapabilecek deneyimi ve birikimi içeriyordu. Nitekim girişimciliğin gelişmiş olması, güçlü bir ticari sisteminin çevresinde zengin arz kaynaklarına ve geniş denizaşırı pazarlara ulaşılabilmesi, sermaye birikimi, temel teknoloji sanayilerinin varlığı, coğrafi konumu ve çok sayıda nehirlerle dolu bir ada ekonomisinin sağladığı nispi ulaşım kolaylığı, hem bilimsel hem de pragmatik bir mirasın varlığı, istikrarlı bir siyasal ve nispeten esnek bir sosyal sistem, iş yapmaya ve yeniliğe uygun bir ideoloji İngiltere'yi sanayi devriminin öncüsü konumuna getirmiştir.³

İngiltere'de sanayi devriminin hızlı ve çarpıcı gelişme göstermesinde hiç kuşkusuz en önemli faktör kolonyal (sömürge) gelişmedir. Gerçekten de, onyedinci yüzyılın sonundan itibaren İngiltere'nin sürdürdüğü denizaşırı kolonizasyon politikaları sanayi devriminin gelişmesinde çok büyük itici faktör olmuştur.⁴

Çok kısa bir süre içerisinde kolonileştirilen Batı Hint Adaları, Hindistan ve Amerika gibi bölgelerden ülkeye büyük miktarda hammadde akışı olurken aynı zamanda tüketim malları da girmeye başlamıştır. En önemlisi hammaddelerin işlenip yeniden bu bölgelere satılması ülkede büyük bir sermayenin birikimini sağlamıştır. Böylece İngiltere'de yatırım sermayesini, kolonilerden sağlanan büyük miktarlardaki fonlar oluşturmuştur. Nitekim sanayi devrimi boyunca İngiltere'de yapılan toplam yatırım harcamalarının yüzde 15 kadarının finansmanı kolonilerden sağlanmıştır.⁵ Buna

¹ Christopher Hill, **1640 İngiliz Devrimi**, Çev: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.

² Fahri Solak, "Sanayi Devrimi ve Üretim Teknolojisinde Gelişme", **Çerçeve**, Yıl:4, Sayı: 15, (Ağustos-Ekim, 1995), s.29.

³ Barry Supple, **The Experience of Economic Growth: Case Studies in Economic History**, Newyork: Random House, 1963, s.14.

⁴ Conrad Gill, **National Power and Prosperity: A Study of The Economic Causes of Modern Warfare**, London: T. Fisher Unwin Ltd., 1916, s.102.

⁵ Patrick O'Brien, "European Economic Development: The Contribution of the Periphery", **The Economic History Rewiev**, Vol. XXXV, No.1, (February, 1982), s.7.

göre, İngiltere'de zenginliğin ve refahın yaratılmasında koloni politikasının rolü çok büyük olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde bile, Fransa'nın 33 ve Almanya'nın 13 kolonisi var iken, İngiltere'nin sahip olduğu koloni sayısı 50 idi.¹

Yukarıda da belirtildiği gibi, teknolojik gelişme üretim biçimini ve ilişkilerini de köklü biçimde değişikliğe uğratmıştır. Önce üretimin yapısı teknolojik gelişme sonucunda manifaktür kimlikten makinefaktür bir konuma getirmiştir. Onyedinci yüzyılın sonundan itibaren sanayide özellikle de tekstil ve dokumacılıkta hâkim üretim türü olan dışarıya iş verme sistemi (putting-out) artan talebi karşılamayınca ve daha büyük ölçüde üretim yapısına ihtiyaç söz konusu olduğunda, üretim biçimi makineye doğru evrilmiştir.

Üretimde fabrikalaşmanın hızlanması ve üretimde enerji olarak kömürün de kullanılması çevre kirliliği sorununu ciddi boyutlara taşımıştır. Sağlıksız çalışma ortamı ve koşulları, hava kirliliğiyle de birleşince ölümler hızla artmıştır. Özellikle onsekizinci yüzyılın sonlarında kirlilik sorunu ve buna bağlı olarak ölümlerdeki artış çok daha hızlanmıştır. Nitekim yapılan araştırmalara göre, 1780'li yıllarda İngiltere'de toplam ölümlerin yüzde 30'u fabrikalardan atılan zehirli gazlardan kaynaklanmıştır.²

Böylece başlangıçta kentlerden kırsal bölgeye doğru yayılmış ve yaygınlaşmış olan dışarıya iş verme sistemi, yerini, fabrikalarda makineli üretime bırakmıştır. Fabrikalarda daha modern ve teknik düzeyde makinelerin kullanımı çok kısa bir süre içerisinde inanılmaz boyutlara çıkmıştır. Nitekim İngiltere'de fabrikalarda üretime tahsis edilen mekanik dokuma tezgâhlarının sayısı 1813 yılında 2400'den, 1831 yılında 80 bine, 1856 yılında da 116 bine çıkmıştır. Buna karşılık, el tezgâhlarının sayısı sırasıyla aynı yıllarda 200 binden 40 bine düşmüştür.³

Teknoloji düzeyinin yükselmesi el emeğine olan ihtiyacın da hızla azalmasına yol açmıştır. Çünkü üretimde makine çok sayıda işgücünün yaptığı işi daha kısa ve daha yetkin biçimde gerçekleştiriyordu. Nitekim Marks'ın da belirttiği gibi, sanayi devriminin başlangıç noktası olan makine tek bir aleti kullanan işgücünün yerine, aynı

¹ J.A. Hobson, **Imperialism**. The University of Michigan Press, 1972, s.23.

² J. T. Krause, "English Population Movements Between 1700 and 1850", **Population in Industrialization**, Ed., Peter Mathias, Methuen Co. Ltd., 1973, s.120.

³ Jean Maillet, **18.Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi**, Çev: Ertuğrul Tokdemir, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983, s.47.

anda birkaç benzer aletle işlem yapan biçimi ne olursa olsun tek bir derindirici güç tarafından harekete geçirilen bir mekanizmayı koydu.¹

Üretim sürecinde makinenin işgücünü ikame etmesi çok hızlı bir gelişme göstermiştir. 1820'li yılların başında dokuma tezgâhının toplamı 14 bin dolayında iken, bu sayı 1830'lu yılların başında 100 bine çıkmıştır.² Böylece sınai üretimde makinenin egemen konuma gelmesiyle kendi üretim araçlarına ve aletlerine sahip olan küçük üreticiler ortadan kalkmış ve sınıfsal ayrışım hızlanmıştır. Makineli üretim karşısında rekabete dayanmayan küçük ölçekli ancak bağımsız imalatçı ustası zamanla ücret karşılığında çalışan kalfa ve kol işçisi durumuna gelmiştir. Ailesi ve ondan başka birkaç kişinin yardımıyla birkaç parça bir şey üretebilen dokumacın zanaatını büyük imalatçılar tamamen emerken, eski ustaların çoğu kalfalığa düşmüş ve yoksullaşmalardır.³

Özellikle yünlü sanayindeki üretim teknolojisi diğer sanayilere oranla çok daha fazla oranda işgücü tasarrufu sağlamıştır. 1800'lü yıllara gelindiğinde yünlü sanayide kullanılan makineler, balya halindeki yünün bükülmüş iplik haline gelmesi için gerekli olan işçi sayısını beşte biri oranında azalmasını sağlamıştır.⁴ Bu gelişmeler sonucunda, İngiltere'nin birçok bölgesinde teknolojik işsizlik uzun süre ciddi biçimde yaşanmıştır.

Benzer durum Fransa'da da yaşanmıştır. İngiltere'den ithal edilen gelişmiş makineler daha çok tekstil sanayinde kullanılmıştır. Üretim teknolojisinin gelişmişliği üretimi arttıran, işgücü istihdamının da azalmasına neden olmuştur. Bir yünlü tarazlama makinesi iki işçiyle, daha önceleri yirmi işçinin yaptığı işi yapmaya başlamıştır.⁵

Denilebilir ki, hiçbir yüzyıl insan için ondokuzuncu yüzyıl kadar acımasız ve kıyıcı olmamıştır. İzbe, havasız ve kötü koşulların hakim olduğu ortamları çalışanlar için son derece zorluk yaratmıştır. Sağlıksız koşullar çalışanların yaşam kalitesini düşürmüş, zaten son derece düşük ücretlerle çalışmalar yaşamlarını idame ettirmeyi zorlaştırmıştır. Kötü ve sağlıksız beslenme de işçilerin tüberküloz hastalığına yakalanmalarına ve ölmelerine neden olmuştur. 1839 yılı raporlarına göre, toplam ölüm oranlarının yaklaşık yüzde 20'sinin nedeninin verem olduğu saptanmıştır. Yine

¹ Karl Marx, *Capital: A Critique of Political Economy*, Random House, Inc., 1906, s.410.

² Christine Rider, *An Introduction to Economic History*, South-Western College Publishing, 1995, s.19.

³ Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1982, s.576.

⁴ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Cilt II, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s.111.

⁵ Pierre Brizon, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, Çev: Cemal Süreyya, Ankara: Onur Yayınları, 1977, s.238.

Leeds'deki dokuma fabrikalarında meydana gelen doksan iki yetişkin ve çocuk ölümünden elli ikisinin nedeni, vereme ya da aşırı zayıflamaya bağlanmıştır.¹ Dahası kapitalist üretim sürecinde yetişkin işgücünün yanı sıra, ayırım yapılmaksızın çok küçük yaşta çocuklar bile işe koşulmuştur. Örneğin 1789 yılında Arkwright'ın kurduğu fabrikada çalışan 1.150 işçinin üçte ikisi çocuklardan oluşmuştur.² Çocukların çalıştırılma süreleri de insan ahlakını zorlayacak kadar uzun tutulmuştur. Nitekim özellikle pamuklu tekstil sanayinde altı yaşındaki çocuklar on iki saat hatta daha uzun süre çalıştırılmışlardır. Yoksul ve güvencesiz işçileri korumak için çıkarılmış olan çalışma yasaları da, soruna uzun bir süre çözüm getirmekten uzak kalmıştır. Nitekim ondokuzuncu yüzyılın ortalarında çıkartılan "Çırak Sağlığı ve Ahlakı Yasası" sadece pamuk fabrikalarında çalışan küçük çıraklara uygulanmıştır.³

1.2 Sanayi Devrimi Sürecinde Dokumacılık Teknolojisindeki Gelişmeler

Sanayi devriminin gerçekten bir devrim niteliğini kazanmasındaki en etkili faktör teknoloji gelişmedir. Teknoloji alanında meydana gelen gelişmeler üretim biçiminin de kimlik değiştirmesine neden olmuştur. Sanayi devriminin öncesinde hâkim üretim biçimi olan el emeğine dayalı sanayi, teknolojik gelişmeler sonucunda kesin bir dönüşüm geçirmiştir. Nitekim el emeğine dayalı üretim yerini makineli üretime bırakmıştır. Bu nedenle, teknolojik gelişmeyi, Sanayi devriminin dolayısıyla ekonomik gelişmenin motor gücü olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Nitekim sanayi devrimi yıllarından itibaren yaşanan yüzelli yıllık süreçte, ekonomik gelişmede esas itici gücün teknik alandaki gelişme olduğu belirtilmiştir.⁴

Şurası da açıktır ki, sanayi devrimi yıllarında gerçekleştirilen her yeni buluş bir önceki buluşu daha da geliştirilmiş bir biçimdir. Diğer bir deyişle, teknolojik buluşlar sürekli bir toplumsal sürecin ve mekanik becerilerin bir sonucudur. Örneğin hem Hargreaves hem de Arkwright'ın çalışmaları birbirlerinden habersiz ve bağlantısız

¹ E. P. Thompson, **İngiltere İşçi Sınıfının Oluşumu**, Çev: Uygur Kocabaşoğlu, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, 2006, s.400.

² James E. McClellan ve Harold Dorn, **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Çev: Haydar Yalçın, İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2005, s.334.

³ Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi II**, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s.337.

⁴ F. Benham, **Economics**, London: Pitman, 1938, s.319.

gerçekleşmemiştir. Çünkü bu çalışmalar daha önce yapılmış olanlara dayanmıştır.¹ Her ikisi de daha önceki çalışmaları geliştirmişler ve biraz daha modernize etmişlerdir. Buna göre buluşlarda bu süreklilik yaşanmıştır. Cippolla'nın da işaret ettiği gibi, bu buluşlar bir anda olmuş değildir. Sanayi devrimi öncesi dünya ile onsekizinci yüzyıl Lancashire'nın arasında bir bağlantı ve sürekli ilişki vardır. Aksi halde ne Crompton ne Arkwright ortaya çıkabilir ne de sanayi devriminin gerçekleşmesi mümkün olabilirdi.²

Özellikle üretim sürecinde işbölümü, teknolojik gelişmeyi artıran ve hızlandıran bir unsur olmuştur. Nitekim Adam Smith 1776 yılında yayınladığı ünlü eseri **Ulusların Zenginliği** adlı eserinde, üretim sürecini kolaylaştırıp kısaltan tüm makinelerin işbölümü sonunda icat olunduğuna dikkat çekmiştir.³

Yukarıda da belirtildiği gibi teknolojik gelişme doğaldır ki, sanayi devriminin başladığı ve yaygınlaştığı Kıta Avrupa'sında yaşandı. Sanayi devrimi öncesinde onyedinci yüzyıl boyunca Hollanda, teknolojinin, Kıta Avrupa'sındaki lider ülke konumunda tutuluyordu. Bu konum onsekizinci yüzyılda değişmeye başladı ve Hollanda'nın yerini İngiltere aldı.

Sanayi devrimi süresince kuşkusuz bir bütün olarak tüm sanayi kolları hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Bununla birlikte, tüm sanayiler dengeli bir biçimde ve aynı ölçüde büyümemiştir. Kimi sanayi çok daha hızlı bir gelişme göstermiştir. Nitekim İngiltere'de en çarpıcı gelişme pamuklu dokuma sanayinde gerçekleşmiştir. Toplam sanayi katma değeri içerisinde pamuklu dokumanın payı 1770 yılında yüzde 2,6'lık orandan 1801 yılında yüzde 17'ye yükselmiştir. Bu yükselişte kuşkusuz teknolojik yeniliklerin rolü çok büyük olmuştur. Pamuklu kumaş sanayi, onyedinci yüzyılda ilk kez İngiltere'nin Lancashire bölgesinde kurulmuştu ve yünlü kumaş sanayine göre çok daha önemsiz bir sanayi kolu durumundaydı. Yünlü kumaş sanayinde olduğu gibi, pamuklu kumaş sanayinde de üretim faaliyeti el emeğine dayalıydı.

Ancak çok geçmeden üretimde makinelerin kullanılması hız kazandı. Gerek iplik yapımında gerek dokuma sürecinde işgücünden tasarruf sağlayacak makinelerin icadı

¹ R. L Hills, "Hargreaves, Arkwright and Crompton: Why Three Inventors", içinde, **The Textile Industries**, Ed., D. | T. Jenkins, Oxford: Blackwell, 1994, s.112.

² Carla M. Cipolla, **The Economic History of World Population**, Penguin Press, 1978, s.54–55.

³ Adam Smith, **The Wealth Of Nation**, Pelican Classics, 1978, s.114.

daha 1730'lu yıllarda başlamış bulunuyordu.¹ Nitekim 1733 yılında İngiltere'de bir dokuma ustası olan John Kay tarafında icat edilen uçan mekik dokumacılara kol uzunluğundan daha geniş ölçüde kumaşların dokunmasına olanak verdi. O zamana kadar tek başına çalışan bir dokumacı mekiği atmak ve tutmak zorunda olduğu için, ancak kolunun erişebileceği genişlikte kumaş dokuma şansına sahipti.² Böylece mekik sayesinde bir dokuyucu iki kişinin işini yapabiliyordu. Bu gelişme bir yandan iplik talebinin artmasına, diğer yandan da teknolojik yeniliğin daha da hızlanmasına yol açtı. 1765 yılında James Hargreaves keten, pamuk ya da kenevir ürününden altı adet ipliği birden bükme olanağını sağlayan ve Jenny adını taşıyan tezgâh makineyi icat etti. Bu makineyle, daha bir tek iplik bobini çevirmek için gerekli olan işgücü ile aynı anda daha çok sayıda iplik elde edilmesi mümkün olmuştur.*

Hargreaves'in tezgâhı küçük ölçekli üretim için uygun olmakla birlikte, büyük çaplı işler için yetersiz kalmaktaydı. Teknolojik bu yetersizliği 1767 yılında Richard Arkwright daha geliştirilmiş bir tezgâh makinesi icat ederek giderdi. Arkwright'ın bir demirci ustasının da yardımıyla gerçekleştirdiği yeni iplik bükme makinesi (spinning frame) sayesinde farklı incelik ve dayanıklılık derecelerinde çözgü iplik yapabilmek mümkün oldu. Bu makine çok sayıda ipliği aynı zamanda eğirme, ayırma ve serme işlemini gerçekleştirebiliyordu. Kısacası, Hargreaves'in iplik eğirme makinesi sadece kumaş çözgü ipi olarak kullanılabilecek yumuşak iplikleri eğebiliyor ve üstelik sık sık arıza yapıyorken Arkwright'ın daha sonra bulduğu su gücü ile çalışan tezgâhı (water frame) daha kaba ve dayanıklı atkı ipliklerinin elde edilmesinde başarı sağlıyordu. Üstelik sürekli yüksek kaliteli ipliği daha hızlı biçimde üretebiliyordu.³

Arkwright'ın bu makinesi üretim sürecinde kullanılmaya başlamasından itibaren yaklaşık yirmi yıl hizmet verdi. İplik üretiminde en gelişmiş makinenin icadı 1779 yılında Samuel Crompton tarafından gerçekleştirildi. Bu yeni çıkırcı makinesi ile daha ince ve daha sağlam derecede iplik üretimi yapılabilirdi. Bu makinenin teknoloji düzeyi o dönem için çok yüksek olduğundan fabrikalarda yaygın biçimde kullanıldı.

¹ Rondo Cameron, A Concise Economic History Of The World, From Paleolithic Times The Present, Third Edition, Oxford University Press, 1997, s.180.

² Erol Zeytinoğlu, **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1993, s.149.

* Hargreaves'in eşinin adını taşıyan bu tezgâh tek kasnaklı iplik çıkırcı kullanan işçinin, aynı anda daha çok kasnağı ve bobini hareket ettirmesi esasına dayanıyordu

³ Chris Freeman ve Luc Soate, **Yenilik İktisadi**, 1. Baskı, Ankara: Tübitak Yayınları, 2003, s.56.

Crompton'un makinesi kendisinden önce icat edilmiş olan makinelerin bir bileşimiydi. Makinenin bu üstünlüğü ile ipliğin daha az gerilmesi mümkün oluyor, böylece kopması engelleniyordu.

Dokumacılık teknolojisinde meydana gelen bir diğer gelişme Edmund Cartwright'ın yeni bir makine icadı oldu. Hiçbir dokuma tezgâhı görmemiş olmasına karşın Cartwright 1785 yılında hızlı dokuyan otomatik bir tezgâh yapmayı başardı. Başlangıçta hayvan gücü ile daha sonra buhar gücü ile çalışan bu tezgâhın en önemli özelliği iplik kopması durumunda otomatik olarak durmasıydı.¹ Bu şimdiye kadar sağlanmış olan en yüksek teknolojik düzeydi.

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen bir dizi teknik yenilik sayesinde pamuklu tekstil dalında, işgücüne ve basit el aletlerine dayalı üretim süreci, yerini, buhar gücüne dayanan makinelerin kullanıldığı ve ücretli işgücünün çalıştığı fabrika sistemine bırakmaya başladı. Buhar gücü kullanan makinelerin önceleri iplik eğirme daha sonra da kumaş dokuma aşamalarında kullanılabilmesi bu teknolojik sıçramanın en can alıcı noktasını oluştuyordu.

Özellikle pamuklu sanayinde mekanik olarak çalışan dokuma tezgâhlarının üretimde kullanılmaya başlamasıyla bu sanayinin diğerlerine oranla çok daha büyük hızla gelişme göstermesini sağlamıştır. Mekanik dokuma tezgâhı sayısı da zaman içerisinde olağanüstü bir hızda artmıştır. Nitekim 1813 yılında çalışan mekanik dokuma tezgâhı sayısı 2400 iken ve 1833 yılında bu sayı 100 bine çıkmıştır.² Mekanik dokuma tezgâhı sadece el tezgâhlarının yerini değil, aynı zamanda işgücünü de ikame ederek el tezgâhı dokumacılarının da yerini almıştır. Sonuç olarak, tekstil üretiminin makineleşmesi tekstili bir sanayiye dönüştürürken, İngiltere'nin sanayileşmesinin de motor gücünü oluşturmuştur.³

¹ Zeytinoğlu, **a.g.e.**, s.150.

² McClellan ve Dorn (2005), **a.g.e.**, s.332.

³ İşıya Üşür, "Sanayileşmenin İlk Aşamaları: Dokuma Sanayi", **Dış Ticarette Durum Dergisi**, (Mayıs-Haziran, 1998), s.45.

1.3 Dokuma Teknolojisindeki Gelişmelerin Üretim ve İhracat Üzerindeki

Etkileri

Yukarıda da belirtildiği gibi, dokuma teknolojisindeki birbiri ardına meydana gelen gelişmeler dokuma sanayinde adeta patlama yapmasına yol açtı. Teknolojik her yenilik bir sonrakinin daha da gelişmesini sağladı. Ancak bu süreçte sanayinin gelişmesinin ana nedenini, buhar makinesinin icadı oluşturdu. Nitekim Arnold Toynbee'nin belirttiği üzere, James Watt 1769 yılında buhar makinesinin patentini almamış olsaydı ve makine pamuklu üretiminde kullanılsaydı, önceki buluşların hiçbirisi bu denli önemli olmayacaktı.¹

Şurası açıktır ki, dokuma sanayinde mekanik tezgâhların el tezgâhlarının yerini alması, ancak ondokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru mümkün olabilmektedir. Bu tür tezgâh makinelerinin üretimde kullanılmaya başlamasıyla tekstil üretimi, çıkırık ve el tezgâhına dayalı olarak evlerde gerçekleştirilen aile içi bir faaliyet olmaktan çıkmaya başladı. Tekstil üretimi artık hızla kent bölgelerinde kurulmaya başlanan fabrikalara kaydı.²

Çok kısa bir süre içerisinde pamuklu kumaş üretiminde meydana gelen artış ham pamuk talebinin de artmasına yol açmıştır. Nitekim 1700'lü yılların başında 500 binden az olan ham pamuk ithalatı 1770 yılında 2500 tona ve 1800 yılında da 25 bin tona çıkmıştır.³ Ham pamuk talebindeki bu artış Amerika'nın güney bölgeleri başta olmak üzere, çok geniş bir coğrafyada üretim alanlarının açılmasına neden olmuştur. Özellikle Birleşik Amerika'nın güney bölgeleri İngiliz pamuklu sanayinde en çok pamuk arz eden bölge olarak öne çıkmıştır. İngiltere'de 1860 yılına gelindiğinde ham pamuk ithalatı adeta patlama yaparak 500 bin tonu aşmıştır.⁴

Bu yıllarda İngiltere dünyanın on büyük pamuk ipliği ve pamuklu kumaş ihracatçısı kimliğini kazanmıştır. 1850 yılına gelindiğinde, pamuklu kumaş ve pamuk ipliği ihracatı İngiltere'nin toplam ihracatının yüzde kırkını oluşturmuştur.⁵

¹ Dobb, **a.g.e.**, s.236.

² Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 2003, s.122.

³ Güran, **a.g.e.**, s.123.

⁴ Güran, **a.g.e.**, s.123.

⁵ Freeman, **a.g.e.**, s.60.

Ondokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında tamburlu modern iplik tezgâhı ile otomatik dokuma tezgâhının icadı ve üretimde kullanılması, İngiltere'nin karşısına yeni rakip ülkeleri çıkarmasına karşın, ihracattaki artış eğilimi uzun yıllar devam etmiştir. Kıta Avrupası ülkeleri başta olmak üzere Hindistan ve Çin, İngiltere'nin en büyük pazarları olmaya devam etmiştir. Nitekim ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Avrupa, İngiltere'nin pamuklu ürünleri ihracatının yüzde 15'inin alıcısı olmayı sürdürmüştür.¹

Kuşkusuz, İngiltere'nin, pamuklu piyasalarındaki hegomonik gücünün ondokuzuncu yüzyıl boyunca devam etmesi, teknoloji faktörünün yanı sıra birçok faktörün etkisiyle mümkün olmuştur. Bir defa İngiltere'nin dış ticaretteki karşılaştırmalı üstünlüğü², tüm ülke ekonomisini olumlu biçimde etkileyen ölçek ekonomilerinin katkısına bağlıdır. Nitekim pamuklu sanayi İngiltere'de ondokuzuncu yüzyıl boyunca büyümeye devam ederken, birkaç büyük firmanın üretiminin toplam üretiminin yaklaşık üçte birine, sabit sermayenin ise bundan daha büyük bir oranına sahip olduğu; gerisinin ise orta, küçük ve çok büyük firmaların oluşturduğu bir büyüklük dağılımı ortaya çıkmıştır.³

Yine, işgücü piyasasında düşük ve kalifiye işgücünün varlığı da, İngiliz pamuklu sanayinin uluslar arası pazarlarda karşılaştırmalı üstünlüğü için çok önemli bir kaynak görevi yapmıştır. Bir yandan teknolojik gelişme diğer yandan da işgücü toplam verimliliğin artmasını sağlamıştır. 1780–1860 yılları arasında pamuklu sanayindeki verimlilik artışı bir bütün olarak İngiliz sanayinin toplam verimlilik artışının yüzde 15'ini oluşturmuştur.⁴

Verimlilik artışı ve üretim teknolojisindeki gelişme fiyatların da hızla düşmesini sağlamıştır. Bu durum, İngiltere'nin uluslar arası pazarlardaki rekabet gücünü daha da artırmıştır. İngiltere'nin bu dönemdeki rakipleri olan Hindistan ve diğer Avrupa ülkeleri bu rekabete dayanamayarak pazar hâkimiyetini İngiltere'ye bırakmışlardır.

¹ Sidney Pollard, **European Economic Integration 1815-1870**, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1974, s.17.

² Karşılaştırmalı üstünlük kuramı ünlü ekonomist David Ricardo tarafından ortaya atılmıştır. Bu kuram, bir ülke, diğerine göre, hangi malların üretiminde daha yüksek oranda bir üstünlük sahibi ise o mallarda uzmanlaşmalıdır tezine dayanmaktadır. Geniş bilgi için bkz.; Steven Husted ve Michael Melvin, **International Economics**, 1990, s.68 ve devamı.

³ Freeman, **a.g.e.**, s.60.

⁴ R.C. Floud ve D. McClosley, **Economic History of Britain Since 1700**, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, s.85.

1.4 Sanayi Devriminin Sembol Ürünü: Pamuk

1.4.1 Sanayi Devriminde Pamuğun Rolü ve Önemi

Sanayi devrimi boyunca hiçbir ürün pamuk kadar öne çıkamamış, onun kadar önem taşımamıştır. Pamuk adeta simgesel bir kimlik kazanarak sanayi devrimiyle özdeş hale gelmiştir. Pamuk özellikle başlangıç yıllarında sanayi devriminin hızını belirlemiş ve sanayileşme olmaksızın var olmayacak bölgelerin temelini atılmasını sağlamıştır.¹

Pamuklu sanayi İngiltere'de en hızlı büyümesini 1780-1800 yılları arasındaki yirmi yıllık süreçte yaşamıştır. Bu yirmi yıllık dönem işgücü verimliliğinin de en hızlı arttığı dönem olmuştur. İşgücü verimliliğinin artmasında pamuklu sanayi işçilerinin fabrika çevrelerinde gelişmiş olmasının ve fabrika işçiliğine erken yaşlarda başlamasının sağladığı genel alışkanlığının büyük payı vardır. Bunun yanında, belirli iplik cinslerinin eğrilmesinde ve belirli tip kumaşların dokunmasında özel yenilikler geliştirilmesinin de rolü önemlidir.²

Pamuklu sanayi İngiltere'nin özellikle Lancashire bölgesinde yoğunlaşmış ve bölge kısa bir zaman içerisinde pamuklu sanayinin merkezi olmuştur. Lancashire bölgesinde Bolton ince iplik, Oldham kaba iplik, Blackburn ve Burnley de kalın kumaş üretiminde uzmanlaşmıştır. Lancashire'nın önemi bir süre sonra azalmış ve Liverpool pamuk piyasası onun yerini almıştır. Liverpool'un büyük bir limana sahip olması ve 1830 yılından itibaren Liverpool demiryolunun hizmete sokulması, bu kentin önemini arttırmıştır. Tüm bu ulaşım olanakları taşıma maliyetlerinin ciddi biçimde azalmasını sağlamıştır. Üstelik Lancashire'da üretim yapan iplik üreticileri Liverpool kentinin varlığı sayesinde ellerinde olmasa da hammaddeyi, daha uzak bölgelerdeki rakiplerinden çok daha hızlı olarak temin ettiklerinden, rakiplerinin katlanmak zorunda oldukları stok maliyetlerinden kaçınma olanağına sahip olmuşlardır.³ Lancashire pamuğun cinsi ve kalitesi konusunda olağanüstü esneklik kazandırmıştır. Daha da önemlisi, Lancashire'nın iplik üreticileri dalgalanma ve değişiklik gösteren fiyat hareketlerini de izleyebilme ve hızla değişen konjonktüre uyum sağlayabilme olanağını bulmuşlardır. Lancashire'nın bir

¹ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.41.

² Freeman ve Soete (2003), **a.g.e.**, s.62.

³ Freeman ve Soete, **a.g.e.**, s.62.

diğer üstünlüğünü de, Liverpool limanı aracılığıyla denizaşırı ülkelere ulaşma olanağı nedeniyle pamuk ve iplik üreticilerinin aldıkları siparişi hızlı biçimde karşılayabilme ve teslimat yapabilmeleri oluşturmuştur.¹ Bristol, Glasgow ve Liverpool gibi denize açık büyük liman kentleri çevresinde yerleşmişlerdi. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu kentler arasında özellikle Liverpool bölgesi pamuklu sanayinin merkezi konumuna geldi. Yine bunun yanında Manchester kentinde önemli bir pamuklu sanayi merkezi olarak ortaya çıktı. Bu kentte özellikle kömür madeninin ve işgücünün bol olması, pamuklu sanayinin gelişmesini hızlandıran faktör oldu. Manchester'da 1732 yılında ancak 2 pamuk fabrikası varken, bu sayı 20 yıl sonra 52'ye ulaştı.²

Pamuklu sanayi başlangıçta küçük ölçekli üretime dayalıydı. Ancak çok geçmeden üretim teknolojisindeki gelişmeler sonucunda üretim büyük ölçekli fabrika merkezlerine evrilmeye başladı. Üstelik devlet pamuklu sanayi gelişmesini hızlandırmak ve yeni üreticiyi dış rekabetten korumak için korumacı politikalar uygulamaktan kaçınmamıştır. Örneğin 1815 yılında İngiltere hükümeti üretim makinelerinin yurt dışına çıkarılmasını yasaklamış ve ülkeye ithal edilen ham pamuğun kendi bandırasını taşıyan gemilerle taşımak tekelinde ısrarcı olmuştur.³ Bu önlemlerin yanında yerli sanayinin gümrük duvarlarıyla korunmasına da çalışılmıştır. Nitekim onsekizinci yüzyıl boyunca Hindistan'ın ucuz emek kullanılmasıyla üretilen pamuklu kumaşlarının İngiliz pazarlarına girişi uzun süre yasaklanmıştır. Nitekim Hindistan ticareti üzerinde tekele sahip olan ve İngiltere'de çok sayıda pamuklu ürün getiren Doğu Hindistan Kumpanyası'na karşı bir kampanya başlatılmıştır.⁴ Çünkü Hindistan ticareti, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tekelinde bulunuyordu. İngiltere'nin özellikle pamuklu bez (basma) ithalatı doğrudan doğruya bu kumpanya aracılığıyla gerçekleşiyordu. Bu nedenle, İngiliz Hükümeti'nin yasaklama kararı çok olumlu sonuç vermiş, bu karar Hindistan'da yerel sanayinin çöküşünü hazırlamıştır.

Sanayii koruma, bir devlet politikası olması yanı sıra, aynı zamanda pamuklu sanayi imalatçılarının siyasi otorite ve yönetim üzerinde baskı oluşturmalarının ve güçlü lobi siyaseti yapmalarından da kaynaklanmıştır. Pamuklu sanayinin devlet kontrolünde

¹ Freeman ve Soete, **a.g.e.**, s.62

² Cameron(1987), **a.g.e.**, s.181.

³ Rene Sedillot, **Dünya Ticaret Tarihi**, İstanbul: Cep Kitapları, 1983, s.386.

⁴ E. J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev: Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy, Birinci Basım, İstanbul: Dost Kitabevi Yayınları, 1987, s.119.

korunması politikası, yerli üreticiye, dış rekabet tehdidi olmadığından büyük bir üstünlük kazandırmıştır. Üstelik Avrupa coğrafyasında bir yüzyıl boyunca süren savaşların İngiltere için sağladığı sonuç, tarih boyunca herhangi bir devlet tarafından kazanılmış en büyük zafer olmuştur.¹ Çünkü denizaşırı sömürge tekeline sahip olunması, savaş yılları boyunca İngiltere'ye sürekli olarak pamuk talebi pompalamıştır. Böylece İngiltere, pamuklu ihracatında kesintisiz ve hızlı bir artış olanağı kazanmıştır.

Pamuklu sanayi, ülkenin denizaşırı sömürge politikası sayesinde, uzak ülkelere kadar, hammaddelerini işlenip mamul mal biçiminde ihracatı sonucunda çok hızlı büyüme göstermiştir. Başta Afrika ve Amerika olmak üzere denizaşırı ülkelere gelen talep üretimi pompalarken, Kıta Avrupası pazarının küçülmesine neden olmuştur. Oysa 1774 yılına kadar toplam tekstil ihracatının yarısı Avrupa ülkelerine yapılmaktaydı.² Böylece çok kısa bir sürede denizaşırı ticaret Avrupa'yı ikame etmeye başlamıştır. 1770 yılına kadar İngiliz pamuklu ihracatının yüzde 90'ından fazlası sömürge pazarlarına, en başta da Afrika ülkelerine gerçekleşmiştir.³

Pamuklu ürünleri sanayinin tüm hammaddeleri tropikal bölgelerden ithal edilmekteydi. Onsekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde bu sanayi artık üretimin büyük bir bölümünü ihraç eder duruma gelmişti. Nitekim 1805 yılında ihraç edilen ürünlerin miktarı toplam üretimin üçte ikisi kadardı.⁴

Pamuklu sanayi İngiltere'de diğer sanayilere oranla çok daha önce gelişmeye ve büyümeye başladı. Hatta pamuklu sanayinin büyüme hızı, ülke ekonomisinin büyüme hızının bir göstergesi oldu. Waterloo Savaşı'ndan sonraki yirmibeş yıl boyunca pamuklu sanayinin yılda yüzde 6-7 gibi olağanüstü büyüdüğü yıllarda, İngiliz sanayi, büyümesinin zirvesinde bulunmaktaydı. Buna karşılık, pamuklu sanayinin büyümesi düşmeye yüz tuttuğunda, büyüme oranının yılda yüzde 0,7 düştüğü ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde olduğu gibi, İngiliz, sanayinin tümü duraklama sürecine girdi.⁵

Pamuklu sanayinin İngiltere'nin dış ticareti içindeki yeri ve önemi çok daha

¹ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.35.

² Pollard(1974), **a.g.e.**, s.17.

³ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.42.

⁴ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.34.

⁵ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.53.

belirgindi. Napolyon Savaşlarının¹ sonrasındaki yıllarda pamuklu sanayi ürünleri ülke ihracatının kompozisyonu içerisinde çok daha büyük bir ağırlığı oluşturuyordu. Nitekim 1875 yılında pamuklu ürünleri toplam ihracatın yarısını oluştururken, yine toplam ihracatın yüzde 20'si de ham pamuk ağırlıklıydı.²

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başta İngiltere olmak üzere, Avrupa ülkelerinin ürettikleri mamul malları için pazar bulma çalışmaları ve yine mamul mal üretimi için gerekli olan hammadde kaynakları sağlama çabaları iyiden iyiye hız kazandı. Mamul mal ve hammadde üreticilerinin bu karşılıklı ticari ilişkisi ticaret hacminde şimdiye kadar görülmemiş bir genişlemeye yol açtı. Diğer bir deyişle, hammadde üretiminde uzmanlaşmış çevre ülkelerinin dünya ekonomisine eklemlenme sürecinin hızlanması, uluslararası ticaret hacminin de olağanüstü büyümesinin sağladı. Üstelik ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulaştırma ağının genişlemesi ticari faaliyetin olağanüstü ölçüde hızlandırdı. En önemlisi denizyolu ve demiryolu taşımacılığı teknolojisinde sağlanan yenilikler ve gelişmeler söz konusu eğilime ivme kattı ve yeni pazarların aşılması ve eski pazarlarında genişlemesi için itici güç oluşturdu.³ Daha da önemlisi, üretim alanlarının tüketim merkezlerine entegre olmasını sağladı. Nitekim özellikle buhar gücünün gemicilik teknolojisine uygulanmasıyla birlikte, İngiltere açık denizlerin hâkimi oldu. Onsekizinci yüzyıldan itibaren de, on büyük gemi yapmış ülke konumuna geldi. 1850 ve 1900 yılları arasında İngiltere'nin ticaret filosunun toplam tonajı, yedi kat artarken, yüzyılın sonunda bu ülkenin tonajı dünya toplamının yarısına ulaştı.⁴

Öte yandan İngiltere'de demiryolu yapımı da, ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren ülke içerisinde bütün kentleri birbirine bağlayacak ölçüde yaygınlık gösterdi. 1830 yılında tamamlanıp hizmete açılan Manchester-Liverpool hattı, sadece dokuma sanayisine değil, diğer sanayi kollarına da büyük bir hareketlilik getirdi. Bu gelişme sadece İngiltere ile sınırlı kalmadı. Avrupa'nın tüm geneline yayıldı. Hemen hemen

¹ İngiltere ile Fransa arasında 1793 yılında başlayıp 1815 yılında biten, daha çok "Büyük Savaş" tabiriyle anılan savaş süreci. 1789 yılında Fransa'da yaşanan devrim hareketinin Avrupa'da monarşileri tehdit etmesi nedeniyle, başta İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinin Fransa'ya karşı açtıkları savaşlar, yirmi yıldan fazla devam eden bu süreçte savaşın İngiltere'ye maliyeti 1000 milyon sterlin olmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bkz.; Lawrence James, **The Rise and Fall of the British Empire**, Abacus, London, 2000, s.190.

² Rider (1995), **a.g.e.**, s.190

³ Bu konuda geniş bilgi için bkz.; E.J. Hobsbawm, **a.g.e.**, s.82-87; John R. Hanson, **Trade in Transition: Exports from the Third World, 1840-1900**, New York, 1980.

⁴ Rider, **a.g.e.**, s.214.

bütün ülkelere bu yarışa katılırken Kıta Avrupası baştanbaşa demiryollarıyla kuşatıldı. Nitekim bu bütün olarak Avrupa'da 1840 yılında 1900 mil uzunluğunda olan demiryolu ağı, 1900 yılında 176 bin mili aşmış bulunuyordu.¹

1.4.2 Pamuklu Sanayinin Diğer Öncü Ülkeleri

1.4.2.1 Hindistan

Pamuk ve pamuklu ürünler sanayi, sadece İngiltere'de gelişme göstermemiştir. Sanayi devriminin etkileri sonucunda özellikle Hindistan ve Amerika'da, pamuklu ürünler sanayinde büyük gelişme kaydetmiştir. Ve İngiltere için rakip durumuna gelmişlerdir. Nitekim Hindistan'ın pamuklu sanayi ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Lancashire pamuklu sanayi için ciddi rakip olmuştur ve bu bölgeyle olan ticaretinden sahip olduğu ihracat fazlasını kullanarak, Uzak Doğu ticaretini kontrol etme olanağını eline geçirmiştir.²

Hindistan'ın pamuklu üretimindeki gücü daha onyedinci yüzyıldan itibaren kendisini göstermeye başlamıştır. Hint pamukluları sadece Uzakdoğu bölgesinde değil, Batı'da da hayranlık uyandıracak kalite düzeyine ulaşmıştır. Hindistan'ın pamuklu kumaşları özellikle Batı'nın saraylarını ve zenginlerin evlerini süslemiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu Hindistan pamuklu sanayinin en büyük müşterisi olmuş, hatta Osmanlı'nın Hint pamuklu kumaş ihracatı için pazar haline gelmesi Batı'dan daha önce gerçekleşmiştir, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası kayıtlarına göre, 1690 yılında Ortadoğu'ya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın dört katı olduğu saptanmıştır.³

Onyedinci yüzyılda Hint pamukluları Ortadoğu'dan sonra Avrupa pazarlarını da istila etmekte gecikmemiştir. Batıda özellikle İngiltere 1650-1750 yılları arasındaki yüzyıllık dönemde Hindistan için ciddi bir Pazar haline gelmiştir. İngiltere'ye yapılan pamuklu ürünler ihracatı Doğu Hindistan Kumpanyası'nın toplam ticaretinin dörtte

¹ Pollard, a.g.e., s.46.

² Hobsbawm, a.g.e., s.119.

³ Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi, 1979–1980 Özel Sayısı, s.12.

üçünü oluşturmuştur.¹

Hindistan'ın 1650-1750 yılları arasında dünyanın en büyük pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesi temel iki faktöre bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bunlar, işgücü maliyetinin son derece düşük olması, diğeri de hammaddenin yerinde üretilmesi ve fiyatların düşüklüğüdür. Başta müslinler (döl bend) olmak üzere Hint pamukluları boyanmış ve basma pamuklular Ortadoğu alıcısının ve Avrupalıları adeta büyülemiştir.

Ancak Hindistan ucuz işgücüne ve geniş hammadde kaynağına karşın, teknolojik gelişmeyi yakalayamadığından bir süre sonra İngiltere ile rekabette gerilemeye başlamıştır. Üstelik Hindistan'ın, İngiltere'nin politik nüfuzu altına girmesi, ekonomisinin kontrolünü kaybetmesine neden olmuştur.

İngiltere emperyal gücünü kullanarak uluslararası ticarete hegomonik bir kimlik kazanmaya çalışmıştır. Örneğin, Hindistan, İngiltere'nin pamuklu sanayisi karşısında kendi üreticilerini korumak amacıyla yüzde 3,5 oranında bir gümrük vergisi koymak istemiş ise de, İngiltere hükümeti özellikle pamuk sanayicilerinin baskılarıyla bu kez Hindistan'dan ithal edilecek pamuklu ürünler üzerine aynı oranda bir gümrük vergisi uygulamaktan kaçınmamıştır.²

1.4.2.2 Amerika Birleşik Devletleri

Sanayi devrimi yıllarında pamuklu sanayinde gelişme gösteren bir diğer ülke Amerika'dır. Amerika'nın güney bölgesinde merkezileşen ve bu bölgedeki pamuk plantasyonları sayesinde çok hızlı bir gelişme gösteren pamuklu sanayi ülke ekonomisinin de onsekizinci yüzyıl boyunca en güçlü kolu durumuna gelmiştir. Amerika çok geçmeden dünyanın en büyük ham pamuk üreticisi olmuştur.

Amerika'nın böylesine büyük bir gelişme göstermesi, özellikle, İngiltere pamuk sanayinden gelen talep artışlarından kaynaklanmıştır. Amerika'dan İngiltere'ye ilk pamuk ihracatı 1790 yılında 400 balya olarak yapılmıştır. 1800 yılında 30 bin balya ve 1810 yılında 180 bin balya olan ihracat 1828 yılına kadar geçen yaklaşık 40 yıllık

¹ İnalçık, **a.g.m.**, s.13.

² Parker T. Moon, "Dynamics of Imperialism", İçinde, **Economic Imperialism**, Ed., Kenneth E. Boulding ve Tapan, Mukerjee, The University of Michigan Press, 1972, s.19-20.

süre içerisinde 730 bin balyaya çıkararak, hemen hemen dört kat kadar artmıştır.¹

Öte yandan, talep artışlarının yanı sıra aynı İngiltere'de olduğu gibi, teknolojik yenilik ve buluşlar da sanayinin gelişmesini hızlandırmıştır. 1793 yılında Eli Whitney'in geliştirdiği yeni çırçır makinesi, çifti pamuktan ayıran bir çark aracılığıyla işgücünden çok büyük bir tasarruf sağlamış ve verimliliği ikiye çıkartarak işgücü maliyetlerini azaltmıştır. Bu gelişme adeta bir devrim etkisi yapmıştır.

Amerika'da pamuklu dokumacılığı başlatanlar bu bölgeye yerleşmiş olan İngilizler olmuştur. İlk aşamada el emeğine dayalı olarak başlayan dokumacılık hızla gelişme kaydetmiş ve New England dokumacılığın merkezi konumuna gelmiştir. Amerika'da ilk kumaş imalathanesi 1698 yılında Massachusetts'in Rowley kentinde John Pearson tarafından kurulmuştur.²

Bunu ardı ardına kurulan yeni fabrikalar izlemiştir. Nitekim yünlü imalathanesi 1681 yılında Massachusetts'in Dedham kentinde, su gücü ile çalışan ilk yünlü fabrikası 1788 yılında Connecticut'taki Harford'da ve buhar gücüyle çalışan ilk yünlü fabrikası da 1794 yılında Massachusetts'teki Newburyport'ta kurulmuştur.

Amerika'da, pamuklu sanayinin kurucusu Samuel Slater'dır. İngiltere'de doğan Slater bu ülkede Richard Arkwright'ın Jedediah Strutt'un pamuklu fabrikasında çalışmış ve burada kullanılan makinelerin yapımına katkıda bulunmuştur. 1789 yılında New York'a göç eden Slater, bir süre sonra Amerika'daki mevcut teknolojinin zayıf ve geri olduğunu göstererek, pamuklu üreticilerine İngiltere'de bizzat kendisinin çalıştığı makinelerin benzerini yapmayı önermiştir. Ancak o yıllarda ticari ve bilimsel sırların yurtdışına çıkartılması yasaktı ve buna ilişkin ağır hükümler vardır. Bu hükümlere uymayanlar şiddetle cezalandırılıyorlardı. Bu nedenle Slater, Arkwright'ın su gücüyle çalışan tezgâhın sırlarını Amerika'ya getirmek için gemiye binerken yanına bununla ilgili hiçbir çizim almamıştır. Bunun yerine Slater çizimleri ezberleyerek belleğine yerleştirmiştir. Nitekim İngiliz tezgâhlarının benzerini tamamen belleğindeki belgelerden yola çıkarak yapmıştır.³

¹ Dölen (1992), **a.g.e.**, s.45.

² Dölen (1992), **a.g.e.**, s.49.

³ Chris Freeman ve Luc Soete, **a.g.e.**, s.59.

Amerika'da onsekizinci yüzyılın sonuna doğru mevcut fabrikaların en büyüğü 5-6 bin iğli ve yaklaşık 100 dokuma tezgâhlı olarak ırmak kenarlarında ve çoğunlukla değirmenlerle birlikte kurulmaktaydı. Bununla birlikte 1790 yılından sonra su gücüyle çalışan ancak değirmenlerle birleştirilmeyen fabrikaların sayıları artmaya başlamıştır. 1810 yılında su gücüyle ve bazı küçükleri de atlarla çalıştırılan imalathanelerin sayısı 226'ya çıkmıştır. Ancak 1816 yılında bu imalathanelerin sadece yüzde 5'i fabrikaya dönüşebilmiştir.¹

Amerika'da pamuklu sanayinin gelişmesinde bir diğer etkili faktör de, Amerika'nın güney bölgesinin pamuk üretiminde son derece elverişli bir arazi ve iklim yapısına sahip bulunmasıdır. Bu durum, kaliteli pamuk üretimine olanak sağlamıştır. Özellikle Güney Caroline ve Georgia bölgesi pamuk merkezleri olmuştur. 1816 yılında New Orleans eyaletinde üretim miktarı 37 bin balya düzeyinde iken, bu miktar 1830 yılında 428 bin balyaya ve 1840 yılında da 923 bin balyaya ulaşmıştır. Bir bütün olarak, 1817-1840 yılları arasında Güney bölgesinde toplam üçe katlanarak 461 bin balyadan 1350 bin balyaya çıkmıştır.²

Teknolojik gelişme İngiltere'de olduğu gibi Amerika'da da etkisini hızla göstermiştir. Çok geçmeden güney bölgelerine yeni üretim bölgesi güneyden batıya doğru genişlemeye başlamıştır. Mississippi ve Alabama, 1830 lu yılların başında Güney Carolina ve Georgia bölgesinin üretim hacmini geride bırakmıştır. 1850 yılında da bu bölgelere Arkansas ve Louisiana gibi yeni pamuk plantasyonları eklenmiştir. 1860 yılına gelindiğinde Amerika'nın güney bölgelerinin üretim miktarı zirve yaparak 4800 balyaya genişlemiştir.³ Üretimin büyük bir bölümünün alıcısı büyük Britanya olmuştur.

1810 yılında pamuk Amerika'nın İngiltere'ye yaptığı ihracatın kompozisyonu içerisinde birinci ihraç ürünü olarak tütünün yerini almıştır. Bu gelişme İngiltere'de ciddi bir sarsıntı yaratmış ve Liverpool bu ürünün ezici çoğunluğunun hedefi olmuştur.⁴ Artık Amerika koloni günlerindeki kadar fazla ihraç ürününü kendi bandırasını taşıyan gemileriyle İngiltere'ye taşımıştır. 1830 yılında Britanya'nın pamuk ithalatının

¹ Dölen (1992), **a.g.e.**, s.52.

² Robert A. Divine ve Diğerleri, **America: Past and Present**, Second Ed., Scot, Foresman and Company, 1987, s.255.

³ Divine, **a.g.e.**, s.326.

⁴ Rider, **a.g.e.**, s.19.

dörtte üçü Amerika'dan kaynaklanmıştır. Amerika'nın ihracatının daha küçük oranlardaki bölümleri Kıta Avrupa'sındaki diğer üretici ülkelere satılmıştır.

2. Tanzimat Öncesinde Osmanlı Ekonomisi

2.1 Onsekizinci Yüzyılda Sanayileşme Girişimleri

Osmanlı İmparatorluğu onsekizinci yüzyıla çok geniş bir toprak ve insan kaybına yol açan ve aralıksız onaltı yıl süren bir savaşın yenilgisiyle girmiştir. Karlofça Anlaşması'yla sonuçlanan bu yenilgi Avrupa ülkelerindeki savaş teknolojisinin çok gelişmiş olduğuna, buna karşılık Osmanlı savaş teknolojisinin hem geri hem de savaş sisteminin hala bir buçuk yüzyıl önceki sistemi koruduğu gerçeğini ortaya koymuştur.¹ Bu yıllarda Osmanlı ekonomisi ithalata bağımlı, üretmekten çok tüketen bir konumda bulunuyordu. Toplam ithalatın kompozisyonu içerisinde ağırlığı yüzde 50 gibi bir oranla yünlü ve pamuklu ürünler oluşturuyordu.² Sanayiden söz etmek ise oldukça g  t .       Osmanlı Devleti sanayileşme için gerekli koşullara ve olanaklara sahip bulunmuyordu. Ne sermaye birikimi ne teknolojik gelişme ne de sanayileşmenin temel unsurlarından yetişmiş insan g  c  vardı. Böyle olunca, Batı tarzında bir sanayileşme sürecinden söz etmek de mümkün değildi. Daha da önemlisi, Osmanlı iktisadi zihniyetinin, kısa sürede rekabetçi bir iktisadi yapıya elverişli bir kapitalist dönüşüme olanak vermeyecek nitelikte olmasıydı.³

Bu nedenle, devletin ekonomide  nc  rolü oynaması kaçınılmaz oldu. Nitekim onsekizinci yüzyılın ilk on yılı içinde devletin girişimciliğiyle Polonya'dan getirilen makine ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan y nl  manifakt r  için hazineden 50 bin kuruş kadar bir yatırım tahsis edilmiştir.⁴ çok geçmeden bu yatırımı, III. Ahmet döneminde 1720 yılında kurulan ipekli dokuma manifakt r  izlemiştir. Bu şimdiye kadar Türkiye'de kurulmuş olan ilk iktisadi devlet teşekkülüdür. Bu tesis uzunca bir süre hem askeri zümre için, hem de serbest pazar için üretim yapmaya

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, III. Kısım, I. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s.594.

² Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayinde Gelişmelere ve Devletin Rolü", içinde, **Osmanlı Cilt 3**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.263.

³ Abdülkadir Buluş, **Türk İktisadi Politikasının Tarihi Temelleri**, Konya: Tablet Kitabevi, 2003, s.12.

⁴ Genç (1999), **a.g.m.**, s.264.

devam etmiş bir manifaktürdür.

Onsekizinci yüzyılda ithalatı ikame etmek ve ekonominin ithalata bağımlılığını kırmak amacıyla devlet girişimciliği ve sermayesi ile bir dizi tesis kurulmuştur. Kurulan bu tesislerden bazıları başarısız olmuş ve kendini yenileyememiş dolayısıyla kapanmak zorunda kalmışlardır. Örneğin çuha ve kâğıt imalathaneleri buna örnek olarak verilebilir. Buna karşılık, ipekli, pamuklu dokuma ve yelken bezi gibi iş kollarında faaliyet gösteren kuruluşlar diğerlerine oranla daha başarılı olmuşlardır. Özellikle ipekli dokuma ve pamuklu basma imalathaneleri başarılı kuruluşların seçkin örnekleridir. Devlet tarafından kurulan tesislerin başarılı olmalarının gerisinde teknik bilgi, tecrübe ve becerinin (know-how) yeterli düzeyde olması ve hammadde olanaklarının fazla bulunması gibi faktörler önemli rol oynamıştır.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun onsekizinci yüzyılda izlediği iktisat politikaları ve özellikle de dış ticarete olan yaklaşımları ulusal sanayilerin gelişmesini engelleyici bir faktör olmuştur. Oysa yeni kurulmuş olan bir sanayinin yoğun rekabet karşısında korunması iktisadın rasyonelliği ilkesinin bir gereğidir. Ancak çağdaşı Avrupa ülkelerinde gözlenen bu tip merkantilist himaye politikalarına² ait unsurlara Osmanlı iktisadi dünya görüşünde rastlamak mümkün değildir.³ Gerçekten de, Osmanlıların ticaret dengesi hakkında hiçbir fikirleri yoktu. Önemli olan iç pazarın ihtiyaçlar ölçüsünde mallar ile dolu olmasıydı. Diğer bir deyişle, özellikle şehirlerdeki halkın ve sanat erbabının ihtiyaç duydukları mallarda ve hammaddelerde bir darlık ve kıtlık yaşanmamalıydı. Bu nedenle de, ithalat her zaman iyi karşılanmış ve teşvik edilmiş ihracat ise önlenmeye çalışılmıştır. Nitekim zaman zaman buğday, deri ve balmumu gibi mallar üzerine uygulanan yüksek gümrük oranlarıyla ihracat yasaklanmıştır.⁴ Kuşkusuz Osmanlılar merkantilist iktisat düşüncesinden ve uygulamalarından bütünüyle habersiz değillerdi. Örneğin onsekizinci yüzyılın başlarında ünlü tarihçi Naima, himayeci uygulamaları savunarak, eğer Müslümanlar ithal malları yerine yerli ürünleri

¹ Genç, **a.g.m.**, s.264.

² Merkantilist dış ticaret politikasıyla ilgili geniş bilgi için bkz.; Eugene O. Golob, "Mercantilism", içinde, **Chapters in Civilization**, Ed., Newyork, 1950, s.285-323; Lars G. Magnusson, **Mercantilism: The Shaping of Economic Language**, London: Routledge, 1994; E. F. Heckscher, **Mercantilism**, 2 Vols, London: George Ailen and Unwin, 1955

³ Genç, **a.g.m.**, s.245

⁴ Halil İnalcık, "Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi", içinde, **Osmanlı ve Dünya**, Haz: Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001, s.87.

satın alırlarsa, akçe ve diğer sikkelerin Osmanlı ülkesinde kalacağını söylemekteydi.¹

Buna karşılık Avrupa'da özellikle Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler yaşadıkları işsizliği azaltmak ve ekonomilerini canlandırmak için korumacı ticari politikalar uygulamışlardır. Böylece bir yandan ithalatlarını sınırlamaya diğer yandan da ihracatlarını artırmaya çalışmışlardır.² Bundan amaç, ülkede önemli gördükleri sanayi kollarını dış ticarete karşı korumaktır. Sanayi devrimi öncesinde söz konusu ülkelerde en güçlü ve dinamik toplumsal kesim ticaret sermayesiydi. Merkantilist politikalar da her kesimden çok, tüccarların konumunu güçlendiriyordu. Daha uzun dönemde ise, Merkantilist politikalar Kuzeybatı Avrupa'nın yeni yükselmekte olan ekonomilerini güçlendirmiş, ulusal sanayilerin kurulmasında önemli rol oynamıştır.

Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda merkantilizm karşıtı politikalara yönelmiştir. Ülke içindeki üretimi dış rekabete karşı korumak ve desteklemek bir öncelik taşımıştır. Önemli olan ithalatın aksamaması ve iç talebin karşılanmasıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde sarayın, ordunun ve kentlerin iase ihtiyaçlarının karşılanması dış ticaret politikalarına her zaman egemen olmuştur. Osmanlı yönetimi dış ticareti, darlıkları ve kıtlıkları önlemenin, sarayın, ordunun ve kentteki tüketicinin ihtiyaçlarını karşılanmasının bir aracı olarak görmüştür.³

Onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı ekonomisinin pek çok kentinde bir genişleme ve canlanma eğiliminin yaşandığı genel kabul görmektedir. Buna karşılık ekonominin 1760'lı yıllardan itibaren durgunluğa girdiği ve bunun uzun sürdüğü söylenebilir. Genişleme döneminde özellikle tarımsal üretim artış göstermiştir. Anadolu'nun ihracattaki payı İmparatorluğun batı merkezlerine göre daha sınırlıdır. Bu yüzyılın ikinci yarısında pamuk, üzüm tütün, mısır ve canlı hayvan üretimi ve ihracatı büyük ölçüde artmıştır.⁴

Yine bu dönemde daha önce ihracı sık sık yasaklanan pamuk, yün ve deri gibi hammaddelerle pamuk ipliğinin ihracı, gümrük vergilerinin ödenmesi koşuluyla serbest

¹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.30.

² Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988, s.88

³ Pamuk, s.73.

⁴ Aslan Eren, "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.242.

birakılmıştır. Bu arada imparatorluğun Halep, Ankara, Bursa, Tokat ve Edirne gibi kentlerinde zanaatlara dayalı imalat faaliyetlerinde özellikle de ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık üretimi hızla artmış ve pek çok kentte yeni imalathaneler kurulmuştur.¹ Anadolu'nun birçok bölgesinde mevcut olan imalathaneler talep baskısıyla büyürken, aynı zamanda yapılan yatırımlarla yenileri kurulmuştur.

Ancak, Osmanlı ekonomisi onsekizinci yüzyılın ortalarından başlayarak durgunluk koşulları içine girmiştir. Üretimdeki daralma sonucu başta buğday ve diğer tarımsal ürünlerin yanı sıra deri, yün, zeytinyağı gibi ürünlerin ihracatına yasaklamalar getirilmiştir. Bunlara bir süre sonra ipekli ve pamuklu kumaşlar eklenmiştir. Üretimdeki daralma fiyatların hızla artmasına yol açmıştır. Nitekim 1760-1800 döneminde enflasyon hızı görülmemiş bir düzeyde yüzde 5 dolayında yükselmiştir.²

Devlet harcamaları da fiyat artışları kadar olmasa da önemli oranlarda artış kaydetmiştir. 1761–1785 yılları arasını kapsayan dönemde yıllık harcama miktarı yüzde 30 dolayında artış göstermiştir. Savaş yıllarında ise bu artış yüzde 100'lere kadar yükselmiştir.³

Özellikle büyük tazminat ödemelerine yol açan ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar ekonomiye büyük darbe vurmuştur. Rusya, Avusturya ve Fransa ile yapılan savaşlar imparatorluk içinde merkezi yönetimin gücünü zayıflatırken, taşrada ayan ve voyvoda gibi yerel güçlerin başkaldırısını yaygınlaştırmıştır. Savaşlar Osmanlı maliyesine ağır bir yük getirirken, ek gelir sağlamak amacıyla yapılan değişiklikler 1830'lara kadar sürecektir hızlı bir enflasyon dönemini başlatmıştır. Üstelik kaybedilen savaşlar imparatorluğun coğrafi olarak küçülmesine yol açtığı için yerli sanayi bakımından belirgin bir pazar daralmasına yol açmıştır.⁴ Pazarın hem coğrafi saha olarak hem de sivil talep hacmi bakımından küçülttüğü sanayi üzerine, savaş ayrıca askeri mal ve hizmet talepleri gittikçe artan yükünü de eklemekte idi. Miri mubayaa sistemi gereği, savaş içinde, devletin artan ölçüde ihtiyaç duyduğu dokuma, deri, iplik, kereste, demir gibi mallar piyasa fiyatından çok düşük hatta bazen maliyetin de altında

¹ Pamuk, **a.g.e.**, s.160.

² Genç (1999), **a.g.m.**, s.215.

³ Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", içinde, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Der: Mehmet Genç, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005, s.215.

⁴ Genç (1999), **a.g.m.**, s.266.

kalan bir fiyattan talep etmesi ve bu malları müterakki (artan oranlı) bir aynı gelir vergisi gibi toplamak, özellikle gelişmiş olan büyük ölçekli teşebbüslere büyük darbe vurmuştur.¹ Bu dikkate alındığında, Osmanlı'da 1770 yıllarından itibaren sanayide durgunluğun belirginlik kazanması hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

2.2 Ondokuzuncu Yüzyılın Başında Osmanlı Ekonomisinin Genel Durumu

Önceki bölümde üzerinde geniş biçimde durulan sanayi devrimi tüm kıta Avrupa'sının ve Amerika'yı rüzgârına katıp ülkeleri hızla sanayileştirmiş ve onları merkez duruma getirmiş iken, Osmanlı sanayi söz konusu devrimin dışında kalmıştır. Başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş ülkeler merkezi oluştururken, sanayileşmiş ülkelerin sömürgeleri (kolonileri) ve Osmanlı Devleti birlikte, merkeze değişik ölçülerde bağımlı olarak çevreyi (periphery) yaratmıştır. Bağımlılık ekseninde biçimlenen merkez-çevre ilişkisi tüm ondokuzuncu yüzyıla damgasını vurmuş ve bir dünya sistemi oluşturmuştur.²

Yine daha önce sık sık vurgulandığı üzere, sanayi devrimi, önce ve daha büyük ölçüde İngiltere'yi sonra da Avrupa ekonomilerini güçlü birer sanayi toplumu konumuna taşımıştır. Bu ülkeler özellikle bir yandan teknolojik üstünlük diğer yandan da koloni ticaretinin sağladığı avantaj ile mamul malların ana üreticisi olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ülkeleri kendi sanayileşmesiyle ilgilendiklerinden daha güçlü konumda olan İngiltere'ye karşı koyacak durumdan uzaktılar.³

Bu yıllarda Avrupa ülkeleri İngiltere'nin nüfuzu altına girecekleri endişesiyle korumacı politikalara yöneldiklerinden ve ekonomiyi gümrük duvarlarıyla dışa kapattıklarından, İngiltere için pazar ve dolayısıyla hammadde temini açısından çevre ülkelerine yönelmek kaçınılmaz oldu.⁴ Böylece merkez-çevre ticareti, İngiltere'nin denetimi altında hızla genişledi.

¹ Genç (1999), **a.g.m.**, s.267.

² Merkez-çevre ilişkisine dayalı dünya sistemi yaklaşımıyla ilgili fazla bilgi için bkz.; I. Wallerstein, **The Modern World-System**, Newyork, 1974; Reşat Kasaba, **The Ottoman Empire and The World Economy**, The Nineteenth Century, Albany, 1988.

³ Hobsbawm, **a.g.e.**, s.138.

⁴ Ömer Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", İçinde, **Tanzimat 1**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s.432-433.

Osmanlı ekonomisi özellikle Tanzimat dönemi öncesinde büyük ölçüde tarım ağırlıklı bir yapıya sahip bulunuyordu. Tarım ve sanayide olduğu gibi ticari yaşamda da kontrollü bir devlet denetimi hâkimdi. Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonlar aracılığıyla yabancılara bir dizi imtiyaz vermiş olmasına karşın¹, getirdiği bazı sınırlamalarla piyasayı kontrol altında tutmaktaydı. Nitekim üretimdeki darboğazlar nedeniyle piyasada darlığı çekilen yapağı, pamuk, ipek gibi hammaddelerin ve bazı ürünlerin yurtdışına satılmasını yaptığı değişikliklerle yasaklayabiliyordu. Yine kapitülasyon anlaşmalarıyla ithal gümrükleri yüzde 3 ile dondurulmuş olmasına karşın yurtdışına satılan mallar üzerine yüksek gümrükler uygulayabiliyordu. Örneğin yapağıdan ve Bursa ipeğinden yüzde 5'den ve yüzde 11'e kadar, diğer mallarda da ortalama yüzde 10'dan yüzde 15'e kadar ihraç vergisi alıyordu.²

Osmanlı İmparatorluğu'nda ondokuzuncu yüzyılın başlarında ve Tanzimat'ın hemen öncesinde ise daha çok emeğe dayalı ve genellikle iç Pazar ihtiyacını karşılamaya yönelik bir sanayinin varlığından söz etmek mümkündür. Diğer bir deyişle sanayinin üretim hacmi tüketim talebini karşılamaya yönelikti. Osmanlı sanayini çoğunlukla 30-40 kişinin istihdam edildiği küçük ölçekli işletmeler oluşturmuyordu. Osmanlı sanayine hâkim olan sektör ağırlıklı olarak dokumacılıktı. Osmanlı'nın coğrafyasında gerek pamuk yetiştirmeye elverişli geniş alanların varlığı gerek yetenekli dokuma ustalarının çokluğu sayesinde pamuklu sanayi Osmanlı dokumacılığının önemli bir kolu durumuna gelip ve kısa zamanda da Osmanlı'nın temel ihraç sektörü olmuştur. Nitekim Bursa'nın çeşitli dokumalar, özellikle peştamalları, kadifeleri, nakışlı kadife yastıkları ve İstanbul'un basmaları, Avrupa pazarlarında alıcı bulan Osmanlı ürünleri arasında ön sırayı almıştır.³ Bu ürünlerin dışında pamuk ipliği de önemli bir ihraç ürünüdür. Bu ürünün başlıca üretim merkezi ise Teselya'da Ambelakya kasabasıdır. Nüfus 4000'e kadar yükselen bu kasabada gerçekten dönemin olanaklarına göre nispeten güçlü bir imalathane vardır. Erkek nüfusun büyük bir bölümü işgücü olarak bu imalathanelerde aktif olarak çalışmıştır. Başta Almanya ve Avusturya olmak üzere

¹ Karşılaştırmalar ile ilgili geniş bilgi için bkz.; N. Kurdakul, **Osmanlı Devletinde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, 1981; Osman Nebioğlu, **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1986; Halil İncelik, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", içinde, **Halil İncelik Makaleler I**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006, s.259-290.

² Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s.5.

³ Önsoy, **a.g.e.**, s.7.

Avrupa'ya bu bölgeden her yıl 250 bin kilo pamuk ipliği ihraç edilmiş; Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden gibi kentlerdeki mensucat fabrikaları büyük ölçüde Ambelakya ipliği kullanmıştır.¹

Ancak onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Kıta Avrupası'nda sanayi devrimi sonucunda merkez (sanayileşmiş) ülkeler arasında yaşanan şiddetli rekabet nedeniyle pazar bulmak, dolayısıyla ihracat olanakları hızla daralmıştır. Hatta tersine bir gelişme olmuş, Osmanlı'ya pamuklu ürünler ithalatı başlamıştır. 1825 yılında Osmanlı Devleti toplam olarak 490.413 Sterlin değerinde pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithal edilmiştir. Bu toplam 1856 yılında 3.723 bin Sterline yükselmiştir.²

Üstelik Osmanlı Devleti'nin ithalatı içinde pamuk ipliğinin dışında pamuklu mensucat yani tamamlanmış ürünler de yer almıştır. 1828 yılında ithal edilen pamuklu mensucat 10.834 Sterlinden 1831 yılında 405.605 Sterline çıkmıştır.³ Üstelik İngiltere'den yapılan ithalat diğer ülkelere göre çok daha pahalıya mal olmuştur. Çünkü İngiltere pamuklu ürünleri Osmanlı'ya çok daha yüksek fiyatlardan satmıştır. Bu fiyat farkı 1825–1856 yılları arasında daha da artmıştır.⁴

Tablo: 9

İngiltere'nin Osmanlı Ülkelerine Pamuklu İhracatı (1825–1860)

Yıllar	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk ipliği (bin libre)
1825	3578	557
1830	15.940	1528
1835	25.692	3272
1845	46.793	5830
1850	31.124	2834
1855	132.625	8446
1860	229.201	22.824

Kaynak: İnalcık, (2008), s.140.

¹ Sarç, a.g.m., s.424.

² Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Bizans'tan 1071'e*, 3. Baskı, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s.349.

³ Sarç, a.g.m., s.425.

⁴ Yerasimos, a.g.e., s.349.

Tablodan da görüldüğü gibi, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na pamuklu ihracatı, Tanzimat'ın getirdiği gümrük ayrıcalıklarının da büyük etkisiyle katlanarak artmıştır. Öyle ki, sadece 1845 ile 1860 yılları arasındaki onbeş yıllık dönemde pamuklu ihracatındaki artış beş katı aşmıştır.

Çeşitli pamuklu ürünlerinde ithalat hacmindeki artışa karşın İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde üretim çabası veren imalathaneler de yok değildir. 1830'lu yılların başında önemli bir dokuma merkezi olan Halep'te pamuklu kumaş üreten 300 büyük imalathane ile düz ve desenli elbiselik ipekli kumaş dokuyan 200 iş yeri faaliyet göstermekteydi.¹ Osmanlı'nın büyük kentleri dokuma merkezi konumunda bulunmayı sürdürüyordu. Yine bu yıllarda Osmanlı pamuklu sanayinin üretimi gerilemeye ve başta İngiltere olmak üzere Batı'nın malları hızla ülke sınırları içerisinde dolaşımda bulunmasına karşın bazı Osmanlı dokuma merkezleri hala ayakta kalmaya devam ediyorlardı. Nitekim ondokuzuncu yüzyılın başlarında Anadolu'nun başlıca dokuma merkezlerinden olan Bursa'da da yılda 31.250 kg ipek üretebilecek kapasite, su ve buhar gücü ile çalışan, Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş 14 ipek fabrikası yer almaktaydı. Bu kuruluşlarda faaliyette bulunan tezgâh sayısı 1000'in üzerindeydi.²

İngiliz pamuk ürünlerinin Osmanlı'ya girişi, zaten çok küçük ölçekli, işgücüne dayalı olarak yapılmakta olan küçük üreticiliği ciddi biçimde sarsmaya başlamıştır. Pamuklu ürün ithalatı Balkanlar'dan başlayarak Anadolu içlerine kadar yayılma göstermiştir. İngiliz ürünlerinin geleneksel yayılma yolu İzmir'den başlayıp İç Anadolu yaylalarını geçerek Tokat'a kadar varmıştır. Zira Tokat, ondokuzuncu yüzyılın başlarında Anadolu ticaretinin dağıtım merkezi konumunda bulunuyordu. Gelen mallar bu merkezdeki yirmi kervansarayda toplanıyor, sonra Kayseri'ye Erzurum'a ve İran'a dağıtımı yapıyordu.

Aynı yıllarda İzmir'in yanı sıra Trabzon limanının da devreye girmesi Anadolu'nun kuzey ve doğu bölgelerinde mal ulaşımını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Trabzon kısa bir sürede uluslararası ticarete açık bir konuma gelmiştir. Çok geçmeden Trabzon'a, İskenderun ve Mersin limanları eklenir. Bu iki limandan yapılan 21.455 İngiliz Sterlini büyüklüğünde ihracata karşılık ithalatın büyüklüğü 180 bin İngiliz

¹ Önsoy, a.g.e., s.9.

² Karal, a.g.e., s.243.

Sterlinini aşmıştır.¹

Balkanlar'da ise yabancı malların bu bölgede yayılma merkezini Selanik oluşturmuştur. Selanik'te 1840 yılında yüzlerce iplik çıkırığı ile birlikte 1000 ipek çekicisi çalıştıran 30 kadar iplik fabrikasının varlığı saptanmıştır.²

Abdülmecit döneminde çalışan iplik ve kumaş fabrikalarının büyük bir çoğunluğu devlet tarafından yapılmıştır. Ancak bunun yanında, özel teşebbüs tarafından kurulan fabrikalar da olmuştur. Bursa'da ve İşkodra'da iplik ve ipek işleyen fabrikaların bir bölümü yabancı girişimciler tarafından kurulmuştur. Ülkede hammadde ve işgücünün bol ve ucuz olması, iklimin ve sürüm sahasının elverişli bulunması, yabancı girişimciler için cazibe yaratmıştır.

Gerçekten de çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu, Batı'nın büyük ve gelişmiş tekstil üreticisi ülkelerin ihtiyacı olan pamuk, yün, ipek, tiftik yönünden çok zengin bir durumdaydı. Üstelik kalabalık bir nüfusa sahip bulunması Osmanlı'yı cazip bir tüketim toplumu yapmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren imparatorluk sınırları içerisinde ulaşım olanaklarının iyileşmeye ve gelişmeye başlaması, İngiltere'nin İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon, Beyrut gibi geniş hinterlanda sahip büyük merkezlere en ucuz ulaşım aracı olan demiryolu ile kolayca ulaşma olanaklarının varlığı, bu ülkeyi Batı'nın cazibe merkezi konumuna oturtmuştu.

Ne var ki gerek devlet gerek özel teşebbüs aracılığıyla kurulmuş olan fabrikalar başlangıçta etkili ve evrimli çalışmışlarsa da, bir süre sonra Avrupa'nın rekabeti karşısında hızla gerilemeye başlamıştır. Sanayi devrimi süresinde dokuma teknolojisinde meydana gelen gelişmeleri izleyemeyen ve teknolojisini yenilemeyen Osmanlı dokuma sanayisi Batının ucuz ve daha kaliteli ürünleriyle rekabet edemez durumuna düşmüştür. Böylece Osmanlı Devleti hızla Batı'nın açık pazarına dönüşmüştür. Pamuklu ithalatı hızla artmaya devam etmiştir. Pamuklu mensucat miktarındaki artış, iplik üretimin yanı sıra pamuk dokumacılığına da ağır darbe indirmiştir. İşkodra'da 1812 yılında 600 tezgâh çalışırken 1821 yılına gelindiğinde

¹ Yerasimos, a.g.e., s.350.

² Quataert, a.g.e., s.192.

tezgâh sayısı 40'a gerilemiştir. Yine Tunus'ta 1812 yılında tezgâh sayısı 2000 dolayında iken 1830 yılında bu sayı 200'ün altına inmiştir.¹

Yalnız Osmanlı Devleti'nde değil, diğer çevre ülkelerinde de ekonominin hâkim sektörü olan tekstil, büyük tahribata uğramış ve hızlı yıkılmıştır. Üstelik Napolyon Savaşları'nın bitiminin hemen ardından Avrupa ülkelerinin, İngiltere'nin rekabetinden korktukları için korumacı politikalara yönelmelerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti de çok uzun bir süredir uygulamakta olduğu yüzde 3'lük gümrük resmini korumaya devam etmiştir. Bu koruma politikası bile sonuç vermemekle, Osmanlı dokuma sanayi, İngiltere'nin rekabetine dayanamayarak çöküş sürecine girmiştir. Ulaşım kolaylıkları bu eğilimi daha da pekiştirmiştir. Nitekim ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi çok daha güçlü hissedilmiştir.²

3. Tanzimat Döneminde Ekonomik Yapıda Dönüşüm ve Kırılma

3.1 Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme ve Çevreleşme Süreci: 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması

Osmanlı pamuklu sanayine esas darbeyi 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması indirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu dünya ekonomisine, çevre (periphery) ülke olarak daha onyedinci yüzyıldan itibaren yavaş yavaş eklemlenme (articulation) sürecine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu 1500'lü yıllarda hala genişleme aşamasında olmakla birlikte Avrupa'daki yeni dünya ekonomisiyle sınırları olup, Avrupa ile çok yönlü diplomatik, askeri ve ticari ilişkiler ağı içerisindeydi.³ Kaldı ki, Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında bile çoktan başlamış ve devam etmekte olan güçlü bir ticari ilişki vardı.

Osmanlı İmparatorluğu bu yüzyıldan itibaren hızla gerilemeye başlamıştır. 1600'lü yıllara kadar sürekli güçlenip genişleyen Osmanlı İmparatorluğu bu yıllarda büyümesinin sınırlarına ulaşmıştır. Onaltıncı yüzyıl sonrası tarihi ise, Osmanlı

¹ Sarç, a.g.m., s.426.

² Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.18.

³ Kasaba (1985), a.g.e., s.38.

İmparatorluğu'nun dünya sistemi tarafından içerilmesinin ya da çevreleşmesinin tarihidir.¹

Dünya ekonomisi, imparatorluğun başta Rumeli, Anadolu ve Suriye gibi bölgelerini farklı zamanlarda ve ölçülerde kendi bünyesine katmıştır. Burada kendi bünyesine katmaktan kasıt, bir bölgenin üretim süreçlerinin sermaye birikimi dürtüsü gereklerine uygun bir bilim de, kapitalist dünya ekonomisinin bütünleşmiş işbölümünün bir parçası haline gelmesidir.²

Dahası çevreleşme süreci, dünya ekonomisine katılan her dünya imparatorluğunun devlet yapısında, dünya ekonomisindeki üretim faktörlerinin görece azalmasını gerektirmiştir. Böyle olunca devlet mekanizmasının kendinden merkezli bir dünya imparatorluğu yerine, devletlerarası bir sistem içinde işleyen bir yapıya dönüşmesi sonucunu getirmiştir.

İşte 1838 Ticaret Anlaşması böyle bir süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresel yapılanmasının tamamlanmasında önemli bir halkadır, aşamadır. Diğer bir deyişle, 1838 Ticaret Anlaşması ve ardından Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı, dünya ekonomisi içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun artık çevre ile olan konumunun meşrulaşmasının resmiyet kazanmasıdır.

Başta pamuklu olmak üzere Osmanlı sanayinin yıkılışının bu anlaşma sonucunda gerçekleştiği ya da anlaşmanın yıkılıştaki çok belirleyici olduğu görüşü yaygın olarak kabul edilmektedir. Nitekim bu anlaşmanın, Osmanlı kapitalizminin gelişmesini tek başına engellemese bile, büyük ölçüde engelleyici bir rol oynadığı öne sürülmektedir.³ Bu anlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önceki dönemlerde Batılı ülkelere tanıdığı kapitülasyonların yıkıcı etkilerinin daha da ağırlaşması sonucunu getirmiştir. İngiltere, bu anlaşma ile ekonomik olduğu kadar siyasi yönden de büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı devletinden büyük imtiyazlar koparması ve kendi tüccarı lehine ayrıcalıklar sağlaması mümkün olmuştur.

¹ Huricihan İnan, " Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 23, (Güz, 1983), s.24

² Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 23, (Güz, 1983), s.42.

³ Taner Timur, "Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya: 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 10, (Nisan, 1985), s.5.

Her şeyden önce, 1838 Ticaret Anlaşması'na kadar yabancıların Osmanlı topraklarında ticaret yapmasına izin verilmiştir. İngiltere ve diğer yabancı ülke tüccarları bu döneme kadar yaptıkları ticari faaliyetlerini Rum ve Ermeni aracılar kullanarak sürdürmüşlerdir. 1838 yılında yasağın kalkmasıyla İngiliz sermayesi aracısız olarak Osmanlı pazarına girmeye başlamıştır. Buna göre, 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret anlaşmaları, Osmanlı pazarlarının ve hammaddelelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli yasal çerçeveyi sağlamıştır.¹

1838 Ticaret Anlaşması yabancı ülkeler lehine yepyeni bir düzenleme getirirken, Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını bütünüyle baltalamıştır. Nitekim bu anlaşmaya göre, daha önce yabancı devletlerle yapılmış olan ticaret anlaşmalarındaki mevcut ihraç yasakları, çeşitli emtia üzerine konulmuş olan yed-i vahid sistemi ve satın alınan malların bir yerden diğer bir yere nakli için gereken tezkere sistemi ortadan kalkmıştır. Böylece, Osmanlı Devleti bu anlaşmayı imzalayarak bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme, örneğin daha sonraki yıllarda yerli sanayi korumak amacıyla gümrük duvarları yükseltebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu. Burada en dikkat ve can alıcı nokta öteden beri uygulanmakta olan tekellerin kaldırılmış olmasıdır. Bu gelişme, Osmanlı Hazinesini önemli bir gelir kaynağından mahrum bırakmıştır. Dahası, ithal malları üzerinden alınan gümrük vergisinin düşürülmesi, yabancı malların Osmanlı pazarlarının ele geçirilmesinde önemli bir faktör olmuştur.² Önceleri Osmanlı sınırları içerisinde yabancı kökenli mallar bir eyaletten diğer bir eyalete geçişte yabancı tüccarlar ek bir gümrük vergisi ödemek zorunda bulunmaktaydı. Bu nedenle de, malın fiyatı yükseldiğinden rekabet gücünü kaybetmekteydi. Ancak şimdi anlaşma hükümlerine göre, yabancı tüccarlar yüzde 5 gümrük vergisine tabi tutulan malları ülkenin her tarafına serbestçe götürüp, satma iznini elde ettiler. Osmanlı İmparatorluğu zaten ticaretin kolay olduğu bir yerken (tekeller dışında) şimdi tam bir serbest ticaret bölgesi haline gelmiştir.³

Yine, yeni ticaret anlaşmasıyla yatırımcı tüccarlar Osmanlı hammaddesini daha

¹ Önsoy, a.g.e., s.16.

² Şevket Pamuk, "19.yy'da Osmanlı Dış Ticaret", İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.653.

³ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.42.

düşük fiyatlar üzerinden ihraç etme olanağına sahip oldular. İthal mallarında olduğu gibi ihraç malları da eskiden geçtiği bölgelerden çeşitli vergilere tabii tutarken, bu miktar şimdi bir defada ödenmek üzere yüzde 12'ye indirildi.¹

Bu düzenleme 1870 yılına kadar geçerliğini korumuştur. Bu tarihten sonra oran aşama aşama düşürülmüş ve 1900 yılında savunma ihtiyaçlarının finansmanına bir katkı olarak alınmak üzere yüzde 2'ye indirilmiştir.² İmparatorluk içerisinde deniz yoluyla nakledilen mallarda ise, iç gümrük oranı 1889 yılına kadar yüzde 4 oranında tutulmuştur. Devlet gelirlerini artırmak amacıyla getirilen bu düzenleme, zanaatların yıkılma sürecinin en can alıcı döneminde ülke içinde üretilen malları ithal mallarından daha yüksek oranda vergileyerek, yerli üretimin ve iç pazarın yıkılmasını kolaylaştırmıştır.³

Buna göre ticari anlaşma ve ardından Tanzimat Fermanı'nın ilanı Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandıran sürecin de başlangıcı olmuştur. Bu süreç, imparatorluğu adım adım sona yaklaştırmıştır. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının resmi siyasal belgesi sayılan Sevr Anlaşması, bir bakıma Tanzimatçılığın doğal sonucu sayılmıştır.⁴

3.2 1838 İngiliz Ticaret Anlaşmasının Dokuma Sanayi Üzerindeki Etkileri ve Sonuçları

Osmanlı ekonomisi üzerinde 1838 Ticaret Anlaşması'nın yarattığı serbest ticaret iklimi sonucunda yabancı ülkelerin malları için açık bir pazara dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuklu sanayi ile başlayan çözülme süreci, peşinden yünlü ve ipekli dokuma sanayini de etkilemekte gecikmemiştir. Sadece pamukluların değil, aynı zamanda yünlü dokumaların ithalatı da çok hızlı biçimde artış göstermiştir. Nitekim 1825 yılında İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'na 8.138 İngiliz lirası değerinde yünlü ihraç ederken, bu büyüklük 1855 yılına kadar onyediy kat artarak 142.772 İngiliz lirasına

¹ Önsoy, a.g.e., s.16.

² Mehmet Genç, "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi", içinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.790.

³ Pamuk, a.g.e., s.108.

⁴ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, Ankara: Verso Yayınları, 1989, s.95.

ulaşmıştır.¹

Yine ipekli kumaş alanında da durum pek farklı değildi. İpeklilerin ülkeye sokulması en çok yasaklanmış olan ürünlerin başında geliyordu. Ancak, yasaklamaya karşın ipekli ürünlerin ithalatı 1825 yılında 1695 İngiliz lirası dolayında iken, bu büyüklük 1855 yılında 10.376 İngiliz lirasına çıkmıştır.² Pamuklu ithalatı da pek farklı bir durum göstermemiştir. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na pamuklu ihracatı 1820'li yılların ortaları ile 1840'lı yılların sonu arasında beş kat artış kaydetmiştir.³

1830 yılında Türkiye'yi ziyaret eden seyyah Texier, Bursa ipekli üretiminin Lyon'un rekabetine karşı ayakta kalabildiğine dikkat çekmiş, ancak aradan on yıl geçtikten sonra bir diğer seyyah Viquesnel'in gözlemlerine göre Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır ve Bursa gibi kentlerde çok sayıda ipekli dokuma tezgâhının hızla azalma eğilimi gösterdiğini belirtmiştir. Gerçekten de bir ipekli dokuma merkezi olan Bursa'nın düştüğü durum oldukça hazindir. 1840'lı yılların başında 25 bin okka ipek kullanan ve 1000 dolayında tezgâha sahip bulunan Bursa'da birkaç yıl içerisinde tezgâh sayısı 75'in altında kalmıştır.⁴

Bu örnekleri hem çoğaltmak hem de İmparatorluğun tüm coğrafyasının hemen hemen her köşesinden vermek mümkündür. O zamanki başkenti İstanbul'da da durum çok parlak değildir. Islah-ı Sanayi Komisyon'un 1868 tarihli bir mazbatasına göre, 30–40 yıl içerisinde İstanbul ve Üsküdar'daki kumaş tezgâhlarının sayısı 2750'den 25'e, kemhacı tezgâhının 350'den 4'e, çatma yastıkçılar tezgâhlarının sayısının da 60'dan 8'e indiği belirlenmiştir.⁵

Osmanlı zanaatlarının özellikle pamuklu tekstil sanayinin yıkılma sürecinin 1840 ile 1870 yılları arasındaki otuz yıllık süreçte yaşadığı genel olarak kabul edilmektedir. Pamuklu sanayinin yaşadığı tahribat İmparatorluğun daha çok Batıya açık olan kıyı bölgelerinde gerçekleşmiştir. Çünkü bu bölgeler İmparatorluğun iç kısımlarına oranla daha ticarileşmişler. Ancak 1840 yılından itibaren sanayideki çözülme başta Bursa olmak üzere Anadolu'ya yayılmış, Halep ve Suriye'nin diğer vilayetlerinde üretim

¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s.351.

² Yerasimos, **a.g.e.**, s.351.

³ Keyder, **a.g.e.**, s.45.

⁴ Sarç, **a.g.m.**, s.427.

⁵ Sarç, **a.g.m.**, s.428.

ve istihdam kayıpları hızla düşmüştür. Osmanlı pamuklu sanayi bir bütün olarak 1840 yılından itibaren gerilemesine en somut örnek pamuk ipliği verilebilir. Nitekim pamuk ipliği üretim hacmi 1820–22 döneminde yılda 11.550 tondan, 1840–42 döneminde yılda 8.250 tona ve 1870–72 döneminde de yılda 3000 tona düşmüştür.¹

Yine Şevket Pamuk'un yaptığı hesaplamalara göre, aynı zaman aralığında işini kaybedenlerin sayısı çok büyük artış göstermiştir. Aynı hesaplamalar, 1820–1870 yılları arasındaki elli yıllık süreçte pamuklu tekstil dalının iplik eğirme ve dokuma aşamalarında ortaya çıkan tam günlük istihdam kaybının 147.250 ile 205.750 kişi arasında olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.²

Gerek üretimde gerek istihdamdaki gerilemenin özellikle 1840 yılından itibaren ivme kazanmış olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 Ticari Anlaşma yoluyla uluslararası ticarete çok daha güçlü biçimde katılmasına bağlanabilir. Bu sürecin geleneksel zanaatların yıkılmasına yol açarak, onbinlerce zanaatkâr ve imalatçıyı işsiz bıraktığı ve toplumu temelinden sarsan bir kargaşa yarattığı açıktır.³ Gerçekten de, 1840–1873 dönemi Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin en güçlü olduğu zaman aralığı olarak dikkati çekmektedir. Çünkü bu zaman aralığında Osmanlı'da ticaretin büyüme hızı 1910'lu yıllara kadar uzanan sürecinin herhangi bir döneminde olduğundan çok daha yüksek olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemde Tanzimat reformları olarak adlandırılan siyasal, idari ve hukuki düzenlemeler ile Osmanlı ekonomisinin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılımı birlikte yürümüş, Osmanlı maliyesinin Batı Avrupa sermayesi tarafından denetim altına alınma süreci de yine bu dönemde temellenmiştir.⁴ Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu dış ticarete hiçbir zaman güçlü bir ihracat ekonomisi olarak gözükmemiştir. Hatta ciddi bir ihracat sektörü bile geliştirmemiştir. Ticaret düzeni, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında serbest ticaret doktrinin altında yatan merkez-çevre işbölümünü yansıtan bir bileşim göstermiştir. Nitekim, ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı ülkesi yabancı mallar ile dolu, tüketim kalıpları Batılı sanayicilerin ürünlerine göre

¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820–1913*, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s.140.

² Pamuk, *a.g.e.*, s.116.

³ Keyder, *a.g.e.*, s.46.

⁴ Şevket Pamuk, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.720–721.

oluşmaya başlamış bir duruma gelmiştir.¹ İthalatın çok büyük bir bölümü mamul tüketim mallarından oluşurken, buna karşılık hiçbiri tek başına büyük önem taşımayan çeşitli gıda maddeleri ve hammadde ihraç edilmiiştir. Buna göre, Osmanlı ekonomisinin Avrupa'ya gıda ve hammadde sağlama işlevinden çok, mamul maddeler için bir pazar olarak işlev gördüğü söylenebilir.² Bir bütün olarak ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı dış ticareti sürekli açık vermiştir. Hatta dış ticaret açığı Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir.

¹ Tefik aydar, **Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri**, İstanbul: Kz Yayınları, 1974, s.70-71.

² Keyder, **a.g.e.**, s.44.

Aşağıdaki tablo, 1900 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde dış ticaret açığındaki gelişmeyi göstermektedir.

Tablo: 10

Osmanlı Devletinin Dış Ticaret Açığı (Milyon Kuruş olarak)

Yıllar	Açık	İndeks (1900-100)
1900	894	100.0
1901	918	102.6
1902	747	83.5
1903	685	76.6
1904	1089	121.8
1905	1169	130.7
1906	1279	143.0
1907	1155	173.1
1908	1299	145.3
1909	1630	182.3
1910	2048	229.1
1911	2015	225.3
1912	1963	219.3
1913	2024	226.1

Kaynak: Çavdar, s.71.

Tablodan da görüldüğü gibi, 1902-1904 yıllarındaki daralma dışında dış ticaret açığı sürekli olarak büyümüştür. 1908 yılında İkinci Meşrutiyetin ilanına kadar giden siyasal iklimdeki değişiklik ve 1912-1913 yıllarında da savaştan kaynaklanan küçük daralmalar bu genel eğilimi bozacak nitelikte değildir.

Avrupa Sermayesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı kapitalist sistemine entegre etmek amacıyla demiryolu siyasetinden de önemli ölçüde yararlanmıştır. Bu politika özellikle 1860 yılından itibaren hızlı bir biçimde uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde demiryolu yapımına ağırlık verilmesi, İmparatorluğun ticarete kapalı olan alanlarının pazar ekonomisine açılması sürecini hızlandırmıştır. Başlangıçta demiryolu inşaatı hızı, ihraç ürünlerinin üretim potansiyelinin sınırlı olmak nedeniyle Hindistan'a, Mısır'a ve Latin Amerika'ya göre çok yavaş kalmıştır. Ancak yapımı

yapacak şirketlere kilometre garantisi verilmesi ivmeyi artırmıştır. Bu yöntemin esası, Osmanlı yönetiminin, yapılan her kilometre için belirli bir gayrisafi gelir sağlaması ve eğer gerçek gelir güvence altına alınan tutara ulaşamazsa, farkın demiryolunu yapan şirkete ödenmesinden ibaretti. Güvencenin miktarı kilometre başına 10 bin ile 19 bin frank arasında değişiyordu.¹ Kilometre güvencesi birçok sancağın aşar vergisiyle sağlanıyordu. Kilometre güvencesi özellikle verimin düşük olduğu yıllarda Osmanlı maliyesine çok ağır bir yük getirmiştir. Bu uygulama ile Osmanlı maliyesi bir yandan gelir kaybına uğramış, diğer yandan da Batı emperyalizmine bağımlılığı artırmıştır.

Osmanlı yönetiminin demiryolu yapımına ağırlık ve önem vermesi, kendi iradesinden çok, merkez ülkelerin bu yöndeki baskı ve telkinlerinden kaynaklanmıştır.² Çünkü demiryolu yapımı, yabancı malların İmparatorluğun iç bölgelerine nüfuz edebilmesinin en önemli nedeni, hatta olmazsa olmaz koşulu olduğu düşünülmüştür. Demiryolu ağının imparatorluk topraklarında yaygınlaşması, bir yandan merkez ülkelerinin malları için yeni pazarların yaratılması, diğer yandan da o bölgelerin merkez ülkeler içinde hammadde kaynağı oluşturması anlamını taşımaktaydı.

Böylece demiryolu ulaşımının gelişmesi sürecinde ucuza hammaddeler, işlem sonucunda o bölgelere mamul mal olarak dönecekti. Bu nedenle İmparatorluğun önemli liman kenti İzmir'deki İngiliz kolonisinin yöneticilerinden J. Whittrall'un demiryolu konusunda "..... İlk adım demiryolu olmalı" şeklinde ısrarları boşuna değildi.³ Nitekim İngiltere bu amacı gerçekleştirmek amacıyla 73 km uzunluğundaki İzmir-Aydın demiryolunun inşasına girişmişlerdir. Hat, eklemeler sonucunda 133 kilometreye çıkarılmış ve 7 Haziran 1866 yılında tamamlanarak trafiğe açılmıştır.⁴ Bu hat daha sonra İzmir'in hinterlandını İzmir limanına bağlayacak duruma getirilmiştir. Kuşkusuz İzmir-Aydın ve ardından İzmir kasaba demiryolu yapımı Batı Anadolu bölgesine İngiliz nüfusunun hızla yayılmasına yol açmıştır. Öyle ki, İngiltere kendi sanayine hammadde ihtiyacını karşılamak için toprak satın alarak kapitalist çiftlikler bile kurmayı denemiştir.

¹ A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Çev: Nabi Dinçer, Ankara: Onur Yayınları, 1979, s.48.

² Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Sürecinde Osmanlı Demir Yollarına Bir Bakış", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 8, (Kış, 1978), s.67.

³ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Üçüncü Baskı, Ankara: Savaş Yayınları, 1982, s.21.

⁴ Murat Özyüksel, **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişme Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s.12.

Ancak İngiliz müteşebbislerinin bu girişimleri sonuç vermemiştir.¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu siyasetini dışsal faktörler belirlemiş ve yönlendirmişse de, Osmanlı yönetimi bu siyasete hep sıcak bakmıştır. Bu yaklaşımın arkasında en azından başlangıçta hep yönetsel, askeri ve stratejik kaygılar yatmıştır.² Diğer bir deyişle, ekonomi-dışı ihtiyaçların karşılanması amacı hep öne çıkmıştır. Kuşkusuz demiryollarının geliştirilmesi, Osmanlı hükümetine aynı zamanda vergi gelirlerini daha etkili bir şekilde toplama olanağını vermiştir. Yine, çeşitli mallar için dünya piyasalarındaki fiyatlarda belli zamanlarda meydana gelen sıçramaların, özellikle dış ticarete yönelik üretimde bulunan bölgelerde demiryolu yapımını özendirmiş olduğu açıktır.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde ilk demiryolu inşaatı 1851 yılında Mısır'da başlamış ve 1914 yılına gelindiğinde demiryolu uzunluğu 12 bin kilometreyi aşmıştır.³ Demiryollarının büyük bir bölümü yabancı sermaye tarafından yapılmıştır. Nitekim Osmanlı demiryollarına yapılan yatırımların yüzde 90'ı yabancı sermayeye aittir. Bunun içinde de ağırlığı Fransa oluşturmuştur. Fransız sermayesinin yüzde 75'i demiryolu yapımına yatırılmıştır.⁴

¹ Şevket Pamuk, "Türkiye'deki İlk Demiryolu: İzmir-Aydın", **Toplumsal Tarih**, Sayı:5, (Mayıs, 1994), s.36.

² Kaynak, **a.g.m.**, s.68.

³ Donald Quataert, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 6. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1630.

⁴ Keyder, **a.g.e.**, s.61.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYETE SANAYİLEŞMENİN İTİCİ GÜCÜ: DOKUMACILIK

Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlı ricali için en önemli konuyu, İmparatorlukta sanayileşmenin nasıl gerçekleştirileceği sorunu oluşturmuştur. Çünkü 1838 ve onu izleyen ticaret anlaşmalarının yerli sanayii çökerterek, ekonominin dışa daha da bağımlı duruma gelmesini sağladığı görülmüştür. Özellikle 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla, İngiltere ne zamandır şikâyet konusu olarak dile getirdiği bazı sınırlamaları ortadan kaldırma ve kendi mallarına Osmanlı pazarlarının açılması olanağını elde etmiştir. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un 1849 yılında Avam Kamarası'nda "ticari ilişkilerde Osmanlı Devleti bütün diğer devletlerden ziyade serbest müsaadelerde bulunmaktadır" şeklinde konuşması, Osmanlı Devleti'nin Batıdan nasıl değerlendirildiği açısından önemlidir.¹

Gerçekten de bu anlaşmanın başta dokuma olmak üzere pek çok kurulu sanayi onarılmaz ölçüde tahribatlara uğrattığı ve sanayileşme yolunda ciddi engellemeler oluşturduğu açıktır. Ancak yine de İmparatorluk sınırları içerisinde gelişmişlik düzeyleri farklı birçok sanayi kolunun varlığını koruduğu ve Osmanlı yönetiminin sanayileşme yönünde önemli atılımlar içinde olduğu da bir gerçektir. Özellikle "Hazine-i Hassa Defterlerinde ve İrade-Mesail-i Mühime" grubunda yer alan fabrikalaşma dolayısıyla sanayileşme çabalarına ilişkin belgeler bu görüşü destekler ve doğrular niteliktedir.²

1. Osmanlı Toplumunda Giyimin Gelenekten Modern'e Evrimi

Türklerin giyim kültürü, özellikle Anadolu'ya gelişlerinden itibaren çeşitlilik ve renklilik kazanmıştır. Bununla birlikte, 1071 Malazgirt Savaşı öncesinde, Oğuz

¹ Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", içinde, **Tanzimat 1**, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s.312.

² Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl)", içinde, **Osmanlı 3**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.279.

boylarının Hristiyan Anadolu kültürü ile temasları çok daha önce başlamıştır. Bir yandan Bizans ordusunda paralı askerlik yapan, diğer yandan da Müslüman Arap halifelerinin özel muhafız birliklerinde görev alan Türkler çok geniş bir giyim kültürü yelpazesine sahiptir.¹ Bu ilişki farklı kültürlerin giyim tarzlarının benimsenmesine neden olmuştur.

Oğuz boylarının her birinin kendisine özgü giysileri vardır. Aynı coğrafyaya dağılmış bu boyların giyim kültürleri komşularıyla olan ilişkiler sonucunda büyük ölçüde etkilenmiştir. Örneğin boyların kimisi Çin'den etkilenirken, kimisi de Arap-İran etkisinde kalmıştır. Türk boylarında kadın ve erkek giysileri arasında büyük farklılık olmayıp, tersine birbirine çok benziyordu. Türkler kumaş olarak deve yünü, pamuk ve özellikle de yün ve yün keçe kullanılıyordu. Anadolu Selçukluları Oğuz boylarının giyim kültürlerini devam ettirdiler. Bugün Anadolu'da hala görülebilen giysi türleri Selçuklu döneminin izlerini taşımaktadır.

Osmanlı giyim kültürü ise İslami özelliklere sahiptir ve İslam kültüründen büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak Osmanlı giyim kültürü üzerinde, Batı'nın da etkisi az değildir. Osmanlı giyim kültürünün en önemli özelliklerinden biri başın örtülmesi, diğeri ayakların korunmasıdır. Osmanlılar,' kafalarına taktıkları başlıkları yatağa gidene kadar gün boyu çıkartmıyorlardı. Ayaklara giyilen çoraplar çok daha önem taşırdı. Keçeden ya da ketenden yapılan "dolak" denilen bir tür koruyucu çorabın üzerine abdest alırken kolaylıkla çıkartılıp giyilen, çizmeden ya da bugünkü ayakkabıdan ince mes giyilirdi.² O dönemde köylülerin giydiği hayvan derisinden yapılan bir çeşit sandalet ayakkabı olan çarık ise, bugüne kadar aynı adla ulaştı.

Osmanlı'da esnaf ve mesleklerin giyimleri de Selçuklulardan gelen gelenekle, farklılık göstermekteydi. Selçukluların son dönemleri ve Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminin sonlarına kadar insanların giysilerine bakarak, yalnız meslekleri hakkında değil, aynı zamanda aidiyetlerine ilişkin bir takım işaretler bulmak da mümkündür.

Onyedinci yüzyılın başından itibaren Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinin özellikle de Bursa, Kastamonu, Konya, Bilecik ve Buldan'da yöreye özgü çok tipik

¹ A. Tahir Gürsoy, **Dünden Bugüne Giyim Kültürü ve Moda**, Mithat Selection Yayını, I. Cilt, İstanbul, 2004, s.110.

² Gürsoy, **a.g.e.**, s.113.

dokumaların imalatındaki gelişme giyim kültürünü de zenginleştirmiştir. Bu gelişme İmparatorluğun sadece Batı bölgelerinde değil, Doğu bölgesinde de görülmekteydi. Nitekim Malatya dokumaların boyanmasında geçmişten gelen çok köklü bir kültüre sahipti.¹

Kuşkusuz, Osmanlı giyiminde desen büyük önem taşımıştır. Turkuaz rengi ve şal deseni Osmanlı giyim kültürüne damgasını vurmuştur. Şal Osmanlı'da en uzun süre kullanılan ve modası hiç geçmeyen bir giysi ögesi olarak varlığını korumuştur.

Osmanlı yönetimi gerek Müslim gerek Gayrimüslim tebaanın giyecekleri giysilerin şeklini, rengini ve bunlar üzerindeki desenleri sık sık çıkartılan fermanlar ve hükm-ü hümayunlarla düzenlenmişlerdir. Diğer bir deyişle, Osmanlı yönetimi, tebaanın giyim tarzını yaptığı müdahalelerle belirlemiş ve yönlendirmiştir. Örneğin 1580 yılında bir hükm-ü Hümayun'la Hristiyan tebaanın şapka takmasını zorunlu kılmıştır.² Müslüman ve Hristiyan giysilerin birbirlerinden çok net biçimde ayrılması, giysinin bir kültürel simge olarak önemini ortaya koymaktadır.

Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal yaşamın her alanı gibi, giyim kuşamda belli kurallara tabiidir. Halkın nasıl giyineceği ve nelere dikkat edileceği kurallarla belirlenmişti. Bu kurallara karşı zaman zaman aykırı davranılması durumunda, müdahalelerin yapılması da kaçınılmaz oluyordu. Çıkartılan fermanlarla giyim tarzı düzenleniyordu. Nitekim III. Selim döneminde kadınların yapılan uyarılara karşın, giyimlerine dikkat etmedikleri belirtilmiş ve çıkartılan fermanla giyim tarzı yeniden belirlenmiştir.

1791 yılında yayınlanan ferman şöyledir:

"Nisa taifesinin esvak ve hizada etvarı müştekiye ile keştü güzarları öteden beru memnu olduğundan ve İngiliz şalisi çuka begayet rakıyk olmak mülâbesesile o makule çukadan ferace iktisa iden nisanın ferace altına giydiği sair esvabı hariçden gereği gibi kesdirmekden men 7 şedid ile men olunmuş idi. Elhatü hazihi Engüri şalisi iktisasının vakti tekarrüb idüb oldahi ince ve rakıyk olduğuna binaen Engüri şalisi ferace

¹ Gürsoy, a.g.e., s.114.

² Gürsoy, a.g.e., s.128.

ile keştü g zarın ferasiz gezmekden hiç farkı olmama la bu husus mukaddemlerde ba fermanı  li kiraren men olunmuşken aralıkda bazı hayasızlar yine Engüri şalisinden ferace kesdir p giydikleri mesmu ve meşhud olmakdan naşı bu maddenin dahi bu de a müceddeden man'i l zım geldi in fımbaad nisa taifesinin Engüri şalisinden ferace kesdir b giymameleri ve derziler dahi badezin o makule şaliden bir ferde ferace kes b dikmameleri hususuna iradei aliyyei hazreti cihander  taall k idüb olbabda hattı hümayunu şevketmakrun şerefbahşi sudur olmagin imdi bu hususu iktiza idenlere şimdiden tembih ve te 'kid ve mahall t imamlarına dahi ifade ve beyan birle o misill  şaliden ferace kes b dikmekden men ' i tezhire ihtimam ve dikkat ve bu hususa daima siz dahi nezaret eyliyesiz. şöyle ki bu tenbihden sonra kangı derzi Engüri şalisinden taifei nisaya ferace kes b dikme e cesaret ider ise bil  emanin d kk n  önüne salb olunacağı ve derzileri itma' ile kesdirme e cesaret idenler dahi badettahkiyk te 'dip ve g şmal kılınaca ı bu nizam aleddevam d st r lamel tutulub hil fına bir noktada ruhsat virilmeyice i mal munuz olarak ana göre keyfiyyeti cümleye ifade ve tefhime mübaderet ve hil fına iradeli ruhsatdan begayet tevakki ve m canebet eyliyesiz deyu " ¹

Osmanlı kadın giyiminde feracenin ayrı bir anlamı vardır. Onaltıncı yüzyılda kadının sokakta giydi i giysi genel olarak ferace ve yaşmaktır. Ferace,  nden açık, bedeni ve kollan bol, ete i yere kadar uzun, yakasının kesimi dönemlere göre biçim değiştiren,  n açıklığının iki yanında yer alan dikey yırtma  cepli, sokağa çıkılırken giyilen bir dış giyim türüdür.² Osmanlı kadını genellikle siyah ya da kırmızı renkli olanları tercih etmiştir. Feracenin kadın giyimindeki önemi, onları olduklarından farklı göstermek değil, yalnızca örtünme işlevi taşımasıdır.³ Yaşmak ise kadınların sokakta feraceyle birlikte kullandığı değil, genellikle bir parçası baştan çeneye diğer parçası  eneden başa doğru ba lanan iki bölümden oluşan, feracenin üstünden sarkıtıldı ı gibi, yakasının içinde de olabilen, zenginlerin ve saraylıların kolalayarak kullandıkları beyaz bir örtüdür.⁴

¹ Ahmed Refik, **Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1786-1882)**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988, s.4.

² Hülya Tezcan, "Ferace" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s.350.

³ Sevgi G rt na, "Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı", İçinde. **Osmanlı Cilt 9**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.192.

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih ve Deneyimler Sözlüğü**. Cilt III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995, s.350.

Gerek ferace gerekse yaşmak adeta birbirini tamamlar. Bol ve dökümlü ferace içerisine sokulmuş gibi kapatılmış olsalar da, Osmanlı kadını bu iki giysiyi çok güzel birleştirebilmiştir. 1870–1871 yılları arasında İstanbul'u ziyaret etmiş olan İtalyan Sosyolog Edmundo De Amicis, konuya ilişkin şöyle değerlendirme yapar: Türk kadınları yaşmağı öyle bir sanatla bağlarlar ki, güzeller pek alımlı, çirkinler de sevimli görünür.¹ Feraceler kadın giyimindeki önemini ve vazgeçilmezliğini uzun süre sürdürmüştür. Ferace kullanımındaki yaygınlık ferace üretimini de çeşitlendirmiştir. Ancak ondokuzuncu yüzyıl boyunca en iyi feraceler yanardöner poplinden üretilmiştir.²

Osmanlı Devleti'nin Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra başlayan duraklama döneminde özellikle saray kadınları ve cariyelerin giysilerinde batı etkisi önemli ölçüde artmıştır. Barok tarzının etkilerini her alan olduğu kadar giyime de yansımıştır. Bunda o dönemde saraya hâkim durumda olan II. Selim'in annesi Hürrem Sultan'ın Hıristiyan kökenli olmasının rolü büyüktür. Bu dönemde Osmanlı giysilerine koyu mavi, kırmızı, siyah ve koyu yeşil gibi renkler hâkim olmuştur. III. Murat döneminden sonra giysiler sadeleşme geçirmiştir. Bu sadeleşme giysilerin tümü için geçerli değildir. Genellikle saray çevresinin giydiği desenli giysiler yerini, daha düz giysilere bırakmıştır.³

Otuz yıl gibi pek uzun sürmese de Lale Devri'nde giysi kültürü nispeten değişmiştir. Bu dönemde giysi kültürüne Osmanlı romantizmi hâkim olmuştur. Bu dönemde kadınların evin dışına çıkmaları Osmanlı geleneksel giyim kurallarının da gevşemesine yol açmıştır.⁴ Bunda Avrupa ile etkileşimin rolü büyüktür. Halkın giydiği giysiler daha yalındır ve daha sade renkler taşımıştır.

Osmanlı giyim kültüründe esas değişim ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde ve Tanzimat'ın ilanından sonra yaşanmıştır. Gerçekte Osmanlı toplum yapısını köklü biçimde etkileyen ve değiştiren modernleşme süreci, toplumu her kurumunu olduğu kadar, giyim kültürünü de değişikliğe uğratmıştır. Toplumda yerleşik otoriter gelenekler, zayıflamaya yüz tutarken, bireyin gündelik yaşamı da bu dönüşümden payını almıştır. Batıya açılmanın bu dönemde ivme kazanması, giyim kültürünün de

¹ Edmundo De Amicis, **İstanbul (1874)**, Çev: Beynun Akyavaş, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.197.

² Godfrey Goodwin, **Osmanlı Kadınının Özel Dünyası**, Çev: Sinem Gül, İstanbul: Sabah Yayınları, 1998, s.176.

³ Gürsoy, **a.g.e.**, s.151

⁴ Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat**, İstanbul: İletişim Yayınları, No: 261, 1995, s.102.

Avrupa'dan izler taşımasına neden olmuştur. Bu durum daha çok üst tabakaya mensup kadının yaşantısında belirgindir. Henüz kadın için "tesettür" geleneği sürmekle birlikte, gündelik yaşamın moda olgusu, giyim kuşamdaki örtünme zorunluluğunu bir dinsel kaynak olmaktan çıkartıp bir tür süslenme biçimine dönüştürmüştür.¹

Nitekim Tanzimat'tan sonra Osmanlı ricali tarzını değiştirmiş ve Avrupalı gibi giyinmeye başlamıştır. Devlet memurları ile kent halkı kısa zamanda başlarındaki sarığı çıkarıp, setre pantolon giymeye başlamıştır. Diz kapaklarından biraz yukarıya kadar inen aynalı biçim siyah, nefli, lacivert, kurşuni, bej, kahverengi setreler kısa zamanda İstanbul'da gözde haline gelmiştir. İstanbul beyleri etrafı saçaklı mavi püskülle kaplı feslerin altında bu kıyafete o zaman gündelik serpuş olan silindir şapkalı Batılılardan pek farklı değildir. Süslü ve işlemeli kolalı gömlekler, yakalıklar, kolluklar sadeleşmiş jabo tarzında boyunbağları hep Avrupa'dan gelmiştir.

O dönemde beyler ve paşalar Avrupa modelini izleyip sırmalı üniformalarını nişanlarla süslerken, sivil elbiselerinin supiyeli paçaları, yüksek yakaların altlarındaki jabo usulü boyunbağları ve aynalı biçim setreleriyle gündelik yaşamlarını kısmen Batıya uydurmaya çalışırken, hanımlar da Beyoğlu'nun Levanten terzilerine Paris modasına uygun elbiseler diktiriyor, o zaman henüz meydana çıkan mantoları ferace haline getirmeye çalışıyorlardı.²

Tanzimat döneminde erkekler için redingot ve tek düğmeli setre giymek oldukça modaydı. Redingot II. Abdülhamit döneminde İstanbul'un yerine giyilmeye başlanmış. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından sonra modası geçmiştir. Siyah şayaktan yapılan redingotları sivil devlet erkânı ve yüksek sivil memurlar resmi törenlerde giyerlerdi. Boyu dizkapağının altına kadar uzun olur, pantolon da aynı kumaştan yapılırdı. Yakası kolalı Frenk gömleği, boyunbağı ve yelekle giyilirdi.³

¹ Işın, a.g.e., s.102.

² Sevin (1990), a.g.e., s.120-121.

³ Yüksel Şahin, "Giyim Kuşam", içinde. **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, 1994, s.398

2. Fesin Toplumsal Yaşama Girmesi

II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı 1826 yılında kaldırmasından¹ sonra, bunun yerini almak üzere Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurdu. Padişah bu işle bizzat kendisi uğraştı. Ordunun eğitimi için Avrupa'dan subaylar davet edildi. Yeni bir askeri nizamname yayınlandı. Ordunun yeni nizamnamesi tamamıyla Batılı ordularınkinden tercüme edilmiş bire bir kopyaydı. Amaç orduyu Batı tarzında oluşturmaktı. Çünkü II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nın zaman içersinde gerek kimliğini kaybederek nasıl yozlaştığını görmüştü, bu nedenle de ordunun yepyeni bir yapıya dönüştürülmesi gerektiğine inanıyordu.²

Bu amaçla eğitiminden, savaş teknik ve yöntemlerinin iyileştirilmesinden kılık kıyafetin değiştirilmesine kadar askeri bir dizi yeniliğe girişildi. Özellikle ordunun kıyafetindeki değişim yeniliğin geleneğe üstünlüğü olarak değerlendirildi. III. Selim ve II. Mahmut'un askere Avrupa tarzı üniforma giydirmeye gereğini duymaları, "Avrupa güç ve prestijinin" onlar üzerinde yarattığı etkisinin sonucudur.³

Önce asker kıyafetleri şekil yönünden düzenlenmeye geçildiğinde Mansure askerlerinin başlarına şobora denilen Bostancı Ocağı'nın taktığı başlık giydirildi. Bu şoborayı zabitan telli ve efrad sade olarak giyeceklerdi. Neferlerin tek tip kıyafetleri de çuhadan ceket ve yelek şayaktan üretilmiş sıkma denilen düz potur yeni şalvar ve don ile ayaklarına serhadlik adı verilen ayakkabı verildi ve bunlar her sene Hızır İlyas'ta değiştirilecekti.⁴

Şobora çuhadan yapılmış yanlan dikimli, silindir taş şeklinde çuhadan yapılmış kalın bir başlıktı. Daha önce bostanlar ve bir süre sonra da III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid birlikleri tarafından giyilmiştir. Şobora II. Mahmut'un kurduğu yeni orduda da bir süre kullanılmaya devam etmiştir. Rumeli halkına özgü şespare'den (altı parça) bozma şubara denilen kalpağın kullanımı, o dönem İstanbul halkının özellikle Batıdan

¹ Yeniçeri Ocağı'nın Kuruluşu, gelişimi ve kaldırılışına ilişkin geniş bilgi için bkz.; Godfrey Goodwin, **Yeniçeriler**, Çev: Derin Türkömer, İstanbul: Doğan Kitap, 2004.

² Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Çev: Can Yücel, Ankara: Yurt Yayınları: 17, II. Basım, 1988, s.56.

³ Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford University Press, Second Edition, 1968, s.100.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II. Mahmut'un Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, Cilt: XVIII, Sayı: 70, İstanbul, 1954, s.224.

gelen her yeniliğe karşı gösterdiği olağanüstü ilgi nedeniyle hızla yaygınlaşmıştır.¹

1828 yılında Kuzey Afrika kökenli yeni bir başlık Sultan Mahmut'un beğenisine sunuldu. Sultan Mahmut resmi başlık olarak kabul edilecek fesi çok beğendi ve kullanılmasına karar verdi. Batıya yüzünü çevirmiş olan Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Tunus'tan fesi alıp giyim kültürünün içine sokması da denizcilerin aracılığıyla oldu. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırması sonrasında Akdeniz'de seferde olan Kaptan-ı Derya Koca Hüsrev Paşa, Padişahın Yeniçeri Ocağı'yla ilgili olarak yapmak istediği eylemi duyunca, Tunus'tan aldığı fesleri asker ve mürettebata giydirdi. Donanma askeri başlarında fesle İstanbul'a girdi ve Padişah'ın huzuruna çıktı. II. Mahmut fesle ilk kez bu şekilde tanıştı ve eski başlıkları yerine feslerin kullanılması iradesini çıkarttı.

Askerin tamamının fes kullanacak olması, fes ihtiyacını artırdı. Bu nedenle de, halkı fes kullanan ve büyük çapta üretim yapan Tunus'a 50 bin adet fes sipariş edildi. Bu işleri yürütmek ve düzenlemek üzere de, bir fes nazırlığı kuruldu. Bu konu Lütü tarihinde şöyle anlatılmıştır.

"Anifen beyan olunduğu üzere Asakir-i mansure elbisesinin tahfifi sırada başlarına sefer ve hazerde münasib bir şey giydirilmesi tasavvur olunmuş idi. Serasker Hüsres Paşa 'nın Bâb-ı Seraskeri 'ye nakl eylediği ayların fesleri gibi fes giyilmesine irade ta 'ilkiyle lazım gelen feslerin tedarikine şüru' ve o sırada Tunus Beylerbeyisine elli bin fes sipariş edildi. Bu münasebetle fesi 'mali başlıca bir şey olduğundan buna erbâb-ı dirayet ve liyâkatden birinin memuriyeti bi 't-tensib böyle şeyler imâl ve ihtira'ında mahareti olan İzmirli Kâtibzade Mustafa Efendi fes nâzırı nasb olurdu." ²

Kuşkusuz fesin kabulü pek kolay olmadı. Başta Şeyhülislamlık Kurumu ve ulema başta olmak üzere tutucu Osmanlı çevreleri fesin kullanımına karşı çıktı. Fesin orduda kullanımına ilişkin Şeyhülislamlık dairesinde geniş katılımlı bir toplantı yapıldı. Çok uzun süredir kullanılmakta olan Şobora'nın artık ihtiyacı karşılayamadığına karar

¹ Önder Küçükerman, "Anadolu'nun Zengin Giyim Geleneği İçinde Türk Giyim Tasarımının Tarihi Kaynakları", **Antik&Dekor Dergisi**, Sayı: 38, 1997, s.78.

² **Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi 1**, Tarih Vakfı - Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.188.

verildi. Fes üzerinde uzun müzakereler yapıldı ve İslami kurallara uygun olmadığı tartışıldı. Sonuçta oybirliğiyle kullanılmasına karar verildi. Bu arada dersiam ve vaiz efendilere fesin İslam'a uygun olduğu yönünde halkı uyarmaları görevi verildi. Amaç, bu kesimden gelebilecek tepkileri önlemek olduğu kadar, onların desteğini alarak fesin kullanımının hızla benimsenmesini sağlamaktı.

Ancak, başlangıçta hatta uzun bir süre ulemanın fese karşı yaklaşımı hep mesafeli oldu. Alışmış oldukları başlığın yerini fesin almasından Müslüman kesim rahatsızlık duydu ve bunu her fırsatta yansıttı. Her dinden esnaf da fese karşı çıktı. Çünkü Loncaların devlet karşısındaki önemli bir destekçisi olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, onların, yönetim karşısında güç kaybetmesine neden oldu.¹

Bu konuda çıkabilecek muhalefeti bastırmak için sıkı önlemler alındı. II. Mahmut'un yeni ordusu Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin fes giymesi zorunlu kılındı. 1828 yılında kıyafet reformunun kapsamına din adamları ve kadınların dışında kılan tüm Osmanlı vatandaşları dâhil edildi.²

Aynı yıl yayınlanan bir iradeyle devlet ricalinin, ulemanın ve rütbe sahiplerinin ne şekilde fes giyecekleri, hatta püsküllerinin şekli ve rengi nizamnamelerle düzenlendi. Bu dönemin fesleri altı dar, üstü geniş ve üzeri ipek mavi püskül örtüsüyle ortaya gelen püskülün üzerinde de oymalı bir süs takılıydı. Abdülmecit döneminde (1839–1861) bu kez altı geniş, üzeri dar sahan kapağı şeklinde, kulak hizasına kadar uzun siyah püsküllü fes moda oldu. Abdülaziz döneminde (1861–1876) "aziziye" denen basık ve geniş fes; II. Abdülhamid döneminde ise (1876–1909) uzun ve kalıplı fes modaydı.³

Feslerin şekilleri ait oldukları padişah dönemine atfen "mahmudiye", "mecidiye", "aziziye", "hamidiye" olarak adlandırılır ve tanınırdı. Feslerin renkleri de çok çeşitlilik gösterdi. En yaygın kullanılanları kırmızı, mor, narçiçeği ve siyah olanlardı. Narçiçeği renginde olan fesler II. Abdülhamid döneminde hafıye fesi olarak bilinirdi.⁴

¹ Cevdet Kırpık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme Sancıları: Fes-Şapka Çatışması", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 162, (Haziran, 2007), s.15.

² Uğur Göktaş, "Fes" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, 1994, s.297.

³ Göktaş, **a.g.m.**, s.296.

⁴ Göktaş, **a.g.m.**, s.297.

II. Mahmut 1829 yılında başta ordu olmak üzere, Osmanlı toplumunun kıyafet kültüründe devrim sayılabilecek değişikliklere başladığında statü ve buna ait dış görünüş şekillerini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Nişan, arma ve bayrak gibi birtakım simgeler bu değişimde öne çıktı. Simgelerin en önemlilerinden biri de fes oldu.¹ II. Mahmut kıyafetin toplumsal yaşamda ayrıcalık göstergesi haline gelmesinden rahatsızdı. Padişah tüm Osmanlı vatandaşının takacağı fes aracılığıyla, toplumsal yaşamda Müslim-Gayrimüslim ayrımını ortadan kaldıracağına inanıyordu. Fes böylece bütün sınıfsal ve toplumsal konuma bağlı farklılaşmaları ortadan kaldıracak ve homojen bir Osmanlı toplumu yaratacaktı.

II. Mahmut kılık kıyafetle ilgili olarak yayınladığı iradelerin ve düzenlemelerin hemen ardından, toplumun önüne yeni kıyafetiyle çıkarak, bu konuda önder olmaya çalıştı. Padişah bir Şark hükümdarı gibi değil, Avrupalı bir kral gibi giyiniyor, toplu davetlere ve kültürel etkinliklere pantolon ve İstanbul'da denilen siyah frak ceketi giymiş olarak, başına da atlarındaki gibi ağır ve süslü kavuk yerine, kırmızı bir fesle katılıyordu.

Fesin sivil ve asker tüm devlet memurlarına İstanbul'da yaşayan tüm erkeklere takılması zorunluluğunun getirilmesi üzerine artan talebi karşılamak için Fransa ve Avusturya'dan fes ithaline gidilmiştir. Çok geçmeden fesin toplumun geniş kesimlerince kabul görmesi ve kadınların da fes takmaya başlaması, ihtiyacı daha da büyüttü. Bu nedenle de, fes imal atölyelerinin kurulmasına girişilmiştir. İlk önce İzmit'te "dinkhane" adı altında bir fes atölyesi kurulup, 1883 yılında dövme yöntemiyle fes üretimine geçilmiştir. Bunu 1835 yılında Üsküdar'ın Kadırga semtinde Hazine-i Hassa'ya bağlı bir fes yapım atölyesinin kurulması izlemiştir. Böylece, piyasada bir anda Tunus, Fransız ve Avusturya orijinli fesler yer almıştır. Yerli üretimle pazar payını artırmaya çalışan Feshane, bu tarihlerde devletin resmi yayın organı olan Takvim-i Vekayi'e bir reklâm vererek ithal fesleri karalama kampanyası başlatmıştır. Feshane Nazırı Ömer Lütfü Efendi tarafından verilen ve aynı zamanda Türkçe basında ilk ticari reklam örneği olan bu reklam metninde şöyle denilmektedir:

*"Bitevfikihi Te'âlâ sâye-i şevket-vâye-i hazret-i cihanbânîde
inşâsı ve bilcümle mütefferi'ât ve levâzımâtının ikmâli müyesser olan
Feshan-i Amire 'de imal kılınan feslerin renk ve kumaş biçimleri Tunus*

¹ Selim Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat (Tasarımlanmış Topluluk) ve Panislamizm", **Toplum ve Bilim**, No: 54/55, 1991, s.48-50.

fesinden a'la ve cünûd-ı muntazama-i şâhâne idare olunduktan sonra Dersaadet sekenesine ve Rumeli ve Anadolu ahalisine kifayet ederek bundan böyle biçim ve kumaşı uygunsuz ve bahası ziyade olan Tunuz fesine ve iki-üç ayda yaramayan sâ 'ir feslere ihtiyaç kalmayacağı zahir ve hüveyda olduğuna binâ'en ba'd-ezîn lüzumu kadar dükkânlar küşad olunmak üzere şimdilik Yeni Cami-i Şerif havlusunda müceddeden bir bab dükkân inşasıyla tarafı eşrefi hazret-i hilâfet-penahiye isticlâb-ı de'avât-ı Hayriye niyet-i hâlisesiyle kabir fesin güzidesi altmış ve evsatı elli üç ve aşağı cinsi kırk beş gurus baha ile fûruhtuna mübaşeret ve iç fesi ve zenne fesinin dahi büyüğü ve küçüğü imaline dahi şüru' ve mübâderet olunarak bimennihi Te 'âlâ çend ruz mürurunda anların dahi fûruhtuna ibtidar olunmak üzere ricâl-i Devlet-i Aliye'den Feshane-i Amire Nâzın saadetlû Ömer Lütfü Efendi tarafından bâ-takrir ifade ve istizan olunmuş ve ol vechile icrasına irâde-i seniye-i şâhâne şeref-sünûh ve südur buyurulmuş olmağla zât-ı şevket-semât-ı hazret-i şahanenin zaman-ı mes'adet-unvan-ı şehriyarilerinde böyle nice nice müesser-i celileye muvaffakiyetle ilâ âhirül'lleyam serir-i şevket-measir-i şahanelerinde ber-devam ve sâye-i inâbet-vâye-i hilafet-penahileri zill-efgen mefârik-i enam olmak daavât-ı hayriyesi sebt-i ceride-i icabet kılınmış ve zikr olunan ecnâs-ı selâsenin fiat-ı mutedele bir fûruht olunacağı cümlelerin malumu olmak üzere beyân ve iş 'ar olunmuştur." ¹

Fesin toplumun geniş kesimleri tarafından yaygın biçimde kullanılması sonucu, zamanla Türklüğün ve onunla özdeşleşen Müslümanlığın sembolü haline gelmiştir. Her Türkün ve Müslüman'ın fes giymesi istenmiş ve Müslümanların festen başka serpuş ve özellikle şapka giymeleri milliyetsizlik ve dinsizlik olarak kabul edilmiştir. Buna göre, bu devirde fes bir milliyet ve tabiiyet göstergesi olmuştur. Hatta, yabancı sermayenin her kapıdan girmesine kolayca izin veren Osmanlı Hükümeti, sözleşmelere "temsilcilerin fes giymesini" zorunlu bir önkoşul olarak koydurmayı ulusal ve dinsel bir görev saymıştır.²

Tanzimat'ın ilk yıllarında Türkiye'ye gelmiş olan yabancı şirketlere bu koşul

¹ Hamza Çakır, "Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı", **Toplumsal Tarih**, Cilt: 6, Sayı: 34, (Ekim, 1996),

² Necdet Sakaoğlu, "Osmanlı Giyim Kuşamı ve Elbise-i Osmaniye", **Tarih ve Toplum**, No: 47, (Kasım, 1987), s.295.

uygulanmamış, Rumeli ve Anadolu'daki şimendiferlerin müstahdemleri, hatta idare merkezinde çalışan memurlar bile şapka giymişlerdir. Ancak, Meşrutiyet döneminde Anadolu ve Bağdat demiryollarına imtiyaz verildiği sırada yapılan sözleşmeye, bir kayıt konularak bu şirketin yabancı müdüründen en küçük müstahdemine kadar herkes fes takmaya zorunlu tutulmuşlardır.¹

3. Dokuma Sanayinde Devlet Öncülüğünde Fabrikalaşma Hareketi (1840–1850)

3.1. Dokuma Sanayinde Kurulan Başlıca Fabrikalar

Osmanlı İmparatorluğu'nda da, her toplumda olduğu gibi devletin kendi sahip olduğu sınai kuruluşlar aracılığıyla ekonomik yaşama aktif olarak katıldığı ve ekonomik faaliyetleri yönlendirdiği olmuştur. Devletin bu rolünün oldukça uzun bir geçmişi vardır. Nitekim İmparatorluk sınırları içerisinde ilk önemli tesis, savaş silahı ve malzemesi üretmek amacıyla II. Bayazid döneminde kurulmuş olan Tophane'dir.² Ancak devletin dolaysız biçimde işveren olarak üstlendiği rolü iki dönemde değerlendirmek gerekir. Bunlar; Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'tan sonraki dönemdir. Devletin bu rolü Tanzimat'a kadar büyük ölçüde devletin modernleştirmeye çalıştığı orduya ait araç ve gereç ihtiyacını karşılamaya yönelik kuruluşların işletilmesi biçiminde gerçekleşmiştir.³ Örneğin yüzbinlik orduları giydirebilmek için gereken yünlü dokuma ve çuha üretimi çok büyük bir önem verilen bir devlet işi olagelmiştir.

Tanzimat döneminde ise, devletin ekonomik yaşamdaki yeri büyük ölçüde değişikliğe uğramış ve farklı bir konum kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde başlatılan sanayileşme hareketine, büyük ölçüde devlet önderlik etmiştir. Bu bağlamda Fabrika-i Hümayün olarak nitelendirilen çok sayıda devlet fabrikası kurulmuştur. Tanzimat döneminde kurulmuş olan 160 dolayındaki fabrikaların çoğu devlete aittir.⁴ Bunun nedenlerinden başlıcası, daha önceki dönemde olduğu gibi, devletin askeri ihtiyaçlarının yurtiçi üretimle sağlama düşüncesidir. Görüldüğü gibi bu politika, ithal ikameci bir

¹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt:5, İstanbul, 1943, s.1549.

² Eldem, *a.g.e.*, s.62.

³ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850–1920*, Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi, 1997, s.154.

⁴ Önsoy (1988), *a.g.e.*, s.260.

iktisat anlayışının örneğini oluşturmaktadır. Bu çerçevede ordunun silah ve diğer araç-gereç ihtiyaçlarını karşılama amacına yönelik kuruluşlar yanında, çeşitli dokuma dalları ve deri kundura fabrikaları da kurulmuştur.¹ Bu kuruluşlar, askeri açıdan sahip oldukları stratejik önem yanında, kullandıkları teknoloji ve üretim değerleri açısından da dönemin diğer kuruluşlarından daha önemlidir.

Bu fabrikalar devlet tarafından kurulmuş olduklarından büyük destek ve teşvik görmüşlerdir. Devlet bu fabrikaları, ürünlerini satın alarak yurt dışından ithal edecekleri ya da yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelelerinin bütün gümrük ve vergilerden muaf tutarak; satışlarından hiçbir vergi almayarak ve sonuçta fabrika için gerekli olan işgücünü askerlikten muaf tutularak ve onları ödüllendirerek teşvik etmiştir.²

Ondokuzuncu yüzyılda dünya büyük gelişmelere sahne olmaya başlamış ve Osmanlı'daki dokumacılığı rekabetçi ve modern bir sanayi alanına girme kâbusu da, yine bu dönemde olmuştur. Bir yandan sanayi devrimi, diğer yandan ticaret yollarının yönünün değişmesi ve el değiştirmesi üretim ve dış ticaret alanında büyük bir dönüşüme yol açmıştır. Gerçekten de, Ümit Burnu'nun keşfi ile Avrupa'nın Hindistan'a ulaşmasını sağlayan klasik ticaret yollarını değiştirerek Atlantik'in öteki yanına kaydırmış, dolayısıyla başta Osmanlı olmak üzere güzergâh üzerinde bulunan devletler olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa kaleme aldığı kitabında coğrafi keşiflere bağlı olarak ticaret yollarının değiştiğine ve Avrupa'nın, Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a ulaşıldığına dikkat çekmiştir.³ Bu yöndeki bir başka tespit de, Braudel tarafından yapılmıştır. Braudel, Akdeniz'in onaltıncı yüzyılın sonuna kadar dünya ticaretindeki egemen konumunun Ümit Burnu'nun keşfinden sonra zaman içinde azaldığına işaret etmiştir.⁴

Zaman bakımından zanaatların yıkılışı ile çakışan bir diğer baskı süreci de şöyle açıklamak mümkündür. Pamuklu tekstil dalında modern fabrikaların ortaya çıkışı, bir başka deyişle, ithal mal teknoloji ile sanayileşme süreci iki ayrı dalga halinde ele

¹ Güran(1992), **a.g.m.**, s.236.

² Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s.225.

³ Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cilt 1, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983, s.1 18.

⁴ Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayınları, 1989, s.424-435.

alınabilir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde ve özellikle 1800'li yıllarda, başta ordunun, saray ve devlet bürokrasisinin talebini karşılamak amacıyla, devlet girişimciliğinde bir dizi sanayi tesisi kurulmuştur. Bunlardan en az üçü pamuklu tekstil alanında üretimde bulunmuştur.¹

Devletin fabrikalaşma hareketinin arkasındaki esin kaynağı özellikle Mısır'da Mehmet Ali Paşa yönetiminin giriştiği sanayileşme çabaları ve Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı askeri başarılarıdır. Mehmet Ali Paşa özellikle dokuma sanayini kurarak yola çıkmış ve 1816 yılından itibaren Floransa'dan getirttiği ustaların yardımıyla Kahire'de ipek üretimine başlamıştır. Kısa bir sürede Kahire ve ülkenin taşra kesimi pamuk ve keten iplikhaneleriyle dolmuştur. Bu iplikhanelerdeki toplam tezgâh sayısı 6000'e ulaşmıştır.² Bu tesislerde üretilen ürünler devlet tarafından satın alınmış, böylece ithal mallarının rekabetinden bir süre korunmuşlardır. Ancak bir yönden kötü işletme yönetimi yeni makineleri kullanarak ve gerekli bakım hizmetini yapacak uzmanların bulunmaması diğer yandan da Mısır'da orman ve kömür madeninin olmaması nedeniyle yakacak yokluğu bu tesislerin kapanmasına yol açmıştır. Sonuçta 1835 yılında bu sanayi için harcanmış olan 10 milyon dolar tamamen batmıştır.³

Ondokuzuncu yüzyıl ilk çeyreğinde Mısır örneğinden yola çıkarak, özellikle ordu ile ilgili giyim kuşamdan başlayarak, bütün teçhizatını üretmek üzere büyük çapta düzenlemeler yapılmıştır. Hatta bu düzenlemeler, dönemin koşulları dikkate alındığında devrim niteliğindedir. Çünkü Sultan Mahmut'un kurduğu yeni ordu ile gerçekte çok büyük ve kapsamlı bir değişim başlatılmıştır.⁴ Öncelikle askeri eğitim sistemi bütünüyle değiştirilmiş, giyim ve kuşamda köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu değişiklik, toplumun çeşitli kesimlerinde şaşkınlıkla izlenmiştir. Yüzyıllardan beri giyilen elbiseler bir anda değişmiştir. Nitekim kaynakların yansıttığı gibi, 1828 yılında bayram alayını izlemeye giden halk, değişiklikler karşısında tam anlamıyla "dehşet içinde kalmıştır". Çünkü o güne kadar herkesin "koskoca kallavi bir kavukla" görmeye alıştığı sadrazam, başına "kenarı altın sırma ile işlenmiş bir fes, yakası som sırmadan pırıl pırıl yanan

¹ Pamuk (1998), s.147.

² Gilbert Sinove, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Doğu Kitap, 1999, s.203.

³ Sinove, **a.g.e.**, s.205.

⁴ Bu konuda bkz.; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V. Cilt, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1983, s.144-151; Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1250-1258.

beyaz çuhadan harmani, kıymetli kürkler yerine çuha elbise giymiş, Lehkari klaptanlı eğer vurulu bir ata binmiş" olarak görülmüştü.¹ Kısacası, Sultan Mahmut, bayramlaşma merasiminde başta kendisi olmak üzere bir anda eski sistemi yıkmış, bütün kıyafeti değiştirmişti.

Ancak bu büyük kapsamlı projeyi sağlam temellere oturtmak gerekiyordu. Ülkenin birçok değişik bölgesinde çok çeşitli tezgâhlardaki geleneksel dokumacılık sistemiyle bu işin altından kalkmak mümkün değildi. Öncelikle yeni üniforma kavramı ile birlikte, belirli standartlarda çok büyük miktarlarda tek tip kumaşı üretecek tesisleri hızla kurup, hayata geçirmek gerekiyordu. Çünkü ülkedeki bu küçük tezgâhlarla, pratik olarak, aynı nitelikte, aynı standartta, hatta aynı renkte bile kumaş üretmek imkânsızdı. Hâlbuki eski askeri kıyafetler renk renkti ve küçük atölyeler bu kumaşları üretebiliyordu. Daha sonra bu yeni kumaşlarla, askeri giyimin yeni baştan tanımlanması ve tasarlanması gerekiyordu.

Bilindiği gibi sanayileşmenin en belirgin görüntüsü fabrikalaşmadır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Mısır meselesinin sonuçlandırmasından Kırım Savaşı öncesine kadar süreçte, tarihinde benzerine rastlanmayan bir fabrikalaşma hareketine giriştiği gözlenir. Bu süreçte, başta İstanbul ve çevresi olmak üzere bazı büyük şehirlerde, devlet ve özel sektör girişimiyle çok sayıda fabrika kuruldu. Osmanlı yönetimini, sanayileşmeye yönelten çeşitli nedenler vardı. Yenileşen ordunun ihtiyaçları, modernleşme çabaları, 1838 ticaret sözleşmelerinde ve Avrupa sanayi devriminin yoğun bir biçimde hissedilmesi, başlıca nedenlerdi. Fabrika kurmak isteyenlere verilen ruhsat ve imtiyazlarda, sanayileşmenin önemi şu sözlerle vurgulanıyordu; "... bu makule eşyanın memalik-i mahsusada imali fevaid ve muhassenatı mucib olacağından", "... böyle menfa-i mülkiyeyi mucib mevadd-ı hapriye hakkında teshilat-ı lazıminin icrası mufavik hal olarak...."², "... bu makule fabrikaların ihdas ve inşası mülkce müstelzim-i menafi olacağından..."³ Bununla birlikte, Tanzimat yöneticilerinin kalkınma yolundaki görüş ve düşünceleri berrak değildi. Tarım, ticaret ve sanayide öncelikler konusunda görüş ayrılıkları vardı. 1846'da kurulan "Ziraat Nezareti'nin 4 ay sonra "Ticaret Nezareti"ne katılması, 1849'da ziraatın bırakılarak

¹ Önder Küçükerman, **Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1988, s.74.

² BOA, İMM 630, S.21, 1263.

³ BOA, İMM 631, Z.29, 1263.

Nafia ve Ticaret Nezareti'nin kurulması, politik tercihlerindeki belirsizliği yansıtlıyordu.¹ 1848 yılında, Zeytinburnu Demir Fabrikası için Maliye Hazinesi'nden ayrılan 20 milyon akçenin, iki vapurun yapımına tahsis edilmesi, yatırım önceliği konusunda devletin kararsızlığına somut bir örnektir.²

Çeşitli olumsuzluklara karşın, 1843 yılından itibaren hızlı bir fabrikalaşma hareketine girişilmiştir. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının simgesi, fabrikalar olmuştur.³ Nitekim özellikle başkent İstanbul'da birçok sanayi tesisi kurulmuştur. Avrupa'dan her türlü araç-gereçle birlikte mühendis, uzman ve teknisyenler getirtilmiştir. Gerçekten de, fabrikaları ve donatımı kurmak, işletmek ve tamir etmek için gerekli olan ehil usta, kalfa ve vasıflı işçilerin hepsi değilse bile, büyük çoğunluğu yurtdışından gelmiştir. Başlangıçta gelen yabancıların çoğu İngilizken, sonraları bunlara Belçika, İtalya, Fransa ve Avusturya'ya mensup olanlar eklenmiştir.

Gelen yabancı ustaların yanında, sayıları beş bini bulan Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi ve Türk kökenli vasıfsız işgücü çalışmaya başlamıştı.⁴ Bunların çoğu erkek olmakla birlikte Bursa, Hereke ve Feshane tesislerinde birçok kadın ve genç kıza da istihdam olanağı sağlanmıştır. Çalışma koşulları Avrupa'daki gibiydi. Çalışma saatleri sabah güneşin doğuşundan başlayıp, akşam karanlığına kadar devam etmek üzere, haftada altı gündü.⁵ Bu arada yeni teknolojiye ilişkin bilgilerini artırmak için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Bu işlemin mali finansmanı büyük ölçüde Hazine-i Hassa bütçesinden sağlanmıştır. Yaklaşık 600 milyon kuruşluk bütçe gelirlerinin yaklaşık yüzde 20'si (104 milyon guruş) fabrikalaşma hareketine ayrılmıştır.⁶ Fabrika-yı Hümayun" denilen devlet fabrikalarından bir bölümü "Harbiye Nezareti" bünyesinde kurumlaşırken, bir bölümü de "Hazine-i Hassa" yönetimine bağlanmıştır. Fabrikayı Hümayunlar arasında işbirliğinin sağlaması için bir nezaret oluşturulmuş ve bu görevi genellikle "Tophane-i Amire" müşirleri üstlenmiş olup özellikle devletin tekstil alımlarının bu fabrikalardan yapılması istenmiştir.⁷ Fabrikaların kuruluşu, yönetimi ve

¹ BOA, Cevdet-Nafia, 175

² BOA, İMM645, C.15, 1264

³ Doğan Kuban, **İstanbul Bir Kent Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.349.

⁴ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 14, (Mart, 1988), s.72.

⁵ Clark, s.73.

⁶ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", İçinde, **150. Yılında Tanzimat**, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.235.

⁷ BOA, İMM628, S.16, 1262.

diğer faaliyetleri konusunda Dadyan ailesi, Dobrik kalfa, Keraber kalfa, Düzoğlu Hoca Agop gibi Ermeni vatandaşları görevlendirilmiş ve bunlara geniş yetkiler verilmiştir.

Öte yandan, Osmanlı Devleti, Tanzimatla birlikte, her geçen gün kan kaybeden dokuma sanayini canlandırıp yeniden eski gücüne getirmek için çare ve çözüm yolları aramaya başlamıştır. O yıllarda İstanbul'da çeşitli alanlarda kurulmuş olan sanayi kuruluşlarının yanında, yine devlet öncülüğünde İzmit, Bursa, Afyon, Adana Tarsus gibi yerlerde halı ipliği fabrikaları kurulmuştur.¹

3.1.1 Türk Dokumacılığında Bir Öncü Kuruluş: Feshane

Feshane, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batıda gelişen sanayileşmeye örnek gösterilebilecek en önemli fabrikaların başında gelmektedir. Gerçekten de, kurulduğu 1835 yılından kapatıldığı 1986 yılına kadar yaklaşık 150 yıl boyunca üretim yapan feshane, Türk sanayine bir tür okul görevi yapması nedeniyle de, üzerinde durulması gereken bir öneme sahiptir.

Feshanenin Osmanlı sanayileşmesindeki en önemli özelliği, ondokuzuncu yüzyılın küçük boyutlu geleneksel üretim potansiyelinin karşısına, o günlerin en modern teknolojisini temsilen çıkmış olmasıdır. Gerçekten feshane kurulduğunda dönemin en yeni teknolojisini kullanmıştır. Feshane kurulana kadar fes ihtiyacı Tunus'tan yapılan ithalatla karşılanmıştır. Nitekim Tunus'tan 50 bin fes sipariş edilerek, ihtiyacın karşılanmasına çalışılmıştır.² Ancak bunun pratikte sürdürülebilir olmadığı anlaşıldığından, ithalatı ikame etmek üzere yurtiçinde üretim olanakları araştırılmaya çalışılmıştır. Bir süre sonra, Selanik, Bursa ve Edirne'de fes üretimine başlanmıştır. Ne var ki, üretilen yerli fesler, ithal feslerin kalitesini yakalamamıştır.³ Üstelik üretim maliyetlerinin yüksekliği de bir başka sorunu oluşturmuştur. Bu nedenle, üretimin kalitesini artırmak ve maliyetleri düşürmek üzere Tunus'tan usta getirtilmesi kararlaştırılmıştır. Nitekim 13 Şubat 1832 yılında bu ülkeden 24 fesçi ustası getirtilmiştir. Aşağıdaki tablo Tunus'tan gelen ustaların ve yardımcılarının dökümünü vermektedir.

¹ Bekir Deniz, "Osmanlı Dönemi Halıları", içinde, **Osmanlı**, Cilt XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.381-393.

² Küçükerman, **a.g.e.**, s.72.

³ Dölen (1992), **a.g.e.**, s.405.

Tablo: 11
1832 Yılında Tunus'tan Getirilen Fesçi Ustaların ve Yardımcıların Sayısal
Dökümü

Asıl Fesçi Ustası	2
Beyaz Fes İşleyecek Yardımcı	2
Kırmızı Fes İşleyecek Yardımcı	2
Yün Tarakçısı Usta	2
Örücü Kadın	2
Eğirici Kadın	2
Boyacı Ustası	
Yıkayıcı Ustası	1
Marangoz*	1

Kaynak: Dölen, **a.g.e.**, s.405.

*Fesin çarh altında olan terbiye sandığını yapmak için istihdam edildi.

Tunuslu ustalar göreve başlarken kendilerine yardımcı olmak üzere Bursa'da fes üretiminde deneyim kazanmış olan 15 kalfa görevlendirilmiştir. Kalfalar, Tunuslu ustaların yanında yeterli eğitim alıp yetiştirildikten sonra, bu ustalar ülkelerine geri gönderilmiştir. Ardından, Mukataat Hazinesi'nden 1,5 milyon kuruş tahsis edilerek yerli yapağı ile fes üretimi için önce 1833 yılında Kadırga'da Hazine-i Hassa'ya ait bir binada faaliyete geçirilmiştir.

Ancak zaman içerisinde yerli ürünlerle yapılan feslerin çok sert olması nedeniyle kullanıma elverişsiz olduğu görülmüştür. Buna karşılık, Merinos yapağından yapılan örnekler başarılı sonuç vermiştir. Bunun üzerine onaltı ay süreyle eğitim amacıyla üretime devam edilerek, 300'e yakın usta, kalfa ve işçi yetiştirilmiştir.¹

Dokumacılıkta makineli üretimi gerçekleştiren ilk kuruluşlardan sayılan ve 1835 yılında açılan Feshane ve İslimiye Çuha fabrikasındaki gelişmeler, fabrikalaşma yolunda olumlu örnekler olmuştur. O tarihte Feshane'de fes, aba, halı üretimi yapılmakta ve 40 kadar katır tarafından döndürülen dolaplar kullanılmaktaydı. Fes giydirme kararının alınmasında sonra kurulan Feshane'de 1836 yılı ortalarında ayda 12

¹ Güran (1992), **a.g.m.**, s.239.

binden fazla fes üretilebilmiştir.¹ Feshane 1839–1840 yılları arasında ise 100 binin üzerinde üretim ve satış gerçekleştirmiştir.

Feshane, 1839 yılında aba, anced iplik bükme ve sıрма yapılan Eyüp Defterdar semtine taşınmıştır. Çünkü zaman içerisinde bina yetersiz kalmaya başlamıştır. İlk yıllarında sadece fes üreten fabrikada 1843 yılından itibaren dokumacılığa da başlanmış ve yünlü kumaşlar da dokunmuştur.²

Feshane 1843–1854 yılları arasında yeniden düzenlenmiş, Belçika'dan getirilen makinelerle yenilenmiştir.³ Yeni teknolojiyle donatılan fabrikanın kapasitesi genişlemiş ve buhar gücü makine kullanıma geçilmiştir. Buhar gücüyle çalışan, iplik, dokuma ve apre makineleriyle donatılan fabrika yepyeni bir çehre ve kimlik kazanmıştır.⁴ Ancak, Avrupa'dan getirilmiş yeni makinelerle modern bir fabrika görünümü kazanmış olan Feshane 1866 yılında büyük bir yangın geçirmiş ve üretim büyük ölçüde etkilenmiştir. Feshane yenilenmiş haliyle 1848–1850 yılları arasında 400 bin fes ve 30 bin metre çuha üretimi gerçekleştirmiştir.⁵

1860'lı yılların başında 200–250 arasında işçinin çalıştığı fabrikanın yıllık kumaş üretimi, büyük bir bölümü askeri olmak üzere 216 bin metre dolayındaydı. Fabrikaların günlük kapasitesini teknolojik yeniliğe bağlı olarak hızla artış göstermiştir. Nitekim fabrikada günde ortalama olarak 1300–1500 adet fes üretilmiş, bu sayı zaman zaman 2500'e kadar yükselmiştir.⁶

Ayrıca bu feslerin satışı için de girişimler yapılmış, İstanbul'da Vezneciler, Kapalıçarşı, Tophane ve Beşiktaş'ta dükkânlar kiralanmıştır. O yıllarda kurulan pek çok fabrika gibi feshane de ilk olarak "Darphane-i Amire" tarafından işletilmiştir. İlk kuruluştan sonra, fabrika 1849 yılında "Hazine-i Hassa"ya devredilmiştir. Ancak yıllar boyunca Feshane birçok aksilikle uğraşmak zorunda kalmıştı. İki yıl içinde aynı yerde

¹ BOA Cevdet-İktisat 1092

² Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, 1970, s.19 v.d..

³ O. Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı:16, Yıl: 1967, s.3-11

⁴ Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, s.1345.

⁵ Önder Küçükerman, "19. Yüzyıl Başlarında İstanbul Haliç'te Türk Kumaş ve Konfeksiyon Sanayini Yaratan Fabrika: Feshane", **Antik&Dekor Dergisi**, Sayı:17, 1992, s.27.

⁶ Önsoy (1988), **a.g.e.**, s.51.

yeniden inşa edilen fabrika için en yeni makineler getirtilmiş ve "Feshane-i Amire" yeniden en gelişmiş duruma gelmiştir.

Feshane, genellikle bir yün ve dokuma fabrikası olarak çalışmış olmakla birlikte, kuruluşundan başlayarak Türk halıcılık sanatına "Feshane Halıları" olarak ün salmış olan bir halı grubunu da armağan etmiştir. Bugün T.B.M.M. Milli Sarayları'nda çok değerli "Feshane" halıları bulunmaktadır. Feshane'nin dünyanın en ünlü halıcılığını başlatan Hereke Fabrikası ile çok yönlü bağlantılı olarak çalışılmış olduğu zaten bilinmektedir.

Feshane ünlü halılarıyla, devir değiştiren kumaşlarıyla, çeşit çeşit fesleriyle ve hemen hemen sanayi tarihinin ve dokumacılık teknolojisinin 19. yüzyıldaki ilginç ürünleri ile çok uzun bir süre boyunca bir "olay" olarak canlı kalmıştır.¹

1877 yılında "Bab-ı Seraskeri" emrine verilen Feshane, 1921 yılına kadar "Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye" için çalıştırılmıştı. 1923'te "İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü" ve daha sonra da 1925'te askeri idareden "Sanayi ve Maadin Bankası"na devredilen Feshane, 1928'de "Feshane Mensucat T.A.Ş.'ne kiralanmıştır.²

3.1.2 Hereke Dokuma Fabrikası ve Dokuma Sanayindeki Önemi

Hereke dokuma fabrikası Sultan Abdülmecid döneminde 1843 yılında kurulmuştur. Üretime başladığı tarihten itibaren uzun zaman sürecinde karşı karşıya kalmış olduğu pek çok sorunu aşmış ve Osmanlı dokuma sanayinde iz bırakmış bir kuruluştur.

Fabrika kuruluş yıllarından itibaren, Osmanlı saraylarının ve konaklarının döşemelik ve kumaş ihtiyacını karşılamaya dönük üretim yapmıştır. Ancak zaman

¹ Bu ünlü fabrika, varlığını sürdürdüğü çok uzun bir dönem içinde çok geniş bir kadro yetiştirmiştir, 1935'lerde kurulmuş olan Sümerbank'ın temel direklerinden birisi olmuş ve bu görevini yıkılıncaya kadar da sürdürmüştür. Ancak 1986 yılında İstanbul'daki imar çalışmaları ve Haliç'te yer alan bütün sanayi kuruluşlarının kaldırılması nedeniyle, diğer örneklerle birlikte yıkılmaktan kurtulamamıştır. Bu arada, ileride müze olarak kullanılmak üzere, ünlü fabrikanın atölye binası, sanayi tarihinin prefabrik olarak inşa edilen ilk sanayi yapılarından birisi olması nedeniyle muhafaza edilmiştir. Ve böylece de ünlü "Feshane"nin uzun ve ilgi çekici öyküsü 1986 yılında noktalanmıştır. Önder Küçükerman, "Feshane", **Antik&Dekor Dergisi**, Sayı: 17, 1992, s.23–27.

² 1925'te Feshane fabrikası, Bakırköy Pamuklu fabrikası ve Hereke yünlü mensucat fabrikası Sanayi ve Maadin Bankasına devredildi. Ahmet Seyfettin Şimşek, "Tekstil Tarihi 8", **Tekstil ve Teknik Dergisi**, Sayı: 48, (Ocak, 1989), s.146–147.

içerisinde değişen ihtiyaçlara ve koşullara bağlı olarak, sürekli kendisini yenileyerek ve biçim değiştirerek dinamizmini korumuştur. Fabrikanın değişime uyum sağlayabilme özelliği ve esnekliği kuşkusuz ilk kurulma yıllarından itibaren belirli bir geleneğe ve anlayışa takılıp kalmamış olmasıyla ilgilidir.

Hereke fabrikası da diğer devlet eliyle kurulan fabrikalarda olduğu gibi, üretim büyük ölçüde sarayın ve ordunun ihtiyacını karşılayabilmek için yapılmıştır. Ancak bu durum, sivil pazarın göz ardı edildiği anlamını vermemelidir. Hereke fabrikasının bazı ipek fazlalıklarının İstanbul'da bulunan bir devlet mağazası aracılığıyla sivil pazara ulaştığı bilinmektedir.¹

Bilindiği gibi Bursa ve çevresi, Anadolu'nun dokumacılık tarihinde geleneksel ipekçilik merkezi olarak çok haklı bir ün kazanmıştır. Hereke fabrikası da, yakınında yer aldığı bu bölgenin özelliklerini çok yakından izlemiştir. Bursa'ya yakın olmasının, fabrikanın kuruluş yerinin seçiminde rol oynadığı söylenebilir. Böylece Hereke fabrikası, üretim kollarından birisi olarak her zaman ipek de birlikte anılmıştır.

Fabrika Serasker Rıza Paşa'nın bilgisi ve desteğiyle 1843 yılında kurulmuş ve aynı yıl işletmeye açılmıştır. Fabrikanın günümüzde bulunmayan ilk binasının mimarı Garabet Balyan'dır.² Fabrika'nın ilk müdürü Sarkis Ağa olurken, desenleri İtalyan asıllı sanatçı Kamaron hazırlamıştır. Fabrikanın kuruluşundaki üretim yapısı 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşmuştur.³

1850 yılında fabrika tezgâhları yenilenme geçirmiştir. Aynı yıl fabrikanın ipekli bölümüne 100 adet jakarlı el tezgâhı eklenmiştir.⁴ Bu tezgâhlar, özellikle saraya ait ipekli canfeslerle, ipekli döşemelikleri dokumak üzere "kamhane" (ipekli, kadife, mobilyalık) binasına kurulmuş olan jakarlı el tezgâhlarıdır. Fabrikanın ipekli bölümünde değişiklik yapılırken, pamuklu bölümündeki tezgâhlar yeni kurulmuş olan Veliefendi Zeytinburnu Basma fabrikasına taşınmıştır. Fabrikanın ipekli bölümü zaman içerisinde

¹ Clark, **a.g.m.**, s.72.

² Garabet Amira Balyan hassa mimarı olup, Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı mimarlığının en önemli adı olan ünlü Balyan ailesine mensuptur. 1800–1866 yılları arasında yaşamış olan Garabet Balyan birçok Osmanlı eseri vermiştir. Hereke fabrikası da bunlar arasındadır. Bkz; Afife Batur, "Balyan Ailesi" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İstanbul, 1994, s.35–41.

³ Önder Küçükerman, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1987, s.47.

⁴ Çadırcı, **a.g.e.** s.350.

yenilenmeye devam etmiştir. Nitekim Kamhanenin üretim kapasitesi eklenmeye devam eden Jacquard el dokuma tezgâhları ile sürekli olarak genişletilmiştir.¹

1840'lı yılların ortalarında Hereke kumaş fabrikalarında 17 usta, 82 işçi ve 16 diğer personel olmak üzere 115 kişi istihdam edilmekteydi. İstihdam kapasitesi zamanla artış gösterdi. Hereke Fabrikası'nda aynı zamanda kadın işgücünden de yararlanılmıştır. Nitekim fabrikada hem Rum, hem de Türk genç kızlar işçi olarak çalıştırılmıştır.² İşçilerin gündeliği dönemin koşullarına göre düşük sayılmayacak bir düzeydeydi. Nitekim işçiler gündelik olarak 4–5 kuruş alıyorlardı. Fabrikanın başlangıçta üretim kapasitesi sınırlıydı.

Fabrikada, üç tür kumaş dokunmuştur.³ Bunlar Saray için döşemelik kumaşlar, Fransız kumaşlarını hatırlatan Batı zevkindeki kumaşlar ve Türk Rokoko üslubunda kumaşlardır. Fabrikanın ipekli kısmı özellikle saray için üretim yapmıştır. Hereke fabrikası bu açıdan Fransa'nın Gobölen fabrikasına benzetilmiştir.⁴ 1936 yılında Hereke fabrikasının kemha kısmına son verilerek sadece halı imalatı kalmıştır.⁵

Kaynakların ifadesine göre, Sultan Abdülaziz zamanında Manisa ve Sivas'tan ustalar getirilerek Hereke Fabrikası'nda fes, çorap, fanila üretimi yanında yün ve ipek halılar da üretilmeye başlamıştır. Fabrika'da daha çok saray halılarına benzer şekilde halılar üretilmiştir. Aynı zamanda, o yıllarda Osmanlı ekonomisine büyük bir katkı sağlamış, işsiz pek çok insana iş imkânı doğmuştur. Bitmekte olan geleneksel Türk halıcılığı, gelişen sanayi karşısında bir alternatif haline gelmiştir.

Hereke Fabrikası, bir başka özelliğiyle de dikkat çeker. Devlet yönetiminde işletilen fabrikaların, aynı zamanda perakende ticaret girişimleri, Hereke fabrikasının bir öncülüğüyle başlamıştır. 1874 yılında, Hereke fabrikasına müdür olarak atanan Piyade Kaymakamı Hüsnü Beyin bu işletmeye, aynı zamanda ticari bir yön vermek düşüncesiyle, üretimde piyasa ihtiyacını karşılayabilecek bazı değişiklikler yapmıştır. Bu yolla elde edilen ürünlerin halka satışı için de, İstanbul'da Kapalıçarşı'da fabrika

¹ Uğurlu (1988), **a.g.m.**, s.2-7.

² Quataert (1999), **a.g.e.**, s.275.

³ Yaklaşık yüzyıl kadar faaliyet gösteren fabrikada bugün, geleneksel anlamda numune kumaş dokumaları yapılmaktadır

⁴ Toprak (1986), **a.g.m.**, s.1346.

⁵ Tezcan (1989), **a.g.m.**, s.31-33

adına bir satış mağazası açılmıştır. Fabrikanın kendi ürünleri yanında sipariş üzerine üretim kabulü de öngörölmüş olan bu mağaza, üretimin ancak nezaretin onayı ile fabrikaca kabul edilebileceğı emri üzerine zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Çünkü böylece, müşteri önce isteklerini "Evvala istida ile mezkûr nezarete bildirecek ve uygun göröldüğünde nezaretçe verilecek müsaadeye göre" üretime geçilebilecekti.¹ Fabrikada Batı özentisi içindeki sarayın giysi ve döşemelik ihtiyacı için üretim yapılırken, üretim fazlası, bu yeni mağazada satışa sunulmuştur. Ancak, saray benzeri mekânlarda yaşama özentisi içindekilere Hazine-i Hassa Nezareti izniyle satış yapmaya başlayan bu mağaza, zamanla durumdan hoşnut olmayan saraylıların başvurusuyla kapatılmıştır.²

İşte bu gibi çeşitli zorlukların ortaya çıkmasıyla birlikte mağaza ticari özelliğini yitirmiş, iş yapamaz duruma düşmüş ve iki yıldan az bir süre içinde 1875 yılında kapanmıştır.

Hereke Fabrikası o günlerde özellikle saray döşemelikleri için üretim yapmaktaydı. Saray döşenmesinde kullanılan özel ürünlerin aynı zamanda halk arasında da kullanılmasının hoş karşılanmadığı ve saray çevresinin etkilerinin bu kapamada etkili olduğu görüşü hâkim olmuştur. Ancak, 1888 yılında Hereke fabrikası müdürlüğüne tayin edilen Hacı Akif Bey, zamanla çalışan fabrikaya yine böyle bir ticari özellik kazandırmak amacıyla 1889 yılında İstanbul'da, bu kez "Zaptiye Caddesi"nde (bugünün Sultanhamam'ında Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi) bir başka satış mağazası açmıştır. Eldeki bilgilere göre o tarihlerde, özellikle ipekli dokumalarda büyük gelişmeler elde edilmiş, yeni halı üretimi gerçekleştirilmiş ve üretim, saray çevresinin ihtiyacının üzerine çıkarılmıştır. Fabrika 1891 yılın kadar yalnız ipek mensucat üretimi yaparken, o yıl halıcılık bölümünü açmış, bünyesine kattığı Manisa ve Sivas'tan getirilen ustalarla kalitesi yüksek halı üretimine başlamıştır.³ Ve böylece üretim fazlasının satılabilmesi için yeni yollar aranmıştır.

¹ Küçükerman (1987), **a.g.m.**, s.46-47.

² Aydın Uğurlu, "Osmanlı Tekstiline Damgasını Vuran Bir Milli Kuruluş: Fabrika-i Hümayun", **Art & Dekor**, (Temmuz-Ağustos, 1995), s. 181.

³ Eldem (1994), **a.g.e.**, s.63.

Bu ikinci mağazanın ticari amacına ne kadar yaklaşmış olduğu bugün için bilinmemekle birlikte, çalışmaların uzun bir süre devam ettiği de tahmin edilmektedir.¹

Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun yıllar içindeki durumunu ve kuruluşunu etkileyen önemli olaylar vardır. Bu olayların bazıları kronolojik olarak şöyledir:

1850 - Hereke'deki pamuklu tezgâhlarının Bakırköy'de kurulan fabrikaya taşınması,

1875 - Hereke Fabrikasının kendi üretimini satmak için Kapalıçarşı'da mağaza açması, (Ancak açılan bu mağaza, sarayın duruma el koyması üzerine kapatılmıştır.)

1878 - Hereke fabrikasındaki önemli bir yangının sonunda onarım nedeniyle üretimin durdurulması,

1882 - Hereke Fabrikasında onarımın tamamlanarak yeniden üretime geçilmesi,

1890 - Hereke fabrikasına Manisa ve Sivas'tan usta getirilip halıcılık hazırlıklarının başlatılması,

1891 - Hereke fabrikasında halıcılık kısmının üretime başlaması,

1894 - Hereke fabrikasının ödül kazanması,

1894 - Alman İmparatoru Wilhelm'in ziyaret etmesi,

1902 - Hereke Fabrikasında 20 tezgâhlı "Çuha, şayak ve iplik" bölümünün kurulması,

1905 - Hereke Fabrikasında yünlü dokumanın başlatılması,

1907 - Hereke Fabrikasının ödül kazanması,

1908 - Hereke Fabrikasında "Fes" bölümünün üretime başlaması,

¹ Nitekim 1925 yılında Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulduğu zaman bu mağaza Hereke üretimini satmaya devam etmektedir. O tarihte Hereke, Defterdar, Beykoz ve Bakırköy fabrikalarını yapısı içine almış olan Sanayi ve Maadin Bankası, bu fabrikaların üretiminin satışını perakende olarak gerçekleştirmek amacıyla İstanbul'da bu eski mağazaya yakın bir yerde, bugün de çalışmaya devam eden Bahçekapı mağazasını açmıştır.

1910 - Hereke Fabrikasının ödül kazanması,

1911 - Hereke Fabrikasının ödül kazanması,

1917 - Hereke Fabrikasında yünlü dokuma tezgâhlan sayısının 20'den 50'ye çıkarılarak üretimin arttırılması. Bu arada kadın işçi çalıştırılmaya başlanması,

1921- Hereke Fabrikasının ödül kazanması,

1925- Hereke Fabrikasının, Maliye Bakanlığına bağlı olan "Sanayi ve Maadin Bankası"na devredilmesidir. Bu bankanın yönetiminde, fabrikada dokuma, yıkama, apre bölümleri genişletilmiş ve tezgâh sayısı 101'e çıkarılmıştır.¹

Osmanlı ekonomisindeki değişimler ve sanayin yeniden kurulması çalışmaları sırasında Osmanlı Devleti, 1913, 1915 yıllarında, bir sanayi istatistiği hazırlatmıştır. Bu araştırmanın sonuçları, "Sanayi İdare-i Umumiyesi"nde, bu işle görevlendirilen sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Fuat Bey tarafından yazılmıştır.

Bir yıllık çalışmanın sonuçlarını gösteren bu eser, gerçekte Osmanlı ülkesinin pek küçük bir kesimini anlatıyor. Ama bununla birlikte hemen hemen bütün Osmanlı ülkesi sanayii hakkında bilgi verebilecek özelliktedir. Bu sanayi istatistiğinde dokuma sanayi ile ilgili bölümde, Hereke fabrikası hakkında da çeşitli bilgiler yer almaktadır.

Yün iplik imalatı, çalışanlar hakkında da çeşitli bilgilerle karşılaşılıyor: 1913 yılında birkaç müessesede kadın işçi bulundurulmaktaydı. 1915'te sayıları nispeten artmış ise de Feshane ve İzmit Fabrikalarında kadın işçi çalıştırılmamıştır. Bu iki fabrikaya ancak 1916'dan sonra kadın işçi alınmıştır.

Bu fabrikayla birlikte halıcılıkta hatırı sayılır bir noktaya gelinmiştir. "Hereke Fabrika-i Hümayununda, 6–12 düğümlü ipek halılar dokunmakta ve dokuyuculara 1.400 düğüme 1 kuruş ödenmektedir."²

1915'te bütünüyle "Askeri İdare"ce çalıştırılan 6 müessese ile "Hereke Fabrikası Tali Müessesesi"nde 1.833.971 metre aba ve şayak, 174.374 kilim, 28.441

¹ Küçükerman, a.g.e., s.48-50.

² A. Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi 1913–1915 Sanayi İstatistikleri**, 2. Baskı, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1971, s.134.

battaniye yapılmıştır. Feshane ve İzmit Fabrikaları ile Hereke Fabrika-i Hümayunu Tali Atelyesinin, şayak, aba üretimi, bütün üretimin yansıdır. Özel sanayi bu alanda çok geridedir.

İpek dokumacılığı ile ilgili bölümden de anlaşıldığına göre bütün bu fabrikalar içinde "Muharrik güç" kullanan yalnız 6 kuruluş vardır. Bunlardan beş tanesi Bursa'dadır. Altıncısı ise "Hereke Fabrika-i Hümayunu"nundadır.

Ayrıca, istatistiklerden alınan bilgilere göre, Bursa'da evlerde ve tezgâhlarda geleneksel yollarla sürdürülen ipek dokumacılığı eskiden beri büyük bir ün kazanmıştır. 1917 yılında böyle çalışan 1.400 dolayında tezgâh vardır.¹ Fabrikalar "Meşrutiyet İdaresi"nden hemen sonra kurulmuştur. Bütün bunların en eskisi ise 1843'de kurulmuş olan "Hereke Fabrika-i Hümayunu"dur. 1913 yılında bütün fabrikalar çalışmıştır. 1915'te savaş nedeniyle ipek sanayi çıkmaza girdiği için yalnız Hereke ile Bursa'da bir tek fabrika çalışmalarını sürdürebilmiştir. 1916'da sıkıntı ortadan kalkmıştır ama 1917'de ipek değerinin çok yükselmesi nedeniyle çalışmalarını sınırlamak zorunda kalmıştır.

Sanayi istatistiklerinde bu fabrikaların kullandıkları güçle ilgili olan bölümde şu bilgileri buluyoruz. "Tesisat bakımından, bu 6 kuruluşla 12 beygir gücünde 1 buhar makinesi, 100 beygir gücünde 3 su tribünü, 17 beygir gücünde 8 petrol motoru olmak üzere, toplam olarak 229 beygir gücünde 12 " Muharrik güç" vardır. Bunun %65,4'ü Hereke Fabrikası'na aittir.²

Diğer donatım bakımından, büyük bu kuruluşların içinde, önemli dokuma sanayi ancak Hereke Fabrika-i Hümayunu'dur. Boyahane ve kumaş pardahı için gerekli aletler de burada vardır.

İstatistiklerin, "Sair dokuma imalatı" bölümünde, iplik ve dokuma fabrikaları dışında, dokuma sanayine ait bütün kuruluşlar değerlendirilmektedir. Bu amaçla yapılan incelemede 9'u asli, 2'si tali olmak üzere 11 kuruluşun sayımı yapılmıştır. Tali kuruluşlardan biri, yine Hereke Fabrika-i Hümayunu, diğeri ise Bursa'daki bir şirkettir.

¹ Ökçün, a.g.e., s.158.

² Ökçün, a.g.e., s.160.

Hereke Fabrikasında çorap, fanila, yün ve ipek halı ile fes atelyeleri vardır.

Fes üretimi küçük ölçüdedir. Yalnız Hereke Fabrikasında üretilmektedir. Bu yüzden de yüzde 80'i Avusturya'dan olmak üzere 18.633.983 kuruş değerinde büyük ithalatta bulunulduğu da anlaşılıyor. Savaş, bu fabrikalardan 5'inin bütünüyle durmasına, diğerinin üretimini sınırlandırmasına neden olmuştur.

İstanbul civarında meşhur Hereke Fabrikası ve oradaki tezgâhlarda dokunan ipek halı ve kumaşlar "Hereke" namı ile maruftur. Bir seccadesi 1000 liraya ve 1 metre kumaşı 50 liraya kadar (eskilerinin) satıldığı görülmüştür. Sultan Aziz zamanında açılan bu fabrika çok kıymetli mallar çıkararak yüzümüzü ağartmıştır.

1890 tarihinde ise Manisa ve Sivas'tan usta getirilerek burada bir halı bölümü açılmıştır. Bu bölüm "Umumi Harb'e kadar gittikçe güçlenmiş, sarayın "ihtişamını ikmale yardım ettikten" sonra, ihracatta bile bulunabilmiştir. Savaş sırasında gerileme başlamış, halı bölümü önemini kaybederek işçi sayısı 40'a düşmüştür.¹

Hereke halıcılığı, kurulduğu günden beri saray halısı dokuma geleneğini canlı ve etkili biçimde gündemde tutmuştur. Saray ve çevresinin halı, seccade gereksinmesi, yalnızca bir odanın ya da salonun zemini örtmek ve mekânın döşemekten ibaret değildir. Halının bir tür "Güç-Kuvvet" sembolü olarak yüzyıllardan beri kabul edilmiş olduğu zaten açık bir gerçektir.

Durum böyle olunca saray ve çevresi için geliştirilecek halı desenlerinin de bu önemli özelliği taşıması kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu tür düşüncelerle; sarayın çeşitli mekânlarına uzun yıllar boyunca halı ve ipek dokuya gelen bu fabrikanın çevresinde, ister istemez, aynı amaca ve konuya yönelik olarak çalışan bir ortam oluşur.

Nitekim Hereke'deki çok yönlü gelişmeler de tarih içinde tam böyle olmuştur. Zaman içinde Hereke Fabrikası'yla birlikte gelişen ve gün geçtikçe yaygınlaşan bir bütünüyle ekonomik gerçeklerle dayalı olan Hereke halıcılığının ilgi çeken bir karakteri vardır. Üstelik de fabrika çevresinde gelişip ve sınırlı üretim boyutunu da aşarak, çok geniş bir bölgeye yayılmıştır. Ayrıca Anadolu'nun diğer geleneksel halıcılık

¹ Hereke fabrikasının uzun ve inişli çıkışlı hayatı 1925 yılında "Sanayi ve Maadin Bankası'na bağlanmasıyla yeni bir döneme girmiştir. Küçükerman (1987), s.55-57.

merkezlerinde de ilginç kimliğiyle benimsenmiştir.

Halıcılıkta, genellikle desen karakterine dayalı kimlikler isimlendirilmekle birlikte, daha yaygın olan, o halının dokunduğu ve çeşitli özelliklerini taşıdığı yörenin adını almasıdır. Bu kural Hereke halısı için de geçerli olmuştur.

3.1.3 Balkanlarda Bir Yünlü Sanayi Örneği: İslimiye Çuha Fabrikası

Osmanlı Devleti'nde bir diğer dokumacılık merkezi de Batı Trakya bölgesiydi. Osmanlı ordusunun çuha ihtiyacının çok büyük bir bölümü başta Makedonya, Teselya, Epir ve Arnavutluk gibi bölgelerden elde edilen yünler kullanılarak sağlanıyordu. Selanik çok uzun zamandan beri çuha üretiminin başlıca merkezi durumundaydı. Nitekim Filibe (Plovdiv) atölyelerinde çuha üretimi için gerekli olan yün Selanik'ten karşılanıyordu.¹

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından yenilenen ordunun üniforma ihtiyacının artması, bölgede büyük fabrikaların kurulmasını gerektirmiştir. Bunlardan en önemlisi Edirne'ye 132km uzaklıktaki İslimiye'de 1836 yılında kurulan Çuha fabrikasıdır. İslimiye daha önceden Filibe Sancağı'na bağlıyken Edirne Vilayeti'ne bağlı bir sancak durumuna gelmiştir.

İslimiye halkının neredeyse tamamı daha onsekizinci yüzyıl başlarında yünlü kumaş dokumacılığıyla ilgileniyordu. Bu üretim dağınık ancak birbirine bağlı atölyeler aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Ondokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde, **dağınık ev işletmelerinde** yılda 250 bin okka yünden (320,513kg) 650 bin metre kumaş dokunuyordu.² Dokunan bu yünlü kumaşların kalitesi de son derece yüksekti. Osmanlı hükümeti, kumaşların kalitesi nedeniyle, ordunun üniforma ihtiyacını buradan karşılamak düşüncesindedir. Hükümet 1827 yılında iki tüccarla, topçu askerlerin 10 bin parçadan oluşan üniformaları için kumaş üretme konusunda anlaşma yapar. Bu sipariş birkaç yıl içinde 60 bin topa, sonra da 80 bin top düzeyine çıkar.³

¹ Meropi Anastassiadou, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik**, İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları, No:22, 2001, s.96.

² Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, 19. Yüzyılın Birinci Yarısında Balkanlarda Yünlü Kumaş Endüstrisi, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, E.Ü. S.B.E. Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 1996, s.67.

³ Yapucu, **a.g.e.**, s.68.

İslimiye Çuha fabrikasının temelini, Bulgar asıllı Dobri Jeleskov'un kendi olanaklarıyla kurduğu dokuma tezgâhı oluşturmuştur. Jeleskov'un dokuduğu kumaş, özellikle üretim tarzındaki farklılık nedeniyle dikkat çekmiş ve herkesin beğenisini kazanmıştır. Jeleskov 1828–1829 yılları arasında yaşanan Rus işgali sırasında bu ülkeye gitmiş, burada çuha fabrikalarını gezmiş, dokuma tezgâhlarını, eğirme çarklarını ve tarak makinelerini incelemiştir. 1834 yılında bir çuha fabrikası kurmak üzere yeniden İslimiye'ye dönmüştür. Burada yünlü kumaş dokumaya başlayan Jeleskov'un faaliyeti İstanbul'a bildirilmiş ve Osmanlı Hükümeti kendisinden yararlanmak istemiştir. Hükümet, Jeleskov'a örnek olarak ve denenmek üzere yerli ve merinos yapağından sipariş vermiştir. 1835 yılında ürettiği çuha örnekleriyle İstanbul'a gelen Jeleskov'un dokuduğu çuha asker elbisesi beğenilmiş ve İslimiye'de kurulacak çuha fabrikasında Asakir-i Mansure askerleri için üniformalık kumaş üretimiyle görevlendirilmiştir. Jeleskov layihasında konuya ilişkin şu açıklamayı yapmıştır.

*"..... 1251 tarihinde bil_emi Dar-ı Saadet'e gelip evvel-i yeul imal ettiğim çuhanın bir numunesini ibraz ettiğimde, bu işin kemale iblagine memur oldum "*¹

1836 yılında faaliyete başlayan fabrikada daha önce var olan tek tezgâha yedi tezgâh daha eklenmiş, gerekli olan teçhizat tedarik edilmiş ve üretime geçilmiştir. Ancak, fabrikada gerek maliyetlerin yüksekliği gerek istihdam edilen işgücünün yeterince kalifiye olmaması nedeniyle, ilk yıl sadece 900 zira çuha üretilebilmiştir. Bunu izleyen yıllarda ise, çuha üretimi hızla artış göstermiştir. Nitekim 1837 yılında 5500 ziraya, 1838 yılında 1200 ziraya ve 1839 yılında da 20 bin ziraya yükseltilmiştir.²

Yeni kurulmuş olmasına karşın, bu devlet işletmesi üretimdeki artışlar nedeniyle maliyetleri düşürebilmiştir. 1840'lı yılların başında çuhanın maliyeti 18 guruşa kadar indirilmiştir.³ Hatta daha sonraki yıllarda maliyetler biraz daha düşürülmüştür. Nitekim fabrikanın üç müdüründen Ali Rıza Efendi'nin zamanında bir arşın çuhanın fiyatı 17 kuruş 4 para, Mustafa Bey zamanında 16 kuruş 14 para ve Hurşit Ağa zamanında (1849 yılında) ise, 17 kuruş 1 paraya gerilemiştir.⁴

¹ BOA, Cevdet İktisat 969.

² Dölen (1992), **a.g.e.**, s.403.

³ BOA, Cevdet-İktisat 894.

⁴ Adnan Giz, "İslimiye Çuha Fabrikası", **ISOD**, Yıl:3, Sayı:27, (15 Mayıs, 1968), s.16.

İşletmenin ölçek ve kapasite itibariyle yetersiz kalması sonucunda büyütülmesine karar verilmiş ve tesise yeni eklemeler yapılmıştır. Bir süre sonra da, orada çuha yerine şayak kullanılmasına geçilmesi üzerine, 1842 yılında çuha fabrikasına ek olarak, şayak üretimi yapacak ikinci bir fabrika kurulmuştur. Yeni kurulan fabrikanın makine, çark ve aletlerinin Feshane fabrikası yöneticilerinden Ohannes aracılığıyla getirilmesine girişilmiştir.¹

Bu fabrikada dokuma işinden anlayan İslimiye halkından birçok kişinin yanı sıra, tutuklu, hükümlü ve köle işgücünün çalıştırıldığı hatta çocuklardan da yararlanıldığı bilinmektedir. Fabrikada istihdam edilen işgücü hacmi, yıllar itibariyle artan siparişler nedeniyle artış göstermiştir. 1840'lı yılların başında aralarında 2 Çek ustabaşının ve 80 Bulgar işçinin de yer aldığı istihdam hacmi 400 iken, 1860–1870 yılları arasında sadece kadın işgücü sayısı 300'e yükselmiştir.²

Fabrikada üretimi sağlayan makinelerin ve tezgâhların çoğu dışarıdan getirtilmiştir. Bazıları da İslimiye'de yapılmıştır. Fabrikanın çuha dokuma bölümünde 14 adet çuha tezgâhı aynı anda üretimde kullanılmıştır. Fabrikanın kuruluşundan itibaren kaliteli üretimde belli bir kalitenin tutturulması için kaliteli yapağı kullanılmasına özen gösterilmiştir. Yapağı ihtiyacı çevre şehirlerden karşılanmıştır. Fabrikada üretim artışı bir süre sonra hammadde sıkıntısını arttırmıştır. Bunun üzerine, fabrikanın bir koyun sürüsüne sahip olmasının hammadde sorununun aşılmasına çözüm olacağı düşünülmüştür. Üstelik İspanyol koyununun yapağının daha kaliteli dokuma yapmaya olanak verdiği dikkate alınarak, İspanya'dan merinos damızlıkları getirtilerek, fabrika eliyle koyun yetiştirilmeye başlanmıştır. 1847 yılında fabrika çiftliğinde koyun sayısı 1250 iken, bu kısa bir zamanda 12.300'e çıkmıştır.

İslimiye çuha fabrikası, devletin sanayileşme yolunda başlattığı fabrikalaşma sürecinin önemli halkalarından biri olarak düşünülmüştür. Devlet bu fabrikayı önemli bir yatırım olarak görmüştür. Tamamen ordunun ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulmuş olan fabrikanın, ne yazık ki bir yandan kötü işletmecilik anlayışına diğer yandan da görevi kötüye kullanma gibi durumlar sonucunda verimli çalışması mümkün

¹ Giz, **a.g.m.**, s.15.

² Yapucu, **a.g.e.**, s.75.

olmamıştır. Osmanlı Devlet bürokrasisinin Tanzimat'la birlikte yeniden yapılandığı bu dönemde, Tanzimat öncesinin bazı rüşvet, adam kayırma ve yolsuzluk gibi çürümüş alışkanlıkları maalesef bu işletmeye de hâkim olmuştur.

Öte yandan, işletme yönetimine getirilmiş olan müdürler de çağdaş işletme anlayışından uzak ve yetersiz kalmışlardır. Zira Osmanlı bürokratlarının atanmasında, genel olarak ehliyet ve liyakatin göz ardı edildiği, iltimas ve adam kayırma gibi kişisel ilişkilerin rol oynadığı istihdam politikası, Osmanlı bürokrasisinin önemli bir açmazını oluşturmuştur.¹ Bu nedenle, atanmış olan müdürler fabrikayı etkin ve verimli olarak yönetememişlerdir. Dahası istihdam edilen işçilerin büyük bir bölümü de niteliksizdir. Daha önce de belirtildiği gibi, hükümlülerin ve çocukların üretimde çalıştırılmaları üretimin kalitesini daha da düşürmüştür. Bu durum, özellikle 1846 yılında daha da belirginleşmiştir.

Bu olumsuz koşullara karşın, İslimiye çuha fabrikası faaliyetini hiçbir zaman durdurmamıştır. 1877 yılında üzerinde bulunduğu toprakların kaybedilmesi sonucunda, o da elden çıkmıştır.²

3.1.4 Bir Özel Teşebbüs Deneyimi: Basmahane

Tanzimat'tan sonra sanayileşme devlet kontrolünde ve desteğinde gerçekleştirilmeye çalışıldığında, fabrikalarda yine devlet tarafından kurulmuştur. Dokuma sanayinde devletin dışında özel teşebbüs aracılığıyla kurulmuş olan fabrikaların varlığı ve sayısı yok denecek kadar azdır. Bunda hiç kuşkusuz en önemli faktör yerli girişimcinin yokluğu kadar, sermaye faktörünün yetersizliği olmuştur.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda özel teşebbüs tarafından kurulmuş fabrikalar da yok değildir. Devlet kendi eliyle kurduğu fabrikaların yanı sıra, özel fabrikaların kurulmasını da özendirmiş ve getirdiği teşviklerle de ciddi biçimde desteklemiştir.³ Özel sermaye ile kurulmuş olan fabrikaların en tipik örneği Bakırköy Bez Fabrikası olarak da bilinen Bakırköy Basma Fabrikası'dır. Çevirici (Mihaniki) güç

¹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasi ve Modernleşme**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s.27.

² Dölen (1992), **a.g.e.**, s.404.

³ Bu konuda geniş bilgi için Bkz; Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", içinde, **Osmanlı 3**, Ed., Güler Şen, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.286-301.

kullanan bu fabrika, Barutçubaşı Ohannes'ten devralınan tezgâhlarla kurulmuştur.¹ 1856 yılında faaliyete geçen fabrikanın kuruluş amacı el dokumacılığı ve basmacılık olup yapımının hızlandırılması için özel gayret gösterilmiştir.² Hazine-i Hassa'ya bağlı olan fabrikada bir süre sonra çadır ve Amerikan bezi üretimi de yapılmıştır. 1858 yılı kayıtlarına göre, toplam 310 kişinin çalıştığı fabrikada aylıklar 150–400 kuruş arasında değişme göstermiş ve çoğunluk 200 kuruş dolayında ücret almıştır.³

Basma fabrikasının Türk ve Arap desen ve motifleri kullanarak yarattığı ürünler dönemin başarılı örnekleri olarak saygınlık uyandırmış ve Basmahane'ye haklı bir ün kazandırmıştır.⁴ Fabrika 1850'li yılların başında Basmahane-i Âmire adını almıştır. Bu yıllarda Avrupa'dan yeni makine, teçhizat ve usta getirtilmiş ve fabrikanın kapasitesi genişletilmiştir. Fabrika bu dönemde daha çok basma üretimi gerçekleştirmiştir. Ancak, basma üretiminin maliyetleri çok yükselmiştir. 1850'li yılların ortalarından itibaren basmadan vazgeçilerek bez üretimine ağırlık verilmiştir. Bunun için yeni tezgâhlar getirtilmiş ve yabancı uzmanların nezareti altında günde 100 topun üzerinde bez üretilmiştir.⁵

Ancak, bir yandan kötü ve beceriksiz bir işletme yönetimi diğer yandan da, Avrupa'nın yoğun rekabeti Basmaneyi güç durumda bırakmaya başlamıştır. Özellikle Avrupa'dan getirtilmiş ustalara ödenen yüksek ücretler fabrikanın üretim maliyetlerinin hızla artmasına neden olmuştur. Fabrikanın kuruluş yıllarında 24 yabancı usta çalışmaktaydı ve bu ustalara yapılan ortalama aylık ödeme de 1700 kuruş dolayındaydı.⁶ Fabrika bu koşullarda kendisini idame ettirmede zorlanmaya başladı. Hatta 1860'lı yılların başında kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu durum karşısında fabrika önce Hazine-i Hassa'ya, daha sonra da Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir.⁷ Fabrika bez fabrikası adını almış, 1921 yılına kadar uzun bir süre sadece ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalışmıştır. Fabrikanın ordudan aldığı siparişler genel olarak er

¹ Toprak, **a.g.m.**, s.1345.

² BOA, İMM 633, R.22, 1263.

³ Güran (1992), **a.g.m.**, s.248.

⁴ Önsoy, **a.g.e.**, s.52.

⁵ Toprak, **a.g.m.**, s.1345.

⁶ Güran, **a.g.m.**, s.247.

⁷ Eldem, **a.g.e.**, s.64.

elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi ve çanta kumaşı gibi ürünlerden oluşmuştur.¹ 1921–1925 yılları arasında o zamanki Harbiye Nezareti Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrine geçmiş olan fabrika 1924 yılında kabul edilen 3 yıllık bir imar ve ıslah programı gereğince yeni makinelerle aynı yılda kısmen yenilenmiş şekilde işletmeye açılmıştır.

3.1.5 Fabrikaların Kurulması

1840'lı yılları başından itibaren devlet eliyle kurulan bu fabrikalara, ileriki yıllarda yenileri eklenmiştir. 1844 yılında İzmit'te çuha fabrikası kurulmuş, bu fabrika uzun yıllar devletin özellikle de ordunun ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Hereke fabrikasıyla yakın bir tarihte faaliyete geçen İzmit Çuha Fabrikası, Feshane gibi, hem ordunun hem de iç pazara yönelik üretim yapan bir kuruluştur. Fabrikalar nazırı Hüsnü Efendi'nin 1846 tarihli raporunda, her türlü yerli malların piyasaya sürümünün kolaylaştırılması gerektiği, bunun ülke için büyük yararlar sağlayacağı belirtiliyordu. Hüsnü Efendi'nin raporu üzerine "Meclis-i Vala"da yapılan görüşmelerde, yurt içinde üretilen malların dışarıdan alınmaması, ancak bu konunun bir sır olarak tutulması gerektiği şöyle ifade edilmişti:

"... Memalik-i mahsusa-i mülukanede enva' fabrikalar teksir etmekde ve bunların tevsi' ve terviciyle imalatının intişarı lâzımeden görünmekde olduğuna ve böyle fabrikalarda imal olunan eşya mevcut iken emsalinin haricden mubayaası münasib olmayacağından elverişli şey olduğu halde onlardan alınması muvazene-i mülkiyeden bulunduğu ve bu cihetle asakir-i nizamiye ve tersane-i amire ve tophane-i mamure ve mahall-i saireye lüzumu olan eşyanın o makule fabrikalar imalatından mubayaası... haricden tedarike muhtaç olmayan eşyanın mahal-i aherden kılınmaması ve şu kadar ki bu hususu mahremane tutulup harice ser-rişte verilmemek üzere memurin hazratına tenbihat-ı lâzimenin... bildirilmesi münasib olacağı Meclis-i Vala 'da tezekkür kılındığı..."²

¹ Önder Küçükerman, "Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 1, İstanbul, 1993, s.558.

² BOA, İMM 623, N.7, 1262.

Ürettiği yünlülerin kalitesiyle dikkati çeken İzmit Çuha Fabrikası'nda 1846'larda 24 usta, 259 işçi ve 24 diğer personel olmak üzere toplam 307 kişi çalışıyordu. İşçi gündeliği, Hereke fabrikasındaki gibi 4 kuruş kadardı.

Başlangıçta yalnız yünlü askeri kumaşlar üretilen İzmit Çuha Fabrikası'nda, sonraları perdelik, yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven, fes gibi eşyalar da yapılmaya başlandı. 1860'larda yıllık üretimi ortalama 72.000 metre kumaşa ve 60.000 adet fese ulaşmıştı.¹ 1910'da yenilenen ve genişletilen İzmit Çuha Fabrikası da uzun ömürlü bir devlet kuruluşuydu.

Önemli bir ipekçilik merkezi olan Bursa'da makineli üretimin ilk örneği, 1845'te Fransız teknolojisiyle kurulan "Harir Fabrika-yı Hümayunu" idi.² Bu kuruluşun amacı, özellikle Hereke Kumaş Fabrikası'na gerekli olan ipek ipliğini üretmektir. 1852 tarihli kayıtlara göre 98 kişinin çalıştığı fabrikada, idari görevlerde bulunan 10 kişi dışında, işçi gündelikleri 2–5 kuruş arasında değişmekteydi ve ayda 20–22 işgünü üzerinden, yalnız çalıştıkları günler için ücret ödenirdi.³ Bursa Harir Fabrikası, yaş koza işleme kapasitesinin genişliğiyle ipek sanayine bir katkı sağladı.⁴

1847'de gündeme gelen bir başka devlet girişimi de, Balıkesir Aba İpliği Fabrikasıydı. Bu fabrika için Balıkesir'in seçilmesinin nedeni, ordunun kışlık ihtiyaçlarından bir kısmının o yörede yapılması ve aba dokumacılığında Balıkesir'in gelişmiş olmasıydı. Örneğin, 1832 tarihli bir fermanla, askerin kışlık elbiseleri için Balıkesir'de yapılacak 75.000 top arabaya gerekli olan keçi yününün, Saruhan Sancağı ve kazalarından toplanarak Balıkesir'e gönderilmesi buyrulmuştu.⁵

1847'de iplik fabrikasının keşif çalışmaları için Balıkesir'e gönderilen Dobrik Kalfa, Derviş Paşa Kasrı civarındaki ham yerinde, yılda 60.000 top aba ipliği üretimine yeterli bir fabrikanın, 600 kese akçeyle kurulabileceğini bildirdi.

¹ Önsoy, **a.g.e.**, s.51.

² Fahri Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s.405.

³ Güran, **a.g.m.**, s.249.

⁴ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", **Osmanlı**, III, Ankara: Yeni Dünya Yayınları, 1999, s.280.

⁵ BOA, Cevdet-Askeri, 33520

3.2. Fabrikalaşma Hareketinin Etkileri ve Sonuçları

Osmanlı yönetiminin Tanzimat'tan sonra başlattığı sanayileşme hareketi son derece iyi niyetle tasarlanmış bir projedir. Dönemin merkezi hükümeti, bu projeye büyük bir heyecanla girişmiştir. Ancak, 1840'lı yılların sonuna gelindiğinde, sadece on yıl içerisinde bu iddialı projenin coşku dolu safhası sona ermiştir. Bu süreçte, özellikle ağırlıklı olarak devlet yatırımı biçiminde birçok üretim birimi ortaya çıkmış olmasına karşın, bunların büyük bir çoğunluğunun rasyonel olarak işletilmesi mümkün olmamıştır. Gerçekten bu tesislerin bir bölümü rantabl (kârlı) koşullar altında çalışmaya devam etmiş, bir bölümü de zararlarını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış, ancak tekstilde öncülük etmesi düşünülen önemli bir bölümü de yolsuzluk ve rezaletler serisi ile iflas edip kapanmıştır.¹ Gerçekten de, büyük bir beklenti ile kurulan bu fabrikaların çoğu kapanırken sadece Teçhizat-ı Askeriye Nezareti'nin doğrudan idaresi altında olanlar ayakta kalabilmiştir.²

Kapanan fabrikaların kârlı ve verimli çalışamamalarında, bilgi ve deneyim yetersizliğinin rolü de önemli olmuştur. Diğer bir deyişle, bu fabrikalara hakim olan kötü işletmecilik anlayışının etkisi de, az değildir. Yine, Osmanlı sanayinin, Avrupa'nın gelişmiş teknolojisi karşısında rekabet etme olanağını kaybetmiş olması da son derece önemlidir ve belirleyicidir. Halil İncelik'a göre, Feshane dışında bu sanayi kuruluşları tüm bu faktörlerin yanı sıra, en başta kapitülasyonların Avrupalılara tanıdığı imtiyazlı koşullar nedeniyle iflas etmiştir.³

Fabrikalaşma hareketinin bütçede oluşturduğu açıklar ve Kırım Savaşı'nın getirdiği ali yük, devletçi sanayileşmenin terk edilmesine yol açmıştır. Bundan sonra, Osmanlı yönetimi, sanayileşme yolunda özel girişimlere destek vermeyi ve daha çok düzenleyici bir rol üstlenmeyi tercih etmiştir.⁴

Hazine-i Hassa yönetimi dışındakiler ticari pazar amacı olmayan ve ordu için üretim yapan kuruluşlardır. Çoğu, Osmanlı'da eskiden beri var olan sanatların yeni

¹ Ortaylı, **a.g.m.**, s.123.

² Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi", İçinde, **Osmanlı 3**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.275.

³ İncelik (2008), **a.g.e.**, s.149.

⁴ Martal (1999), **a.g.m.**, s.281.

tezgâhlarla geliştirilerek sürdürüldüğü işletmelerdi. Ancak, bunlardan bir kısmı, yirminci yüzyılda gerçekleşen bazı büyük kuruluşların temelini oluşturdu.

Tanzimat'ın ilk yıllarından "ihtiraslı" Kırım Savaşı öncesine kadar uzanan süreçte, Osmanlı hükümetinin "son derece ihtiraslı" bir programa giriştiğini belirten E. C. Clark, bu süreçte kurulan işletmelerin, çeşit, sayı, planlama ve yatırım açısından, daha önceki çabaların çerçevesini çok aştığını ve bu dönemi Osmanlı tarihinde örneği bulunmaz bir olay haline getirdiğini belirtir.¹ Clark'a göre, sanayileşme programı 1848'den sonra çöküntüye girmekle birlikte, bu süreçte kurulan birçok Osmanlı fabrikası ve yetişmiş eleman Türkiye Cumhuriyet'ine miras kalarak, öncülük ve deneyimin temelini oluşturmuştu. R. Önsoy da, Tanzimat'ın, "Batı düşüncesi yanında, Batı tekniğinin de alındığı, Batı tipinde büyük sanayi tesislerinin ülkeye kazandırıldığı bir dönem" olduğunu vurgular.² Buna karşılık A. Rıza Seyfi, "Abdülmecit devrindeki bu sanayileşme hamlesi"ni milyonların boşa harcadığı "şuursuz" bir uğraş olarak nitelendirir.³

Bu tür yorumlarla birlikte, son bulguların ışığında, anılan süreçte yaşanan fabrikalaşma hareketinin nitelikleri şöyle özetlenebilir:

- Osmanlı İmparatorluğu'nda kabaca 1840–1850 sürecinde, Avrupa sanayi devriminin etkisinde bir fabrikalaşma hareketi yaşanmıştır. Bu hareket montaj sanayi biçiminde gerçekleşmiştir. Sanayileşmeyi ordu ve sarayın ihtiyaçları yönlendirmiştir. "Fabrika-yı Hümayunlar" için büyük harcamalar göze alınmış, bazı kuruluşların üretim ve giderlerinin bağımsız yönetimi konusunda "Hazine-i Mahsusa" oluşturulmuş, çeşitli işletme giderleri için Maliye Nezareti'nde fonlar kurulmuştur.
- 1867 yılında Karhane-i Amire, Karhane-i Hassa adı ile resmi Simkeşhane, Beyazıt'ta yeniden canlandırılmıştır.⁴

¹ E. C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev: Yavuz Cezar, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C.XIV, İstanbul, 1976, s.71.

² Önsoy, **a.g.e.**, s.52.

³ A. Rıza Seyfi, "İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi", **Cumhuriyet**, (31 Temmuz, 1939).

⁴ Aydın Uğurlu, "Osmanlı Saray Dokumalarında İpek, Altın, Gümüş Kullanımı", **Antik&Dekor**, Sayı: .24, (Aralık, 1988), s.199–200.

- 1877'de Bulgaristan'da "İslimiye Şayak Fabrikası" ordu emrinden çıkarıldı ve İstanbul'daki (Feshane Bab-ı Seraskeri) emrine verildi. 1878'de Hereke'deki fabrikanın Filatür (iplik bürme) dairesinin kazanı yandı. Bu nedenle, fabrika beş sene muattal bir vaziyette kaldı.¹
- 1888'de Duyun-u Umumiye İdaresi tarafından Bursa'da (Harir Darüttalimi) adı altında ipek böcekçilik istasyonu kuruldu.²
- 1893'te Türkiye'ye ilk defa Merinos koyunu ithal edildi. Bunlar iyi netice vermedi ve Merinos koyunları yerli koyunlar arasında eriyip gitti.³
- 1895'te Alman imparatoru Kayzer Wilhelm (Guillaume II.), Türkiye'ye yaptığı seyahatinde Hereke fabrikasının uluslararası bir şöhret kazanan mamullerini bizzat Hereke fabrikasında görmüştür. Daha önceleri Yunan uyruğunda iken, sonradan Türk tabiiyetine geçen Tirponi, Adana'da 2835 kirmenli bir iplik fabrikası kurmuştur.⁴

Babîâli yönetimi, Avrupa'nın sanayi üstünlüğünü Osmanlıya kazandırmak gibi aşırı iyimser bir umutla 1840 yılından itibaren İmparatorluk fonlarını özel fabrikaların kurulmasına harcamıştır. Fabrikaların kurulmasına yönelik girişimler ve çabalar tipik bir şekilde imalatların son aşamaları üzerinde toplanmış, hammadde temini, ulaşım ve diğer altyapı gibi sorunlar ya ithal edilmiş ya da kısmen çözümlenmiştir.

Fabrikalaşma hareketinin giderek büyük maliyetler yaratması, bütçe açığına, mali darboğaza ve zamanla da dış borçlanmaya gidilmesine yol açmıştır. Üstelik 1838 Türk-İngiliz Ticaret Anlaşmasının liberal hükümleri, devletçi sanayileşme programlarıyla da çelişkili bir durumdadır. Çünkü bu anlaşmanın hükümleri, devletçi sanayileşmeye karşıdır. Kaldı ki, Anlaşma sonrasında Osmanlı Devleti, mevcut olan devlet tekellerinin çoğunu da kaybetmiş bulunuyordu. Osmanlı Devletinin sanayi malı üretmesine gerek yoktur. Bunun için, Avrupa'nın sanayine talepte bulunması yeterlidir.

¹ Ahmet Seyfettin Şimşek, "Tekstil Tarihi 7", **Tekstil ve Teknik Dergisi**, Say: 47, (Aralık, 1988), s.199–200

² Şimşek, **a.g.m.**, s.200.

³ Şimşek, **a.g.m.**, s.200.

⁴ Bu fabrika Sümerbak'ın idaresine geçmiştir.

Görüldüğü gibi, Batı kapitalizminin Osmanlı Devletine biçtiği misyon budur.

Bu arada, iç gümrükler de, yerli ürünlerin ithal mallarla rekabet şansını azaltmış ve sanayileşme hareketini sekteye uğratmıştır. Üstelik Osmanlı sanayinde yetişmiş ve nitelikli insan gücü hemen hemen olmadığından, yönetim kadroları hep azınlıkların elinde kalmıştır. Nitekim fabrikalaşma sürecinde, sanayi faaliyetlerinin koordinatörlüğü ve yönetimi, özellikle bankacılık, ticaret ve bürokrasi alanında etkili olan Dadyan ailesinin¹ eline bırakılmıştır.

Bunca mevcut olan olumsuzluğa karşın her şey başlangıçta iyi gitmiştir. Babıâli'nin fabrikalaşma sürecine yaklaşımı oldukça iyimserdir ve beklentiler büyüktür. Ancak, sonuç hiç de beklendiği gibi gerçekleşmemiştir. Bir süre sonra yerli üretimin bile hammadde yönünden dışa bağımlı olduğu gerçeği görülmüştür. Kuşkusuz bu durum Osmanlı yönetimi için tam bir düş kırıklığıdır. Nitekim Padişah Abdülmecid'in yeni kurulan fabrikaları ziyareti sırasında, kendisine, yerli üretim diye, "marka ve etiketi" özenle yerinden çıkarılmış Avrupa malları gösterilmiştir.² Buna göre, yeni ve umutla kurulmuş fabrikalarda üretilmiş olan mallar bile büyük ölçüde Avrupa'ya bağımlı kalıyordu. İzmit'te Belçikalı bir işçi bu yıllarda şu gözlemde bulunuyordu:

*"İngiltere ve Fransa'nın en iyi makinelerine sahiptik. Gerekli olan yünün en iyisi Trieste yolu ile Saksonya 'dan ve en iyi yün üreten ülkelerden ithal edilmekteydi. Onu işleyen ise biz Fransız ve Belçikalılardık. Bütün bunları görüp de, eğer ara sıra en zarif kumaş parçasını çıkaramazsak pek garip olurdu. Siz buna Türk kumaşı diyemezsiniz; bu Avrupa makinesiyle, Avrupa malzemesi kullanılarak becerikli Avrupa elleriyle sadece Türkiye 'de yapılmış bir kumaştır. "*³

Bu gözlem, Osmanlı Devleti için yorumu gerektirmeyecek kadar dramatik ve düşündürücüdür.

Aşağıdaki tablo 1914 yılı itibariyle pamuklu sanayinde faaliyette bulunan

¹ Örneğin, Dadyan ailesinden Hovhannes Dadyan Hereke İpekli Dokuma Fabrikası, İzmit Çuhanesi, Hereke Halı Dokuma Fabrikası, Hereke İplikhanesi gibi daha birçok fabrikanın ve tesisin yöneticiliğini ya da kuruculuğunu yapmıştır. Bkz; Vağarşak Seropyan, "Dadyan Ailesi" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İstanbul, 1994, s.541.

² Clark, **a.g.m.**, s.75.

³ Clark, **a.g.m.**, s.75

fabrikaların istihdam kapasitelerini, tezgâh sayılarını ve üretim hacimlerini göstermektedir.

Tablo: 12

1914 Yılında Pamuklu Sanayinin Durumu

Tesis Tarihi	İğ Sayısı		Dokuma	İşçi	İmalat		
	1000				İplik Ton	Dokuma 1.000 m.	Değer Milyon K.
	Mevcut	Faal					
1855	6.4	6.0	100	417	310	980	13.3
1890	13.9	13.9	-	325	890	-	8.8
1914	20.9	16.0	-	345	880	-	8.7
1913	14.0	14.0	400	540	600	3600	14.8
1910	-	-	25	35	-	-	1.0
1906	5.2	3.0	51	222	150	470	5.4
1904	5.85	3.22	80	310	160	530	7.5
1911	10.8	7.0	131	480	300	1000	13.0
1887	5.0	5.0	-	350	200	-	7.9
	82.0	68.5	787	3.024	3690	6.580	80.4

Kaynak: Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları**

Hakkında Bir Tetkik, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.75.

1908 yılından itibaren uygulamaya konulan mali iktisat politikası Osmanlı ticaret yaşamına hâkim olan gayri Müslim unsurun gücünü kırmayı ve iç piyasayı Müslüman kökenli girişimcilerin eline bırakmayı hedeflemiştir.¹ Diğer bir deyişle, milli bir tüccar burjuvazisi yaratılmak istenmiştir.² İttihat ve Terakki yönetiminin İmparatorluk sınırları içerisinde milli şirketlerin kurulmasının özendirilmesi bu şirketlerin kurulması için çaba gösterilmesi merkezi otoritenin ekonomik yaşama aktif

¹ Bu politika beklenen ve hedeflenen sonucu vermekte gecikmemiştir. On yıllık bir sürede şirketlerin sermaye yapısında Türk kesiminin payı olağanüstü artış göstermiştir. Nitekim 1908 yılında bu pay yüzde 3 düzeyinden 1918 yılında yüzde 38'e yükselmiştir. Bkz; Keyder, s.326.

² Ali İhsan Bağış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.547; Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985, s.41.

olarak müdahalesini gerekli kılmıştır.

İttihatçılara göre, çağdaş bir ulus ancak büyük sanayiye sahip olmakla mümkündür. Büyük sanayi ise, ancak milli iktisat felsefesinin ve korumacılığın uygulanmasıyla gerçekleşebilir. Bu nedenle, bunu yapacak olan da bizzat devlet kendisidir. Siyasi otorite de bunu program çerçevesinde yürütecektir. İttihat ve Terakki Partisi'nin ideologlarından Ziya Gökalp bu konuda şöyle demektedir:

*"İşte Türk iktisatçılarının ilk işi önce Türkiye'nin iktisadi
şey niyetini tetkik ve bu objektif tetkiklerden millî iktisadımız için ilmi ve esaslı
bir program vücuda getirmektir. "*¹

1908 devrimini izleyen dönemde İmparatorluk sınırları içerisinde özellikle de Bursa ve İzmir gibi şehirlerde milli şirketlerin kurulması büyük bir ivme kazanmıştır. Ticaret ve sanayi kesiminde ardı ardına şirketler kurulmaya başlanmıştır. Bursa'da 1910 yılında kurulmuş olan Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi dokumacılık alanında kurulmuş bulunan şirketlerin en önemlisidir. Bu şirket 18 el ve 6 modern dokuma tezgâhını bir araya getirmiş ve başlangıçta iddialı bir üretim faaliyetine girişmiştir. Ancak, bu girişim çok uzun sürmemiştir. Çünkü Ermeni ortaklarla ihtilafların yaşanması ve savaş yıllarında bazı tezgâh sahiplerinin ortadan kaybolması nedeniyle bu şirket de beklenen gelişmeyi gösterememiştir.

Kurulan milli şirketler kalıcılık açısından pek uzun ömürlü olmamasına karşın, 1908 yılı sonrasında ve Cumhuriyet öncesinde teknolojik gelişmeler de görülmüştür. Kuşkusuz bu gelişmeler daha çok dokuma sanayi için söz konusu olmuştur. Gerçekten de, dokuma sanayinin ipekli kumaş dokuma alanında el tezgâhlarından kurtulup, teknolojisi yüksek makinelerin kullanılmaya başlaması, II. Meşrutiyet sonrası söz konusu olmuştur.² Nitekim ilk modern dokuma tezgâhı, 1910 yılında Dervişoğlu Kokas adında bir girişimci tarafından Bursa'ya getirilmiş ve el tezgâhları ile birlikte çalıştırılmıştır. Daha sonra, bazı Ermeni dokumacıların ithal ettiği tezgâhlar sayesinde Bursa'da inorganik enerji ile çalışan makineler kullanılmaya başlanmıştır.

Kaldı ki, 1900'lü yılların başında bile teknolojik gelişmeler kendisini iyiden

¹ Adnan Giz, "Meşrutiyet Döneminde Milli Sanayi Fikrinin Gelişmesi", **ISOD**, Sayı: 36, (1969), s.21.

² Aktar, (1996), **a.g.m.**, s.137.

iyiye göstermekteydi. Bu yıllarsa artık tekstil üreticileri elle eğirilmiş ipliklere, elle dokunmuş kumaşlara ve doğal yollarla yapılmış boyarmaddelere bağımlı değildi. Bunların yerine makinede üretilmiş iplikler ve kumaşlar, laboratuarlardan gelen boyarmaddeler kitlesel biçimde tüketiliyordu.¹ En önemlisi başta İstanbul, olmak üzere büyük merkezlerde onbinlerce dikiş makinesi ve yüzlerce jakar tezgâh, üretim sürecinde kullanılmaktaydı. Nitekim 1900'lerin başında Osmanlı İmparatorluk coğrafyasında yılda onbinden fazla dikiş makinesi satılırken, sadece Anadolu'da satılanların sayısı 6 bini buluyordu.²

Buna göre Osmanlı dokuma sanayinde üretim tekniği bir yandan görelî olarak makineli biçime evrilirken, diğer yandan piyasa için üretim giderek daha fazla ağırlık kazanıyordu. Son otuz yıl içerisinde dokuma sanayinde çalışanların sayısı da çok artmış bulunuyordu. Çalışan nüfus içerisinde kadın işgücünün payı da küçümsenmeyecek düzeydeydi. Gerçekten de, kadın emeği özellikle dokuma üretiminde dikkat çekiyordu. Nitekim ham ipek, halı ve dantel üretiminde daha çok kadın kullanılmaktaydı. Halı dokuyucularının ezici çoğunluğu, iplik çekenlerin ve dantel yapanların da hepsi kadınlar ve kızlardan oluşuyordu.³ Bu tür emeğin bol ve ucuz olması, üretimde kadın işgücünün tercih edilmesinin ana nedenini oluşturmuyordu. Kadın işgücüne ödenen ücretler gerçekten çok düşük düzeylerdeydi.

Bu nedenle de, Osmanlı dokuma sanayi düşük sermayeli ve emek-yoğun bir özellik taşımıştır. Bu özellik, kapitalist üretim ilişkileri açısından bir geriliği temsil etmiş olmakla birlikte; ücretlerin düşük düzeylerde kalması, belki de Osmanlı sanayinin ayakta kalmasını ve varlığını korumasını sağlayan çok temel bir unsur olmuştur. Yine, 1908 yılından sonra görev yapan İttihatçı hükümetlerin ekonomiyi millileştirme politikası ve bu sanayiye dönük millî şirketlerin kurulması çabası da, dokumacılığı Osmanlı sanayinin en önemli üretim kolu olarak öne çıkmasını sağlamıştır.

Ne var ki, millî iktisat çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan üretimin ve girişimcinin millileştirilmesi politikası Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sekteye uğramıştır. Dokuma sanayi de diğer sanayi kolları gibi bu olumsuz gelişmeden

¹ Quataert, **a.g.e.**, s.284.

² Quataert, **a.g.e.**, s.290.

³ Quataert, **a.g.e.**, s.304.

etkilenmiş ve üretim kayıpları hızla büyümüştür. 1913 yılı verilerine göre, bazı flatür (iplik çekim) fabrikalarının üretimlerini durdıkları ve çalışan fabrika sayısında yüzde 37,5 oranında azalma olduğu belirlenmiştir. Bu eğilim Milli Mücadele yılları boyunca devam etmiştir.

4. Dokuma Ürünlerinin Uluslararası Sergilerde Sergilenmesi: 1863 İstanbul Sergisi

Bilindiği gibi sergiler bir ülkenin ürettiği sanayi, tarım, teknoloji ve güzel sanatlar gibi çok çeşitli ürünlerin tanıtıldığı alanlardır. Bundan amaç, ürünlerin müşterilere tanıtılarak talep yaratılmasıdır. Kuşkusuz ürünlerin tanıtılması öncelikli amaçtır. Ancak sonuçta ürünlerin sergiyi izleyenlerin bilgisine sunulması onlar tarafından satın alınmasının sağlanması daha önemlidir. Sergilerin uluslararası nitelik ve kimlik kazanması ondokuzuncu yüzyılın ortalarında söz konusu olmuştur. Özellikle Napolyon Savaşlarından sonra, sanayi devi İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkeleri için artan üretime Pazar ve hammadde kaynakları bulmak ciddi bir sorun olmaya başlamıştı. Bunun için de, üretilen ürünlerin tanıtılması gerekiyordu. İlk kez, İngiltere'nin girişimleriyle uluslararası bir serginin düzenlenmesine gidildi. Gerçekten de, ilk uluslararası sergi 1851 yılında Londra'da açıldı. Sergiye Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, Felemenk ülkeleri, İspanya, Portekiz, Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu gibi daha birçok ülkeden 22 bin dengün üzerinde eşya bu sergide yer aldı ve tanıtıldı.¹ Bu sergiye Osmanlı Devleti tarım ve sanayi ürünleri özellikle de güzel kumaşlar, yaldızlı işlemeler ve değerli şallarla katılmıştı. Bu ürünler sergide büyük ilgi görmüş ve aralarında ödüle lâyık görülenler olmuştu.²

Bu sergiyi 1853 yılında New York'da açılan sergi izledi. Ancak, Osmanlı Devleti uzak oluşu nedeniyle, New York sergisine katılmadı. İki yıl sonra 1855 yılında Paris'te üçüncü uluslararası sergi açıldı. 1855 yılının Kırım Savaşı'na rastlamasına karşın sergiye ilgi oldukça büyük oldu. İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selanik, Trabzon, Aydın, Halep, Muş, İşkadra, Drama, Şam, Niğde, Kayseri, Bozok, Amasya ve Bursa gibi İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden yaklaşık 2 bin kalem ürün sergide

¹ Önsoy, a.g.e., s.59.

² Çadırcı, a.g.e., s.358.

tanıtılmak üzere gönderildi.¹ Paris'te tarım ve el sanayi ürünlerinin yanında, Basmahane'nin fanila kumaşları, Zeytinburnu Bez Fabrikası'nın pamuklu bez, basma, alaca pamuklu, yün fidekoz çorap gibi ürünleri, Hereke Fabrikası'nın kadife, Şam işi çiçekli kumaş, saten, tafta ve kurdeleleri sergilendi.²

1863 yılında gerçekleştirilen uluslararası sergi Osmanlı İmparatorluğu için çok daha büyük anlam taşıyordu. Çünkü bu, İmparatorluğun şimdiye dek gerçekleştirdiği ilk büyük ve uluslararası etkinlikti. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'da daha önce gerçekleştirilmiş olanları örnek alarak düzenlediği bu sergiyle, yerli sanayinin tanıtılması ve teşvik edilmesi amaçlanmıştı. Tanzimat yönetiminin 1840–1860 yılları arasında uyguladıkları devletçilik ağırlıklı iktisat politikası ve bu politika çerçevesinde yapılan uygulamalar beklenen sonucu vermemişti. Bunun üzerine, bazı önlemlerin alınması gerekli olmuştu. Bu önlemler kısaca şu başlıklar altında toplanabilir:³

- Ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek, başarılı üreticileri ödüllendirmek amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması,
- Sanayici ve işadamlarının sorunlarını tespit etmek ve alınması gereken tedbirler hakkında hükümete önerilerde bulunmak, esnafın şirketler halinde birleştirilmesi hususunda çalışmalar yapmak üzere Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması,
- İş piyasasında ihtiyaç duyulan kalifiye elemanı yetiştirebilmek amacıyla sanayi mekteplerinin açılması.

Sergi-i Umum-i Osmani adıyla bilinen sergi 9 Ramazan 1279 (27 Şubat 1863) yılında Sultan Abdülaziz tarafından açılmış ve beş ay süreyle açık kalmıştır. Sergi hazırlıkları çok önceden başlatılmış ve geniş katılımlı bir komisyon tarafından yapılmıştır. Dönemin Maliye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa'nın başkanlığındaki komisyonda Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey,

¹ Önsoy, a.g.e., s.63.

² Dölen (1992), a.g.e., s.426.

³ Önsoy, a.g.e., s.71.

Ticaret Müsteşarı Server Efendi ve Devlet ricalinden Agaton Efendi yer almıştır.¹

Başlangıçta Cağaloğlu'nda yapılması düşünülen sergi binasının daha sonra yeri değiştirilmiş ve Sultanahmet'te yapılmasına karar verilmiştir. Nitekim sergi için Sultanahmet Meydanı'nda 3500 m²'lik bir alana yayılan dikdörtgen planlı, üç kapılı özel binanın yapılmasına girilmiştir. Mimarı Buorgeis adlı Fransız olan binanın iç düzenlenmesini de Leon Parvillée yapmıştır.² Başlangıçta yalnız yerli ürünlerin sergilenmesi kararı alınmışken, sonradan serginin uluslararası olmasında yarar görülmüştür. Yabancı ülkelerin katılımını sağlamak ve teşvik etmek amacıyla, bu ülkelerden gelecek makine ve aletlerden gümrük resmi alınmayacağı da belirtilmiştir. Bunun sonucunda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden makine ve aletler sergilenmiştir. Bunları çalıştırmak için sergi binasının yanına bir kazan dairesi yapılmıştır. Sergiye gönderilen ürünlerin tanıtımı için onüç ayrı pavyon hazırlanmış ve burada İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelmiş yaklaşık onbin kalem ürün tanıtılmıştır.³ Sergide ağırlığı dokuma ürünleri oluşturmaktadır. Nitekim açılan onüç pavyonun büyük bir bölümü bu ürünlere ayrılmıştır. Burada koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün, tiftik ürünleri, çeşitli elbise ve giyim eşyası ile keçe, kilim ve halı gibi dokuma ürünleri yer almıştır.⁴

Yaklaşık beş ay süren serginin geniş bir ziyaretçi kitlesi tarafından izlenebilmesi amacıyla haftanın her günü açık tutulmuştur. Haftanın beş günü erkeklere iki gün de kadın ziyaretçilere açık kalan serginin giriş ücreti olarak da Cuma ve Cumartesi günleri için 6 kuruş, diğer günler için de 3 kuruş alınmıştır. Ancak, giriş ücreti halkın ilgisini artırabilmek için daha sonra düşürülmüştür. Çevre il ve ilçelerden ziyaretçiler için de indirimli tarifeler uygulanmıştır. Örneğin İzmit'ten gelenlere vapur ücretlerinde yüzde 50 indirim sağlanmıştır. Ayrıca, sergi çevresinde eğlence ve dinlenme yerleri açılmıştır. Cuma ve Cumartesi günleri Asakir-i Nizamiye-i Şâhâne Muzikası ücretsiz halk konserleri vermiştir.

Sergi yurtdışında büyük ilgi uyandırmıştır. Öyle ki bazı gazeteler okuyucularına

¹ Adnan Giz, "1863 İstanbul Sergisi", **ISO Dergisi**, Sayı: 28, (15 Haziran, 1968), s.24.

² Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 16, Sayı: 95, (Kasım, 1991).

³ Çadırcı, **a.g.e.**, s.359.

⁴ Giz, **a.g.m.**, s.25.

sergiyi yansıtabilmek için muhabirlerini gönderirlerken, yurtdışından ziyaretçi bile gelmiştir. Nitekim 16 Nisan Pazartesi günü Trieste'den demiryoluyla 170 Avusturyalı gelmiş ve sergiyi izlemişlerdir.¹ Sergi açık kaldığı süre boyunca 100–150 bin kişi tarafından izlenmiş ve giriş ücretlerinden elde edilen hâsılat da 450 bin kuruşa yükselmiştir. Hâsılatın bu büyüklüğü serginin büyük bir ilgi gördüğünün işareti olarak değerlendirilmiştir.²

5. Osmanlı Dokumacılığının Yeniden Güçlenmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1840 yılında başlayıp Kırım Savaşı'na kadar uzanan süreçte, tarihinde benzeri görülmemiş bir sanayileşme hamlesine giriştiği daha önce geniş biçimde ele alınmıştı. Söz konusu, bu süreçte, 1838 ve onu izleyen ticaret sözleşmeleriyle Batılı ülkelere tanınan ayrıcalıkların ve imtiyazların, yerli sanayi çökerttiğine tanık olan Osmanlı yönetimi, geniş ve ciddi bir sanayileşme programının uygulanmasının zorunda olduğunu görmüştü. Bunun üzerine, daha önce yine geniş biçimde ele alındığı gibi, 1840 yılından itibaren çok sayıda fabrikanın kurulmasına girişilmişti. Büyük ölçüde devletin öncülüğünde kurulmuş olan bu fabrikalar, ne kadar iyi niyetli düşünce ve çabaların ürünü olursa olsunlar, hem Osmanlı bürokrasisinin ağır ve hantal yapısının hem de dönemin konjonktürü itibariyle dışa bağımlı teknolojik altyapının tüm özelliklerini taşımışlardır. Nitekim fabrikaların kuruluşu sırasında bir yandan ustaların ve teknik elemanlarının yanı sıra fabrikaların teknik donanımlarının yurtdışından getirilmesi, diğer yandan da bürokratik engellerin varlığı, bu fabrikaların başarılı ve etkin sonuçlar vermesini engelleyici unsur olmuşlardır. Üstelik suiistimaller de fabrikaların başarısızlığında önemli rol oynamıştır. Nitekim Abdülhamit devrinin son yıllarında ve daha sonra da İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde suiistimaller ve politik müdahaleler Hereke Fabrikası'nın gelişmesi bir yana, devamlı gerilemesine yol açmıştır.³

Öte yandan, Batı'nın kaliteli ve daha düşük maliyetle üretilen dokuma ürünleri karşısında, bu fabrikaların rekabet şansları da pek fazla olamamıştır. Üstelik

¹ Giz, **a.g.m.**, s.25.

² Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, Birinci Kısım, Ankara: V Yayınları, 1989, s.263.

³ Haydar Kazgan, "Hereke Fabrikayı Hümayunu Üzerinde Oynanan Oyunlar", **Ekonomide Diyalog**, Yıl: 2, Sayı: 13, (Haziran, 1984), s.65.

İmparatorluk bütçesine gelir sağlamak amacıyla üreticiler üzerine getirilen ağır vergiler de maliyetleri artırmakta ve fiyatların yükselmesi nedeniyle Batının ürünleri karşısında rekabet şansını azaltmaktaydı. Bu nedenle de, üreticilerin büyük bir bölümü iş yerlerini kapatmak zorunda kalmaktaydılar. Nitekim 1850 yılında İzmir şehrindeki 18 kumaş fabrikasından 16'sı yabancı ürünlerle rekabeti imkansız kılan aşırı vergiler nedeniyle kapanmıştı.¹Batı'nın Osmanlı pazarları üzerindeki egemen konumu 1870'li yılların başına kadar çok belirgin ve ağır biçimde devam etmiştir.

Ancak, 1840–1854 yılları arasındaki fabrikalaşma girişiminin başarısızlığına karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme çabalarının durduğu söylenemez. Özellikle dokumacılık alanında bu çabalar çok daha belirgindir. Nitekim ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kısmen ve zayıf da olsa imparatorluğun çeşitli bölgelerinde dokuma ağırlıklı fabrikaların ve yeni atölyelerin kurulmasına çalışılmıştır.

1870 yılından sonra dokuma üretiminde ciddi bir kıpırdamanın başladığı görülmüştür. Bu dönemde iç pazara yönelik pek çok dokumacılık dalı ile makineli iplik üretiminde önemli artışlar kaydedilmiştir. Halıcılık da önemli bir ihracat kolu olarak gelişme göstermiştir. Kuşkusuz bu canlanmanın gerisinde Avrupa'daki değişiklikler ve gelişmeler önemli rol oynamıştır. Nitekim sermaye malları üretimine yönelmesi, Osmanlı üreticisi için önemli bir fırsat yaratmıştır. Yine, 1873–1896 dönemini kapsayan büyük depresyonun başlaması da bir diğer fırsat olmuştur. Örneğin Harput, Halep, Arapkir, Bursa ve Diyarbakır gibi çeşitli Osmanlı kentlerinde dokuma üretimi bu konjonktürden büyük ölçüde yararlanmış ve üretimde ciddi artışlar sağlanmıştır.² Başta iplik olmak üzere bazı dokuma ürünlerinin ihracatıyla ilgili olarak istisnalar getirilmiş ve ihracata dönük çalışan fabrikalar teşvik edilmiştir. Nitekim 1876 yılında yapılan düzenlemeyle iplik fabrikalarının ürünleri yüzde 1'lik ihraç resimlerinden muaf tutulmuştur.³

Osmanlı yönetimi ondokuzuncu yüzyılın sonlarında İmparatorluk coğrafyasında bazı dokuma tesisleri kurmaya çalışırken, özel girişimciliğin de bu yönde çabaları görülmüştür. Nitekim bu yönde en dikkati çekenlerin başında geleni, Mauramati

¹ Quataert, (1999), **a.g.e.**, s.18.

² Quataert, **a.g.e.**, s.294.

³ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Ekonomisi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1351.

tarafından kurulmuş olan 5 bin iğlik iplik fabrikasıdır. Bu fabrika Tarsus şelalelerinden yararlanan su türbini ile çalıştırılmış ve Osmanlı'da elektrik ilk kez bu türbinden elde edilmiştir.¹ Yine, Yunan uyruklu olup, 1895 yılında Osmanlı uyruğuna geçen Tirpani, Adana'da 2835 iğlik bir iplik fabrikası kurmuştur. Tarsus'taki rakibi Mauramati'den geri kalmamak için 1898 yılında fabrikasının iplik bölümünü 8088 iğlik duruma getirmiş ve buna 1904 yılında 173 dokuma makinesi eklemiştir.²

Üstelik fabrika ve tesislerin kurulmasının yanı sıra, bazı gelişmeler de dokuma sanayinin üretimini hızlandırmıştır. Nitekim üretim teknolojisinin gelişmesi ve ulaşım ağının giderek genişlemesi, pamuk üretiminin de hızla artış göstermesini sağlamıştır. 1889–1913 yılları arasındaki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk üretimi dörde katlanmıştır.³

Ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, sanayileşme atılımı çerçevesinde önemli sayıda fabrika ve tesisin kurulması gerçekleşmiştir. Nitekim Bursa, İzmir, Halep ve Edirne'de kurulan ipekli kumaş fabrikaları özellikle belirtilmelidir. Bu fabrikaların yanı sıra, İmparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmış 1500 kadar değişik ölçekte atölye faaliyet göstermekteydi.⁴ Ancak bunlar küçük ölçekli işletmeler oldukları için ne fiyat ne de kalite bakımından Avrupalı üreticilerle rekabet edecek durumdan uzak bulunuyorlardı.

1908 yılında ikinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı'da yeni bir iktisat politikası anlayışı gündeme gelmiştir. İkinci Meşrutiyet'le birlikte **mali devlet** yerine **iktisadi devlet** görüşü belirginleşmiştir. Bu çerçevede, 1908 devrimini gerçekleştiren İttihat ve Terakki Partisi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı'ya egemen olan liberal iktisat politikalarının⁵ beklenen sonuçları vermediğini görmüş ve milli iktisat anlayışını benimsemiştir.⁶

¹ Dölen (1992) **a.g.e.**, s.427.

² Dölen (1992), **a.g.e.**, s.428.

³ Çağlar Keyder, "Ottoman Economy and Finances", İçinde, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ed., Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara, 1980, s.324.

⁴ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, İstanbul: E Yayınları, 1983, s.290.

⁵ Osmanlı'da Tanzimat'tan sonra liberal iktisat düşüncesi ile ilgili geniş bilgi için bkz; Ahmet Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul: Der Yayınları, 1986; Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860–1990)**, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.

⁶ Bu konuda bkz; Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908–1918)**, No: 2, Ankara: Yurt Yayınları, 1982; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.571–586.

1838 Ticaret Anlaşması'nın ardından ekonominin açık pazar haline gelmesi, buna bağlı olarak ekonominin liberalleşmesi ve Osmanlı ticaretini ellerinde bulunduran gayr-i müslim ve yabancıların etkinliğinin artması İmparatorlukta Müslüman tüccarın ve esnafın tepkisini doğurmuştur. Milli iktisat anlayışının yeşermesi ve gelişmesi de bu tepkinin bir sonucu olmuştur.

Bilindiği gibi, Osmanlı ekonomisinde tüm ticari yaşam, bankacılık ve sanayi kollan gayr-i müslimlerin ve yabancıların kontrolü altında bulunuyordu. Yabancı ülkeler Osmanlı ekonomisindeki nüfuzlarını daha çok gayr-i müslim tüccar aracılığıyla sağlıyordu. Üstelik sanayi bir bütün olarak dışa bağımlıydı.

1913 yılında yapılan sanayi anketine göre İmparatorluğun sınaî madde bakımından dışa bağımlılık derecesi şöyle idi:

Tablo: 13

Sektörlerin Dışa Bağımlılık Derecesi
(Yüzde Olarak)

Gıda Sanayi	39.2
Toprak Sanayi	57.2
Debağat	64.1
Tahta Sanayi	42.2
Tekstil Sanayi	76.5
Kimya Sanayi	85.7
Ortalama	59.2

Kaynak: Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.10.

Görüldüğü gibi, tekstil sanayi, kimyadan sonra dışa en çok bağımlı ikinci sanayi kolunu oluşturunuyordu.

SONUÇ

Türkiye'de tekstilin Selçuklulardan başlayarak günümüze kadar uzanan oldukça uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Selçuklular onbirinci yüzyılın başında Anadolu'ya gelip yerleşmelerinden sonra, bu bölgede yüksek kalitede tekstil ürünleri üretimi gerçekleştirmişlerdir. Bu gelişme, özellikle ihtiyacını duydukları giysinin yanı sıra, kilim ve halı gibi ürünlerde söz konusu olmuştur. Gerçekten de, Selçuklu kilim ve halı sanatındaki gelişme çok çarpıcıdır. İpek dokumacılığını iyi bilmeleri ve Anadolu'da yaşayan diğer etnik halklara mensup dokuma ustalarıyla etkileşim Selçuklu'yu bu alanda seçkin bir yere taşımıştır. Kilim ve halılarda hayvan şekil ve motifleri yaygın biçimde kullanılmıştır. Selçuklu sanatında sadelik önde gelmesine karşın, özellikle saray giysilerinde altın telle işlenmiş kumaşlar da dokunmuştur. Bu dönemde Konya, Sivas ve Kayseri başta olmak üzere Erzincan ve Malatya şehirleri dokumacılığın merkezleri olarak dikkat çekmiştir.

Kuşkusuz Selçuklu dokumacılığının bu denli gelişme göstermesinde, çok iyi örgütlenmiş dokuma loncasının ve Anadolu'nun ticaret yollarının kesiştiği ve geçtiği bir güzergâh üzerinde bulunmasının da rolü büyüktür. Bölgede kervansaray ve hanların varlığı ve çokluğu bunun açık bir kanıtıdır. İpek İran'dan kervanlar aracılığıyla taşınarak Erzurum, Erzincan ve Sivas üzerinden Konya'ya getirilmiştir.

Selçuklu kilim ve halı sanatının seçkin örnekleri bugün dünyanın en zengin halı koleksiyonuna sahip müzelerinin başında gelen İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müze'sinde sergilenmektedir. Yine, Avrupa'nın birçok ülkesinin tanınmış müzelerinde ve saraylarında Selçuklu kilim ve halılarının sergilendiği görülmektedir.

Selçuklu Devleti onüçüncü yüzyılın başında Moğollara yenilmesinin ardından bir daha eski gücüne ulaşamamıştır. Selçukluların dağılmasının ardından Anadolu'da Beylikler dönemi başlamıştır. Bu dönemde Selçuklu mirası, Beylikler tarafından sahip çıkılmış ve korunmuştur. Selçuklunun önceki dokuma merkezlerine, yeni olarak Balıkesir, Bilecik, Diyarbakır ve Siirt eklenmiştir. Beylikler dönemi kumaşlarının Antalya ve Alanya limanlarından komşu ülkelere ve şehirlere ihraç edildiği

bilinmektedir. Anadolu Beylikler dönemi dokumacılığında daha çok halıcılık öne çıkmıştır. Geometrik biçimdeki figürlerle bezenmiş ve dokunmuş halılar Anadolu halı sanatının ulaştığı düzeyi temsil etmektedir.

Anadolu'da gelişen dokumacılık sanatının çevre kültürlerle etkileşim içerisinde olduğu ve birbirlerini etkilediği açıktır. Türk dokumacılığı Anadolu'nun yalnızca yerel kültürlerinin değil, aynı zamanda çevresindeki coğrafyada bulunan Mısır, Bizans ve İran'ın da etkisinde kalmıştır. Özellikle, İran Safevilerinin de Anadolu dokumacılığı üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur. Bir bakıma yaratılan sanat, çok kültürlü Anadolu'nun bir sentezidir. Böyle olmakla birlikte, kumaş ve halı gibi el sanatlarında yaratılan süsleme ve üslup birliği özünde Türklere özgü bu sanat anlayışını barındırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kurulmasının ve zamanla Anadolu'da hâkimiyeti ele geçirip istikrarın sağlanmasının sonucunda, dokumacılık, iplik üretimi ve ipek dokumacılığı gelişmesini sürdürmüştür. Osmanlı toplumsal yaşamı, geleneksel göçebe Türkmen ve Yörük kültüründen hızla farklılaşma göstermekteydi. Özellikle saray yaşamı ihtişamın bir göstergesiydi. Saray giysisinde, çeşitli ve kaliteli kumaşların kullanımı Osmanlı üstün dokumacılığının adeta yansımasıydı. Nitekim saray mensuplarının ve yöneticilerinin günlük giysileri ve tören kıyafetleri hem çeşitliydi hem de ince bir zenginliği yansıtıyordu.

Osmanlı dönemi saray kumaş dokumacılığının temelini kaftanlar oluşturmuştur. Kaftan, halkın da günlük giysisi olana kadar daha çok saray için dokunmuştur. Halkın giyimine ise başlangıçta sade ve düz dokumalardan yapılmış giysiler hâkim olmuştur.

Osmanlı dokuma sanayini temelde üç başlık altında incelemek mümkündür: Bunlar keten, kenevir, pamuk gibi lif bitkilerini üretimde hammadde olarak kullanan dokuma; yün iplik imalatı ve yün dokumacılığı ile ipekli dokumadır. Bu çeşitlilik üretim tekniği dışında da gelişme göstermiştir. Nitekim Osmanlı'da el tezgâhlarıyla başlayan üretim biçiminin yerini zamanla modern makineler almıştır. Klasik Osmanlı sanatının temeli onbeşinci yüzyılda atılmıştır. Türk kumaşları ince karakteristik düzgün desen anlayışına ve yetkin dokuma tekniğine bu yüzyılda ulaşmıştır. Renklerin sadeliği

açısından Osmanlı kumaşları İran kumaşlarından önemli ölçüde farklılık taşımıştır. Kumaş desenleri önceki yüzyıla oranla küçülme göstermiş olmakla birlikte, yine de iri düzenlemeler devam etmiştir. Bu yüzyılın sonuna doğru hayvan motiflerinden çiçek ağırlıklı olmak üzere bitkisel motiflere doğru bir geçiş yaşanmış ve desenler küçülmüştür.

Onbeşinci yüzyılda Osmanlı'da dokumacılığın en çok gelişme gösterdiği alan halıcılık olmuştur. Bergama'da dokunmuş olan halılar bu yüzyıla damgasını vurmuştur. Osmanlı kumaş dokumacılığının en parlak olduğu dönem ise onaltıncı yüzyıldır. Adi bezlerden kadife ve yüksek kaliteli ipeklilere kadar çeşitli kumaş dokumacılığı yaygınlaşırken, Osmanlı ipek dokumacılığı İran'ı bile geride bırakmıştır. Bursa ise, ipekçiliğin merkezi olma konumunu uzun süre korumuştur.

Onyedinci yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti başta ekonomi olmak üzere bütün kurumlarıyla bir çöküntü yaşamaya başlamıştır. Üst üste kaybedilen savaşlar ve bunun sonucunda ödenen ağır tazminatlar Osmanlı hazinesinin içini boşaltmıştır. Tımarlar artık sarraflara satılır olmuştur. Öte yandan, yabancı ülkelere kapitülasyon adı altında verilmiş olan imtiyazlar İmparatorluk sınırları içerisinde yerli sanayii baltalamış ve hızla zayıflamasına yol açmıştır. Tüm bu olumsuz gelişmeler diğer sanayileri olduğu gibi, dokuma sanayini de etkilemiştir. Özellikle uzun süren savaşlarda sermaye sahiplerinin yanında, nitelikli işgücünün kaybı dokuma sanayini ciddi biçimde zayıflatmıştır. Birçok atölye tamamen ortadan kalkmış ve işyerleri bir bir kapanmıştır. Üstelik yabancılara tanınan ayrıcalıklar ve vergi istisnaları sonucunda Osmanlı pazarları bütünüyle yabancı malların istilasına uğramıştır. Yine bu yüzyıllarda ucuz yerli hammaddelerin yurtdışına çıkmasına da engel olunamamıştır. Ucuz hammadde bir süre sonra işlenmiş ve tamamlanmış mal olarak Osmanlı pazarlarına geri dönmüştür. Osmanlı Devleti gümrük duvarlarını yükselterek korumacı politika uygulaması gerekirken, tersine anti-merkantilist bir dış ticaret politikası izlemiştir. Çünkü Osmanlı'da ihtiyaçların karşılanması sorunu daima öncelik taşımıştır. Gerçekten de, Osmanlı Devleti Batılı ülkelerin aksine, tamamen provizyonist (tedarikçi) anlayışla ithalatı kolaylaştıran, ancak ihracatı engelleyen bir yaklaşımı benimsemiştir.

Bu olumsuz konjonktür uzun bir süre devam etmiştir. Onsekizinci yüzyılın

sonuna gelindiğinde, Osmanlı Devleti için artık dokuma ihracatından söz etmek oldukça güç hale gelmiştir. Dahası Batı'nın ucuz, ancak kaliteli ürünleriyle rekabet edemeyen dokuma sanayii üretimden de kopmaya başlamıştır. Birçok bölge üretim alanı olmaktan çıkmıştır. Örneğin Avrupa ipeklisinin yoğun rekabeti Bilecik bölgesinde dutlukların yok olmasını doğuracak kadar şiddetli etki yapmıştır.

Osmanlı toplumunda esnafın kurumsal olarak örgütlendiği kuruluşlar loncalar olmuştur. Loncalar, Avrupa'da onikinci yüzyılda esnafı ve ticari yaşamı düzenlemek üzere oluşturulmuş olan gild ve hansalara oldukça benzerlik gösterir. Loncaların Anadolu'da ortaya çıkışı onüçüncü yüzyıldan itibaren görülür. Özü ahiliğe dayanan ve bütünüyle fütüvvet felsefesini esas alan loncalar da, Avrupa'daki benzerleri gibi üyeleri arasında dayanışma şuurunu yaşatmak esastı. Osmanlıda esnaf, loncalar içinde bir araya gelmiş ve onun benimsediği ilkeler çerçevesinde örgütlenmişti. Loncalar arasında en güçlü ve kalabalık olanların başında dokuma loncası gelmekteydi. Dokuma loncasında da diğerleri gibi hiyerarşik bir çalışma yaşamı söz konusuydu. Mesleğe giriş ve yükselme belirli ilkelere göre gerçekleşiyordu. Çünkü loncaların kendine özgü disiplini, dürüstlüğü, kanaatkârlığı ve ahlâki değerleri kazandırması loncaların en önemli toplumsal fonksiyonunu oluşturmaktaydı. Loncalar bunun yanında ticari yaşamda da belirleyici rol oynuyorlardı. Aynı iş kolunda faaliyet gösteren esnafın kendi aralarında fiyat rekabetini ortadan kaldırmak, malların belli kalite ve standartta olmasını sağlamak da onların görevleri arasındaydı. Yine, hammaddelerin tedariki ve satılması da lonca yöneticilerinin kontrolü altındaydı. Loncaların ticari yaşam üzerindeki ağırlıkları ondokuzuncu yüzyıl öncesine kadar devam etmiştir. Merkezi yönetimin özellikle iâşe ve giyim konusunda ihtiyaç duymaları nedeniyle loncaları büyük ölçüde desteklemeleri bu örgütlerin varlıklarını uzun süre devam ettirmelerini sağlamıştır. Ancak, özellikle onaltıncı yüzyıldan itibaren gerek içsel gerekse dışsal kaynaklı faktörler esnaf örgütlerini zayıflatmaya başlamıştır. Başta yeniçeri ocağının bozulması ve askerlinin asli görevlerini bırakarak ticari faaliyete başlaması, loncaların çalışma ahlâkının ve disiplinin hızla bozulmasına neden olmuştur. Üstelik esnafın haksız fiyat spekülasyonu yaratması, standart dışı mal satması, en önemlisi satış işleminde tartıyla oynaması ve hile yapılması loncaların özünü oluşturan ahi geleneği (fütüvvet ve tesanüd) zaman içerisinde erozyona uğramıştır. Ondokuzuncu yüzyılın değişen ve gelişen yeni

ekonomik yapılarına ayak uyduracak atılım yapamayan loncaların ortadan kalkması kaçınılmaz olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde dokumacılık Anadolu'nun Batısından Doğusuna kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunmaktaydı. Nitekim Batı'da Bursa'dan başlayıp Orta Anadolu'da Ankara'ya ve Sivas'a, oradan da Erzurum ve Diyarbakır'a kadar pek çok merkezde dokumacılık yapılıyordu. Ancak bunlar arasında özellikle Bursa yüzyıllar boyunca dokumacılığın merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Bursa'nın elverişli bir coğrafyaya sahip olması ve Anadolu'da ulaşım yollarının kesiştiği bir noktada bulunması Bursa'nın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bursa daha ondördüncü yüzyılın sonlarına gelmeden önemli bir ipek ticaret ve sanayi merkezi konumuna ulaşmıştır. Kuşkusuz bu şehrin birçok bölgesine yapılmış olan hanlar bölgeye ipeğini satmak üzere getirmiş olan tacirlere büyük kolaylıklar sağlamıştır. Gerçekten de Bursa'da hanların varlığı ipek ticaretini kolaylaştırmıştır. Bursa önemli bir ticari kavşak noktasında bulunmasıyla Batı ile Doğu ticareti arasında bir köprü rolü oynamış ve antrepo görevi yapmıştır. Batı'nın ve Doğu'nun malları burada el değiştirmiş, Anadolu'nun birçok bölgesine hatta İtalya ve Orta Doğu'ya İran ipeği yine Bursa'dan götürülmüştür.

Bursa ipeğin sadece ticaret merkezi değil, aynı zamanda üretim merkezi konumundaydı. Şehrin birçok bölgesine dağılmış çok sayıda tezgâh üretim yapmaktaydı. Nitekim onaltıncı yüzyılın hemen başında Bursa'da ipekli kumaş dokuyan tezgah sayısı bini bulmaktaydı. İpekli dokumacılık kısa zamanda ölçek olarak hızla büyümüş küçük atölyelere dönüşmüştür. Bursa ipekçiliği öylesine gelişme göstermiştir ki, ipek ticareti Osmanlı Devleti'nin ana gelirlerinden birini oluşturmuştur. Gerçekten Bursa mukataaları arasında en fazla gelir getireni ipek ticareti olmuştur.

Ne var ki, onaltıncı yüzyılın başlarında İran'la yapılan savaşlar gelirleri azaltmıştır. Savaş konjonktürü nedeniyle Bursa'ya ham ipek gelişi kesintiye uğramıştır. Ham ipek trafiğinin durması ipek dokumacılarını güç durumunda bırakmıştır. Bu da ipek fiyatlarının hızla artmasına neden olmuştur. Onyedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, İzmir ve çevresi yeni ve gelişen bir pamuk üretim merkezi olarak Bursa'ya rakip çıkmıştır. Bu durum, onsekizinci yüzyıl boyunca devam etmiştir. Ve ipek yolu

güzergâhı Bursa'dan İzmir'e kaymıştır.

Ancak, bu olumsuz gelişmeye karşın, Bursa, Osmanlı dokumacılığındaki hâkim konumunu hiçbir zaman tam anlamıyla kaybetmemiştir. Özellikle onyedinci yüzyıldan itibaren ham ipek üretimi kayda değer bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme üzerinde kuşkusuz Avrupa'nın hammadde talebinin artmasının rolü büyüktür. Bursa'da ipek üretimi başlangıçta yerel ihtiyaçlarla sınırlı iken, zamanla iç pazara dönük üretim tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayacak ölçüde genişlemiştir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Bursa ipekli sanayinde meydana gelen teknolojik yenilemede bu gelişmeyi hızlandırmıştır. Nitekim bu yüzyılın ortalarından itibaren özel buharlı makinelerin kullanılmaya başlaması, üretimi, hem kalite hem de hacim olarak artmıştır.

Bununla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı pazarının Batılı ürünlere açık hale gelmesi Bursa dokumacılığının ciddi biçimde sarsmıştır. Üstelik bu yıllarda yaşanan depremin de iş yerlerine ve dokuma tezgâhlarına büyük zarar vermesi sektöre ağır bir darbe vurmuştur. Bunun sonucunda, Bursa'da çalışan tezgâh sayısı hızla azalmış ve ipekçilik eski gücüne bir daha ulaşamamıştır.

Dokumacılığın bir diğer önemli merkezi de İstanbul'dur. İstanbul'da daha çok basmacılık gelişme göstermiştir. onsekizinci yüzyılın ortalarında 42 yeni basma imalathanesinin açılması bunun göstergesidir. Yine, ipekli de önemli bir dokuma kolu olarak önem kazanmıştır. Ancak, onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren yabancı malların ithalatı İstanbul üreticisini sarsmıştır. Yerli malının kullanılmasına ilişkin çeşitli irade ve karar çıkartılmasına karşın, yabancı mallara olan talep azaltılamamıştır.

Yine, yerli sanayii özendirmek amacıyla teşvikler getirilmiş ve yeni dokuma atölyelerinin kurulmasına ve mevcutların da geliştirilmesi yönünde ciddi adımlar atılmıştır. Bu girişimler ondokuzuncu yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Bu dönemde kurulan en önemli tesis Beykoz'daki çuha fabrikası olmuştur.

İzmir, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılan en önemli kapısı olmuştur. İzmir yirminci yüzyılın başlarına kadar Osmanlı'nın ticaret merkezi olma konumunu korumuştur. Bu gelişmede, uygun bir limanın varlığı, ticaret için gerekli olan altyapının yapılmış olması ve yabancı kökenli tüccarların şehirde iskânı önemli rol oynamıştır.

İzmir daha onaltıncı yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış olmakla birlikte, asıl patlamayı ondokuzuncu yüzyılda yapmıştır. Şehir hinterlandıyla birlikte bu yüzyılın sonlarında giderek önemli bir pamuklu merkezi konumuna gelmiştir. Bu dönemde demiryolu yapımına ağırlık verilerek iç bölgelerin İzmir'e bağlanması şehrin önemini daha da artırmıştır. Amerikan iç savaşının bitmesinin ardından bu ülkenin Avrupa'ya ham pamuk ihracatının yoğunlaşması, dünya pamuk ihracatının artması, dünya pamuk fiyatlarının dalgalanmasına neden olmuştur. Çünkü Amerika'nın pamuk üretimi yeniden savaş öncesi düzeyleri yakalamıştır. Fiyatlardaki dalgalanma bölgenin üretimini önemli ölçüde azaltmıştır. Zira üretici fiyatı daha istikrarlı olan gıda ürünlerinin üretimine yönelerek, pamuk ekimini bırakmıştır.

Onsekizinci yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve siyasal yaşam sürekli dalgalanma gösterirken, Avrupa'da başta İngiltere'de teknolojik alanda meydana gelen olağanüstü gelişmeler üretim yapısını ve ilişkilerini kökünden değiştirmeye başlamıştır. Üretim yapısı el emeğine dayalı olmaktan çıkmış, makinenin hâkim olduğu bir sürece evrilmiştir. Sanayi devrimi olarak bilinen bu değişim, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın geniş coğrafyasında sınıai kapitalizminin de başlamasına neden olmuştur. Sanayi devriminin İngiltere'de hızlı gelişme göstermesinde en önemli faktör olarak, bu ülkenin uyguladığı kolonyal (sömürgeci) politikayı göstermek mümkündür. Gerçekten de, onyedinci yüzyılın sonundan itibaren İngiltere'nin sürdürdüğü deniz aşırı sömürge politikası sanayi devriminin ivme kazanmasında itici rol oynamıştır. Zira sanayi kapitalizminin gelişmesi için gerekli olan yatırım sermayesi kolonilerden sağlanan fonlarla oluşmuştur.

Bununla birlikte, Sanayi devriminin esas gücü teknolojik gelişmedir. Teknolojik buluşlar ve yenilikler sanayinin bütününe uygulanmış olmakla birlikte, bu konuda en çarpıcı gelişme pamuklu dokumada gerçekleşmiştir. Başlangıçta pamuklu dokuma sanayi büyük ölçüde emeğe dayalıydı. Ancak, kısa bir süre içerisinde üretimde makinelerin kullanılması büyük bir hız kazandı. Makinelerin buhar gücü ile çalışır olması, dokuma sanayinde teknolojik sıçramanın en çarpıcı yönü oldu. Çok geçmeden, mekanik çalışan dokuma tezgâhları kullanılmaya başlandı. Üretimde mekanik dokuma tezgâhlarının sayısı 1810–1830 yılları arasındaki yirmi yıllık dönemde 2400'den 100 bine çıktı.

Bu nicel gelişme aynı zamanda pamuklu üretiminde artmasını sağlamıştır. Sanayinin ihtiyaç duyduğu ham pamuk başta Amerika'nın güney bölgelerinden ve Hindistan'dan karşılanmıştır. Sanayinin kitlesel üretimi öylesine artmıştır ki, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında İngiltere'nin ithal ettiği ham pamuk miktarı adeta patlama yaparak 500 bin tonu aşmıştır. Aynı yıllarda pamuklu kumaş ve pamuk ipliği ülkenin toplam ihracatının yüzde 40'ını oluşturmuştur. Kıta Avrupa'sı başta olmak üzere, Güney Amerika ülkeleri İngiltere'nin en büyük pazarı haline gelmiştir.

Sanayi devriminin simge ürünü pamuk olmuştur. Gerçekten de bu süreçte hiçbir ürün pamuk kadar öne çıkmamıştır. Pamuklu sanayi teknolojiyle adeta özdeş hale gelmiştir. Pamuklu sanayi teknolojik gelişmenin yanı sıra, kömür madeninin ve işgücünün bol olmasıyla da büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu sanayinin büyüme hızı ülke ekonomisinin büyüme hızının bir göstergesi olmuştur. İngiltere'de pamuklu sanayi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca yılda yüzde 6–7 gibi olağanüstü hızda büyümesiyle ülke ekonomisinin en büyük itici gücünü oluşturmuştur.

Avrupa'da tüm bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi, bir üretim ekonomisi olmaktan çok uzakta bulunuyordu. Gerçekten de, Osmanlı ekonomisi ithalata bağımlı olup, üretmekten çok tüketen bir konumdaydı. Sanayi son derece cılız ve çok küçük ölçekli atölye düzeyindeydi. Osmanlı'da sanayiden söz etmek gerçekten çok güçtü. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu sanayileşme için gerekli olan koşullara ve olanaklara sahip değildi. Diğer bir deyişle, ülkede ne sermaye birikiminin varlığından ne de teknolojik gelişmeden söz edebilirdi. Üstelik yetişmiş insan gücü ve girişimci bir sınıf da yoktu. Böyle olunca, Batı tarzı bir sanayileşme Osmanlı coğrafyasında söz konusu olamazdı.

Osmanlı'da sanayi olarak kabul edilebilecek tüm girişimler ve faaliyetler devlet aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Nitekim ilk iktisadi devlet teşekkülü olarak nitelendirilen ipekli dokuma manifaktörü 1720 yılında devlet tarafından kurulmuştur. Bunu, yine devlet sermayesi ile kurulmuş yeni tesisler izlemiştir. Özellikle, ipekli dokuma ve pamuklu basma imalathaneleri, etkin ve verimli çalışan kuruluşların seçkin örnekleri olarak sivrilmiştir.

Ancak, Osmanlı ekonomisi onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren

durgunluk koşulları içine girmiştir. Buğday ve diğer tarımsal ürünler başta olmak üzere birçok üründe darlık çekilmiş, bunun üzerine temel ürünlerin ihracatına yasaklamalar getirilmiştir. Buna çok geçmeden ipekli ve pamuklu ürünler de dâhil edilmiştir.

Üretimdeki daralmanın etkisiyle kısa zamanda fiyatlar hızla yükselmiştir. Nitekim onsekizinci yüzyılın son kırk yılına yüksek enflasyon damgasını vurmuştur. Üstelik üst üste kaybedilen savaşlar nedeniyle ödenen tazminatlar hazinenin içini boşaltırken, yüksek enflasyon sürecinin devamında da önemli rol oynamıştır.

Buna ek olarak Avrupa'nın yoğun rekabeti de Osmanlı ekonomisi üzerinde bir başka olumsuzluğu oluşturmuştur. Sanayi devrimi süresince özellikle dokuma teknolojisindeki gelişmeleri izleyemeyen ve teknolojisini yenileyemeyen Osmanlı dokuma sanayii Batı'nın ucuz mallarıyla rekabet edemez duruma düşmüştür. Pamuklu ürünlerin ithalatı hızla artmaya devam ederken, sektörde çalışan atölyeler ve tezgâhlara büyük darbe indirmiştir.

Osmanlı dokuma sanayii esas darbeyi 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'yla yemiştir. Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu, dünya ekonomisine daha onyedinci yüzyıldan itibaren yavaş yavaş eklemlenmeye (bütünleşmeye) başlamıştır. Dünya ekonomisi İmparatorluğun başta Rumeli, Anadolu'nun bir bölümü ve Suriye gibi bölgelerini farklı zamanlarda ve ölçülerde kendi bünyesine katmıştır. Çünkü bu bölgeler, İmparatorluğun Batı ile en çok ticari ilişki içerisinde olan ve nispeten dışa açık coğrafyasıydı. Osmanlı bu süreçte bir çevre ülke konumundaydı. 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması, böyle bir süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun çevresel yapılanmasının güçlenmesinde önemli bir halkayı temsil eder. Diğer bir deyişle, bu ve bunu izleyen anlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisi içerisinde artık çevre olan konumunun resmiyet kazanmasının tescilidir.

1838 Ticaret Anlaşması'yla Avrupa ülkelerine tanınan gümrük muafiyetleri sonucunda yabancı malları Osmanlı pazarlarını adeta istila edilmiştir. Bu anlaşmaya göre, daha önce yabancı devletlerle yapılmış olan ticaret anlaşmalarındaki mevcut ihraç yasakları ve çeşitli emtia üzerine konulmuş olan yed-i vahid sistemi tamamıyla ortadan kalkmıştır. Diğer bir deyişle, öteden beri uygulanmakta olan tekellerin bu anlaşmayla varlıkları son bulmuştur. Bu da, Osmanlı ekonomisini tam anlamıyla baltalamış ve

bundan böyle bağımsız bir dış ticaret politikası izlenme olanağını tamamen ortadan kaldırmıştır.

Yaratılan böyle bir serbest ticaret ortamı sonucunda, yabancı mallar için açık bir pazara dönüşen Osmanlı ekonomisinde özellikle pamuklu sanayi ile başlayan çözülme süreci, yünlü ve ipekli dokuma sanayilerine de peşinden sürüklemiştir. İmparatorluk sınırları dâhilinde pek çok yerde atölyelerin kapandığı görülmüştür. Başta Bursa olmak üzere Halep ve Suriye gibi üretim bölgelerinde üretim hızla gerilerken, istihdam kayıpları büyümüştür.

Osmanlı Devleti'nin Batı kapitalist sistemiyle bütünleşmesinin bir diğer ayağını da, İmparatorluk sınırları dâhilinde demiryolu yapımı oluşturmuştur. Avrupa ülkeleri özellikle 1860 yılından itibaren ülkede demiryolu yapımı hakkını elde etmek için merkezi yönetime büyük baskılar yapmışlardır. Demiryolu yapımına ağırlık verilmesi, İmparatorluğun ticarete kapalı olan alanlarının pazar ekonomisine açılması ve hammadde kaynaklarına kolayca ulaşılması amacını taşımıştır.

1838 ve bunu izleyen ticaret anlaşmaları sonucunda yerli sanayinin çökmesi ve ekonominin dışa bağımlı hale gelmesi İmparatorlukta yeni bir sanayileşme hamlesine ihtiyaç olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Nitekim 1840 yılından itibaren yaklaşık yirmi yıl süren bu dönem için İmparatorluk sınırları içerisinde yoğun ve hızlı bir sanayileşme hamlesine girilmiştir. Bu bağlamda devlet öncülüğünde Fabrika-i Hümayun adı verilen çok sayıda fabrika kurulmuştur. Başta askeri malzeme, araç ve gereç üreten fabrikaların yanı sıra, çeşitli dokuma, deri ve kundura üretmek üzere kurulanlar da olmuştur. Bu fabrikalar devlet tarafından kuruldukları için büyük destek ve teşvik almışlardır. Nitekim devlet bu fabrikaların en büyük müşterisi olmuş, fabrikaların makine, araç ve donanımları hatta ithal edilen hammaddeler gümrük ve vergilerden muaf tutulmuş, ürünlerin satışından vergi alınmamıştır. 1839 yılında açıklanan Tanzimat Fermanı ile Osmanlı toplumunun geleneksel yapısı büyük ölçüde değişime uğramıştır. Devlet kurumlarının, hukuk ve eğitim sisteminin yanı sıra toplumsal yaşamın kendisi de Tanzimat'ın getirdiği yenilikler sonucunda zihniyet değişimi geçirmiştir. Merkezi otoritenin sağlamlaştırılması, modern bir ordunun kurulması ve idari teşkilatın yapılandırılması Tanzimat'ın önceliğini oluşturulmakla

birlikte, toplumsal yaşamın da değişikliğe uğratılması önem taşımıştır. Nitekim bu çerçevede insanın gündelik kılık kıyafetinde diğer bir deyişle giysi kültüründe önemli değişim yaşanmıştır. Burada fes özellikle belirtilmelidir. Fesin önce orduda sonra da sivil yaşamda kabul görmesi ve zaman içerisinde toplumun geniş kesimlerince kullanılır hale gelmesi, fesi bir sanayiye dönüştürmüştür. Fes üretmek üzere fabrikaların kurulması bütünüyle bu ihtiyacın bir sonucudur.

Yine, Tanzimat döneminin en seçkin ve iddialı fabrikalarından birisi de Hereke Dokuma Fabrikası'dır 1843 yılında kurulan fabrikalar üretime başlangıcından itibaren Osmanlı saraylarının ve konaklarının döşemelik ve kumaş ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Bununla birlikte, Hereke Fabrikası bazı ipek fazlalıklarını, İstanbul'da bulunan mağazası aracılığıyla satarak geniş toplum kesimlerine de ulaşmıştır.

Fabrika 1850 yılında önemli bir yenilenme geçirmiştir. Mevcut tezgâhlarına yenilerini ekleyen fabrika, ipeklilerin yanı sıra pamuklu dokumacılık da yapmıştır. Yine, fabrikanın bir bölümünde halı üretimine başlanmıştır. Halı üretimi zamanla fabrikanın kimliğiyle özdeşleşirken burada üretilen halılar Avrupa'nın seçkin saraylarını süslemiştir. Osmanlı ekonomisinin önemli bir ihraç kolu haline gelen Hereke halıcılığı aynı zamanda işsiz pek çok insana da istihdam olanağı sağlamıştır.

Tanzimatla birlikte başlayan ciddi sanayileşme hareketi büyük beklentilere karşın, daha on yıl geçmeden coşkusunu ve heyecanını kaybetmiştir. Bu süreçte onlarca fabrika faaliyete geçirilmiş, ancak çoğu beklentilerin uzağında kalmıştır. Çünkü bu fabrikalar rasyonel ve verimli işletilememiştir. Kuşkusuz rantabl (kârlı) çalışanların olduğu da bir gerçektir. Ancak, büyük bir bölümü modern işletmecilik anlayışına sahip olmadığından zarar etmiştir. Hazine yardımıyla kapatılan bu zararların yanı sıra, fabrikalarda yolsuzluklar da hiç eksik olmamıştır. Üstelik Avrupa'nın gelişmiş teknolojisi karşısında rekabet şansları da fazla olmadığından, bu fabrikalar için ayakta kalabilme ve varlıklarını sürdürebilme olanağı ortadan kalkmıştır. Sonuçta, fabrikalaşma hareketinin Osmanlı bütçesinde oluşturduğu açıklar ve Kırım Savaşı'nın getirdiği mali yükün ağırlığı devletçi sanayileşmenin terk edilmesine yol açmıştır. Bundan sonra, Osmanlı yönetimi sanayileşme yolunda özel girişimlere destek vermeyi ve daha çok düzenleyici bir rol üstlenmeyi tercih etmiştir.

Başta da belirtildiği gibi, 1840–1860 yılları arasındaki yirmi yıllık döneme sığdırılmaya çalışılan fabrikalaşma projesi, Osmanlı Devleti için tarihinde görülmemiş bir sanayileşme deneyimidir. Gerçekten, temelde beklentileri karşılayamamış ve sonuçta birçoğunun faaliyetine son verilmiş olmasına karşın, dokuma ağırlıklı kurulan bu fabrikaların planlama ve yatırım açısından, Osmanlı'da daha önce bu yönde gösterilmiş çabaların çerçevesini çok aştığını ortaya koymaktadır. En önemlisi birçok Osmanlı fabrikası ve gelişmiş insan gücü Cumhuriyet dönemine miras kalmış ve bu dönemdeki çabalar için bir altyapı görevi yapmıştır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1) Arşiv Belgeleri

BOA İMM 623, N.7, 1262.

BOA İMM 628, S.16, 1262.

BOA İMM 630, S.21, 1263.

BOA İMM 631, Z.29,1263.

BOA İMM 633, R.22, 1263.

BOA İMM 645, C. 15, 1264.

BOA Cevdet-Askeriye 33520.

BOA Cevdet-Nafia 175.

BOA Cevdet-İktisat 894.

BOA Cevdet-İktisat 969.

BOA Cevdet-İktisat 1092.

2) Kitaplar

Ahmad, Feroz. **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev: Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.

Akdağ, Mustafa. **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, 1. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Akdağ, Mustafa. **Türkiye'de İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453–1559)**, Cilt 2, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

Akdağ Mustafa. **Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243–1453)**, Cilt 1, İstanbul: Cem Yayınevi, 1999.

Akyıldız, Ali. **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Amicis, Edmundo De. **İstanbul (1874)**, Çev: Beynün Akyavaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1993.

Anastassiadou, Meropi. **Tanzimat Çağında Osmanlı Şehri: Selanik**, Yayın No:22, İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları, 2001.

Apak, Melek Sevüktekin. **Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri**, Ankara, 1997.

Arslan, Hüseyin. **16. YY. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün**, 1. Basım, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Aslanapa, Oktay. **Türk Sanatı I (Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar)**, İstanbul, 1984.

Aytaç, Çetin. **El Dokumacılığı**, Birinci Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1982.

Barkan, Ömer Lütfi, **İktisat Tarihi Ders Notları**, Kitap II., İstanbul: Sermet Matbaası, 1962.

Benham, F.. **Economics**, London: Pitman, 1938.

Braudel, Fernand, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt 1, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayınları, 1989.

Brizon, Pierre. **Emeğin ve Emekçilerin Tarihi**, Çev: Cemal Süreyya, Ankara: Onur Yayınları, 1997.

Buluş, Abdülkadir. **Türk İktisadi Politikasının Tarihi Temelleri**, Konya: Tablet Kitabevi, 2003.

Cameron, Rondo. **A Concise Economic History Of The World, From Paleolithic Times To Present**, Third Edition, Oxford University Press, 1997.

Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Cipolla, Carla M.. **The Economic History of World Population**, Penguin Press, 1978.

Çadircı, Musa. **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997.

Çağatay, Neşet. **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Çakır, Baki. **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2003.

Çavdar, Tevfik. **Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri**, İstanbul: Köz Yayınları, 1974.

Çavdar, Tevfik. **Türkiye'de Liberalizm (1860–1990)**, Ankara: İmge Kitabevi, 1992.

Çelebi, Evliya. **Seyahatname**, II, İstanbul, 1314.

Çetin, Osman. **Sicillerine Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472–1909)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Dalsar, Fahri. **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, No: 856, İstanbul: Sermet Matbaası, 1960.

Demirkent, Işın. **Haçlı Seferleri**, İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.

Divine, Robert A. ve Diğerleri. **America: Past and Present**, Second Ed., Scot, Foresman and Company, 1987.

Dobb, Maurice. **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**, Birinci Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.

Dölen, Emre. **Tekstil Tarihi**, M. Ü. Teknik Eğitim Fak. Yay., No: 92/1, İstanbul, 1992.

Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Eldem, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Ergin, Osman Nuri. **Türk Maarif Tarihi**, Cilt: 5, İstanbul, 1943.

Ergenç, Özer. **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, Çev: Gül Çağalı ve Özgür Türesay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, 6. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı ve Yurt Yayınları.

- Faroqhi, Suraiya. **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, Çev: Emine Sonnur Özcan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Floud, R.C. ve D. McClosley, **Economic History of Britain Since 1700**, Cambridge: Cambridge University Presss, 1981.
- Freeman, Chris ve Luc Soate. **Yenilik İktisadı, 1.** Baskı, Ankara: Tübitak Yayınları, 2003.
- Gill, Conrad. **National Power and Prosperity: A Study of The Economic Causes of Modern Warfare**, London: T. Fisher Unwin Ltd., 1916.
- Goodwin, Godfrey. **Osmanlı Kadının Özel Dünyası**, Çev: Sinem Gül, İstanbul: Sabah Yayınları, 1998.
- Goodwin, Godfrey. **Yeniçeriler**, Çev: Derin Türkömer, İstanbul: Doğan Kitap, 2004.
- Güran, Tevfik. **İktisat Tarihi**, İstanbul: Acar Basım, 2003.
- Gürsoy, A. Tahir. **Dünden Bugüne Giyim Kültürü ve Moda**, Cilt, İstanbul: Mithat Selection Yayını, 2004.
- Gürsu, Nevber. **Türk Dokumacılık Sanatı: Çağlar Boyu Desenler**, İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1988.
- Güvenç, Bozkurt. **Türk Kimliği**, Ankara, 1994.
- Hanson, John R.. **Trade in Transition: Exports From the Third World, 1840-1900**, NewYork, 1980.
- Heaton, Herbert. **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt I, Ankara: Teori Yayınları, 1985.

- Heaton, Herbert. **Avrupa İktisat Tarihi**, Cilt II, Ankara: Teori Yayınları, 1985.
- Heckscher, E.F.. **Mercantilism**, 2. Vols., London: George Ailen and Unwin, 1955.
- Hill, Christopher. **1640 İngiliz Devrimi**, Çev: Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.
- Hobsbawm, E. J.. **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev: Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy, Birinci Basım, İstanbul: Dost Kitabevi Yayınları, 1987.
- Hobson, J. A.. **Imperialism**, The University of Michigan Press, 1972.
- Huberman, Leo. **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1982.
- Husted, Steven ve Michael Melvin. **International Economics**, New York: Harper & Row Publishers, 1990.
- Hüsrev, İsmail. **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, Ankara, 1934.
- Işın, Ekrem. **İstanbul'da Gündelik Hayat**, İstanbul: İletişim Yayınları, No: 261, 1995.
- İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları**, İncelemeler, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300–1600)**, Çev: Ruşen Bezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- İnalcık, Halil. **Türkiye'de Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- James, Lawrence. **The Rise and Fail of the British Empire**, Abacus, London, 2000.

Kal'a, Ahmet. **İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları I, İstanbul Esnaf Tahlilleri**, İstanbul Büyükşehir Belediye Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1998.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, V.Cilt, 4. Baskı, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Karal, Enver Ziya. **Selim III' ün Hatt-ı Hümayunları**, Nizam-ı Cedit (1789–1807), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Kasaba, Reşat. **The Ottoman Empire and the World Economy**, The Nineteenth Century, Albany, 1988.

Kasaba, Reşat. **Dünya İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Kaygalak, Sevilay. **Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Kepecioğlu, Kamil. **Bursa Hanları**, Halkevi Neşriyatı, No: 4, Bursa, 1935.

Keyder, Çağlar. **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 13. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Kıray, Emine. **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Koçu, Reşat Ekrem. **Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü**, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969.

Korkut, Hasan. **Osmanlı Elçileri Gözü ile Avrupa**, İstanbul: Gökkuşbu, Kültür yayınları, 1969.

Kömürcan, Kırkor. **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-u Umumiye tarihçesi)**, İstanbul: I.Y.E.T.O. Yayını, Sayı: 22, 1948.

Köprülü, Fuad. **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999

Kurdakul, N.. **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Anlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, 1981.

Kurmuş, Orhan. **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Üçüncü Baskı, Ankara: Savaş Yayınları, 1982.

Küçükerman, Önder. **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1987.

Küçükerman, Önder. **Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1988.

Küçükkalay, A. Mesud. **Osmanlı İthalatı: İzmir Günlüğü 1818–1839**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Lewis, Bernard. **The Emergence of Modern Turkey**, Second Edition, Oxford University Press, 1968.

Lowry, H. W.. **Ottoman Bursa in Travel Account, Bloomington**, Indiana University, 2003.

Magnusson, Lars G.. **Mercantilism: The Shaping of Economic Language**, London: Routledge, 1994.

Maillet, Jean. **18. Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi**, Çev: Ertuğrul Tokdemir, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983.

Makal, Ahmet. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850–1920**, Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.

Marx, Karl. **Kapital: A Critique of Political Economy**, Random House, Inc., 1906.

McClellan James E. ve Harold Dorn. **Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji**, Çev: Haydar Yalçın, İstanbul: Arkadaş Yayınları, 2005.

Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt IV, İstanbul: Güven Yayınevi, 1960.

Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt IV, İstanbul: Baha Matbaası, 1960.

Mufassal Osmanlı Tarihi, Cilt V, İstanbul: Güven Yayınevi, 1971.

Nebioğlu, Osman. **Bir İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1986.

Nomiks, H. A.. **Haçlı Seferleri**, Çev: Kriton Dinçmen, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Noviçev, A. D.. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Çev: Nabi Dinçer, Ankara: Onur Yayınları, 1979.

Ökçün, A. Gündüz. **Osmanlı Sanayi 1913–1915 Sanayi İstatistikleri**, 2. Baskı, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1971.

Önder, Mehmet. **Şaheserler Konuştukça**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996.

Öney, Gönül. **Anadolu Selçuklu Mimarisi Süslemesi ve El Sanatları**. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

Öney, Gönül. **Beylikler Devri Sanatı, XIV – XV. Yüzyıl (1300–1453)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989

Önsoy, Rıfat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

Öz, Tahsin. **Türk Kumaş ve Kadifeleri I**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946.

Özdeğer, Hüseyin. **1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri**, No: 527, İstanbul: İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.

Özkaya, Yücel. **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Özyüksel, Murat. **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişme Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.

Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deneyimleri ve Terimleri ve Sözlüğü**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008

Pamuk, Şevket. **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500–1914**, İstanbul: Gerçek Yayınevi

Pamuk, Şevket. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008

Pamuk, Şevket. , **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820–1913**, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, s.140

- Pollard, Sidney. **European Economic Integration 1815-1870**, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1974.
- Polo, Marco. **Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı I**, 1. Baskı, Çev: Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.
- Postan, M.M. **The Medieval Economy And Society**, Pelican Books, 1984.
- Pirenne, Henri. **Economic And Social History of Medieval Europe**, Routledge & Kegan Paul, London, 1978.
- Pirenne, Henri. **Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, Çev: Şadan Karadeniz, Ankara. Dost Kitabevi Yayınları, 1982.
- Paşa, Ahmet Cevdet. **Tarih-i Cevdet**, Cilt 1, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.
- Refik, Ahmet. **Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688)**, İstanbul Enderun Kitabevi, 1988.
- Refik, Ahmet. **Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.
- Reyhan, Cenk. **Osmanlı'da Kapitalizminin Kökenleri**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Rider, Christine. **An Introduction to Economic History**, South-Western College Publishing, 1995.
- Runciman, Steven. **Haçlı Seferleri Tarihi**, 3. Cilt, Çev: Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

- Quataert, Donald. **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Quataert, Donald. **Osmanlı İmparatorluğu (1700–1922)**, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Sağlam, Mehmet. **Osmanlı Borç Yönetimi: Düyun-u Umumiye (1818–1881)**, 4. Cilt, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Sayar, Ahmet Güner. **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul: Der Yayınları, 1986.
- Sedillot, Rene. **Dünya Ticaret Tarihi**, Çev. Esat Mermi Erendor, İstanbul: Cep Kitapları, 1983.
- Sevin, Nurettin. **Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, Kültür Bakanlığı**, No: 1195, Ankara, 1990.
- Sevinç, Necdet. **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Dünyası**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985.
- Shaw, Stanford J. Ve Ezel Kural Shaw. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, İstanbul: E Yayınları, 1983.
- Smith, Adam. **The Wealth Of Nation**, Pelican Classics, 1978.
- Sinove, Gilbert. **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Doğu Kitap, 1999.
- Supple, Barry. **The Experience of Economic Growth: Case Studies in Economic History**, New York: Random House, 1963.

Sümer, Faruk. **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

Süslü, Özden. **Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 35, Ankara, 1989.

Şentürk, Cavit, Yaman Erdal ve Oğuz Türkyılmaz. **Türkiye'de Pamuklu Tekstil Sanayinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, Ankara: TMMO Yayını, 1976.

Tabakoğlu, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi**, 2. Basım, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994.

Tabakoğlu, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi: Toplu Makaleler I**, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2005.

Tate, Georges. **The Crusades and the Holy Land**, London: Thames and Hudson, 1991.

Timur, Taner. **Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, Ankara: Verso Yayınları, 1989.

Toprak, Zafer. **Türkiye'de Milli İktisat (1908–1918)**, No: 2, Ankara: Yurt Yayınları, 1982

Toynbee, Arnold. **Lectures on The Industrial Revolution**, Boston: Beacon Pres, 1956.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1946.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Devleti**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, III. Kısım, 1. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

Vak'anüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi 1, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Wallerstein, I.. **The Modern World-System**, New York, 1974.

Wood, A. C.. **A History Of The Levant Company**, London, 1964.

Yatman, Nurettin. **Türk Kumaşları**, Ankara, 1945.

Yeniay, İsmail Hakkı. **Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İ.Ü.İ.F. Yayını, 1978.

Yerasimos, Stefanos. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Bizans'tan 1071'e**, 3. Baskı, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Yetkin, Şerare. **Türk Halı Sanatı**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1991.

Zeytinoğlu, Erol. **Ekonomik Doktrinler**, 2. Baskı, M.U. Eğitim ve Yardım Vakfı Yayınları, No: 1986/1-9, İstanbul, 1988.

Zeytinoğlu, Erol. **İktisat Tarihi**, İstanbul: Süryay Sürekli Yayıncılık, 1993.

3) Makaleler

Aktar, Ayhan. "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", İçinde, **Bir Masaldı Bursa**, Hazırlayan: Engin Yenal. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Alageyik, O.. "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", I.S.O.D.. Sayı: 16, Yıl: 1967.

- Atasoy, Nurhan. "Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme", **Sanat Tarihi Yıllığı**. Sayı: IV.
- Bağış, Ali İhsan. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma", içinde, **Osmanlı Cilt 3**. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", **Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan**. İ.Ü.İ.F. Mecmuası, Sayı: 1-4, Cilt: 41, İstanbul, 1985.
- Baer, Gabriel. "Ottoman Guild: A Reassessment", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**. Ed., Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara, 1980.
- Bağış, Ali İhsan. "Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü, Yabancı Tüccar ve Gayrimüslim Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve Önemi", **1885-1985 Türkiye Ekonomisi'nin 100. Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**. İzmir: İzmir Ticaret Odası yayını, 1985.
- Batur, Afife. "Balyan Ailesi" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. Cilt: 2, İstanbul, 1994.
- Bayatlı, O.. "Bergama Halısı", **Türk Etnografya Dergisi**. Sayı: 2, 1957.
- Clark, Edward C. "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**. Çev: Yavuz Cezar. Sayı: 14, (Mart, 1988).
- Çakır, Hamza. "Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Sanatı", **Toplumsal Tarih**. Cilt: 6, Sayı: 34, (Ekim, 1996).
- Çelik, Gülfettin. "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", **Divan İlmi Araştırmalar**. Bilim ve Sanat Vakfı, Sayı: 6, (1991/1).

Çizakça, Murat. "Bursa İpek Sanayinin Maliyet Yapısı Üzerinde Düşünceler ve Ham İpek Fiyatları (1500–1650)", İçinde, **O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi**. Özel Sayısı, 1978.

Demiriz, Yıldız. "Anadolu Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**. Cilt: 5, 1988.

Deniz, Bekir. "Osmanlı Dönemi Halıları", İçinde, **Osmanlı Cilt** 11. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Deringil, Selim. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneğin İcadı, Muhayyel Cemaat (Tasarımlanmış Topluluk ve Panislamizm)", **Toplum ve Bilim**. No: 54/55, 1991.

Eren, Aslan. "Osmanlı Ekonomisinde Kurumsal Gelişmeler", İçinde, **Osmanlı Cilt** 3. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Faroqhi, Suraiya. "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", **Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan**. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 41, Sayı: 1–4, İstanbul, 1985.

Genç, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi, İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Genç, Mehmet. "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayi", **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**. Sayı: 2, (Eylül, 1991).

Genç, Mehmet. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", İçinde, **Osmanlı Cilt** 3. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Genç, Mehmet. "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**. Der: Mehmet Genç, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.

- Germaner, Semra. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslar arası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum**. Cilt: 16, Sayı: 95, (Kasım, 1991).
- Giz, Adnan. "1863 İstanbul Sergisi", **ISOD**. Yıl: 3, Sayı: 28, (15 Haziran, 1968).
- Giz, Adnan. "İslah-ı Sanayi Komisyonu", **ISOD**. Yıl: 3, Sayı: 33, (15 Kasım, 1968).
- Giz, Adnan. "1869'da İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Dâhilinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", **ISOD**. Sayı: 34, (Aralık, 1968).
- Giz, Adnan. "İslimiye Çuha Fabrikası", **ISOD**. Yıl: 3, Sayı: 27, (15 Mayıs, 1968).
- Giz, Adnan. "1721 Yılında Bir İpekli Dokuma Fabrikasının Kuruluşu", **ISOD**. Yıl: 3, Sayı: 31, (15 Eylül, 1968).
- Giz, Adnan. "Meşrutiyet Döneminde Milli Sanayi Fikrinin Gelişmesi", **ISOD**. Sayı: 34, (Aralık, 1968).
- Goffman, Daniel. "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", İçinde, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**. İstanbul, 2000.
- Golob, Eugene O.. "Mercatilisim", (Ed.), İçinde, **Chapters in Civilization**. Ed., New York, 1950.
- Göktaş, Uğur. "Fes" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. Cilt: 3, İstanbul, 1994.
- Gudiashvili, David. "XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Güran, Tevfik. "Tanzimat Devrinde Devlet Fabrikaları", İçinde, **150. Yılında Tanzimat**. Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- Gürtuna, Sevgi. "Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı", İçinde, **Osmanlı Cilt 9**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Hills, R. L.. "Hargreaves, Arkwright and Crompton: Why Three Inventors", İçinde, **The Textile Industries**. Ed., D. T. Jenkins, Oxford: Blackwell, 1994.
- Issawi, Charles. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600–1914)", İçinde, **Osmanlı ve Dünya**. Hazırlayan: Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.
- Issawi, Charles. "Ekonomik Miras", İçinde, **İmparatorluk Mirası**. Ed., L. Cari Brown, **İmparatorluk Mirası: Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**. Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- İmer, Zahide. "Osmanlı Dönemi Türk Kumaşlarında Lale Motifi", **Kültür ve Sanat Dergisi**. Sayı: 31, 1996.
- İnalcık, Halil. "Capital Formulation in the Otoman Empire", **Journal of Economic History**. Vol: 29, No: 1, (1969).
- İnalcık, Halil. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetlerinin Rolü", **O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi**. 1979–1980 Özel Sayısı.
- İnalcık, Halil. "Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi", içinde, **Osmanlı ve Dünya**. Hazırlayan: Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.
- İnalcık, Halil. "İpek" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**. İstanbul, 2000.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret", İçinde, **Halil İnalcık Makaleler I**. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- İnan, Huricihan. "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", **Toplum ve Bilim**. Sayı: 23, (Güz, 1983).

İsmier, Leyla. "Has Solist Elbiseleri", **İlgi Dergisi**. Sayı: 36, (8–14 Aralık, 1991).

Kal'a, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar",
İçinde, **Osmanlı 3**. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Karakaya, Enis. "İpek Hanı" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 22, İstanbul, 2000.

Kayalı, Kurtuluş. "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", İçinde,
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. Cilt: 5, İstanbul. İletişim
Yayınları, 1983.

Kaynak, Muhteşem. "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme
Sürecinde Osmanlı Demir Yollarına Bir Bakış", **Toplum ve Bilim**. Sayı: 8, (Kış,
1978).

Kazgan, Haydar. "Hereke Fabrikayı Hümayunu Üzerine Oyunlar", **Ekonomide
Diyalog**. Yıl: 2, Sayı: 12, (Haziran, 1984).

Keyder, Çağlar. "Ottoman Economy and Finances", İçinde, **Türkiye'nin Sosyal ve
Ekonomik Tarihi (1071–1920)**. Ed., Osman Okyar ve Halil İnalcık, Ankara,
1980.

Keyder, Çağlar. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat
Sanayi", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**, Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye
yayınları, 1999.

Kırpık, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme Sancıları: Fes-Şapka
Çatışması", **Toplumsal Tarih**. Sayı: 162, (Haziran, 2007).

Kırtunç, Erkan. "Çelik Dantelden Giyim Eşyaları Zırhları", **Kültür ve Sanat Dergisi**.
Sayı: 10, (Haziran, 1991).

Krause, J. T.. "English Population Movements Between 1700-1850", **Population in Industrialization**. Ed., Peter Mathias, Methuen Co. Ltd., 1973.

Köprülü, Fuad. "Notes on the History of the Beyliks in Anatolia", **Türkiye Mecmuası**. Cilt: II, 1928.

Kuran, Timur. "Osmanlı Lonca Teşkilatı Üzerine İslami Etkiler", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Kuşoğlu, Mehmet Zeki. "Antep Kuşakları, Şalları", **İlgi Dergisi**. Sayı: 47, 1996.

Küçükerman, Önder. "19. Yüzyıl Başlarında İstanbul Haliç'te Türk Kumaş ve Konfeksiyon Sanayini Yaratın Fabrika: Feshane", **Antik & Dekor Dergisi**. Sayı: 17, 1992.

Küçükerman, Önder. "Feshane", **Antik & Dekor Dergisi**. Sayı: 17, 1992.

Küçükerman, Önder. "Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. Cilt: 1, İstanbul, 1993.

Küçükerman, Önder. "Anadolu'nun Zengin Giyim Geleneği İçinde Türk Giyim Tasarımının Tarihi Kaynakları", **Antik & Dekor Dergisi**. Sayı: 38, 1997.

Kütükoğlu, Mübahat S.. "Ahidnameler ve Ticaret Müahedeleri", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Martal, Abdullah. "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", İçinde, **Osmanlı 3**, Ed., Güler Eren, Ankara: **Yeni Türkiye Yayınları, 1999**.

Masters, Bruce. "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan hattı", İçinde, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

- Moon, Parker T.. "Dynamics of Imperialism", İçinde, **Economic Imperialism**. Ed., Kenneth E. Boulding ve Tapon Mukerjee, The University of Michigan Press, 1972.
- Necipoğlu, Nevra. "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)", İçinde, **Selçuklular, Cogito**. Sayı: 29, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, (Güz, 2004).
- O'Brien, Patrick. "Economic Development: The Contrubution of the Periphery", **The Economics History Review**. Vol: XXXV, No: 1, (February, 1982).
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", **O.D.T.Ü Gelişme Dergisi**. 1978 Özel Sayısı.
- Öz, Tahsin. "Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşlar", **V. Türk Tarih Kongresi**. Ankara, 1960.
- Özvar, Erol. "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", İçinde, **Osmanlı Medeniyeti, Siyaset-İktisat-Sanat**, Klasik. 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- Pamuk, Şevket. "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Pamuk, Şevket. "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Kapitalizmine Açılışı", İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Pamuk, Şevket. "Türkiye'deki İlk Demiryolu: İzmir-Aydın", **Toplumsal Tarih**, Sayı:5, Mayıs, 1994.

Quataert, Donald. "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolları", İçinde, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 6. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Sahillioğlu, Halil. "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", **O.D.T.Ü Gelişme Dergisi**, 1978–1980 Özel Sayısı. Ankara, 1981.

Sahillioğlu, Halil. "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", **Atatürk Yıllık Konferansları, VIII, 1975-1976'dan Ayırbaşım**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Sakaoğlu, Necdet. "Osmanlı Giyim Kuşamı ve Elbise-i Osmaniye", **Tarih ve Toplum**. No: 47, (Kasım, 1987).

Salman, Fikri. "Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı", **A.Ü.G.S.E. Dergisi**. Sayı: 4, Erzurum, 1981.

Samuk, G.. "Tarihte Uşak Halıları", **Kaynaklar**. Sayı: 3, (Bahar, 1984).

Sarç, Ömer. "Tanzimat ve Sanayimiz", İçinde, **Tanzimat 1**. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Seropyan, Vağarşak. "Dadyan Ailesi" Maddesi, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**. Cilt: 3, 1994.

Seyfi, A. Rıza. "İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi", **Cumhuriyet**. (31 Temmuz 1939).

Solak, Fahri. "Sanayi Devrimi ve Üretim Teknolojisindeki Yeri", **Çerçeve**. Yıl: 4, Sayı: 15, (Ağustos-Ekim, 1995).

Şahin, Yüksel. "Giyim Kuşam", İçinde. **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, 1994.

Şimşek, Ahmet Seyfettin. "Tekstil Tarihi 7", **Tekstil ve Teknik Dergisi**. Sayı: 47, (Aralık, 1988).

Şimşek, Ahmet Seyfettin. "Tekstil Tarihi 8", **Tekstil ve Teknik Dergisi**. Sayı: 48, (Ocak, 1989).

Tabakoğlu, Ahmet. "Ahilik ve İş Ahlakı", **İş Ahlakı Sempozyumu**. İstanbul: İGİAD, 2008.

Tanırdı, Zeren. "Cilt Sanatında Kumaş", **Sanat Dünyamız**. Sayı: 32, İstanbul, 1985.

Tengirşenk, Yusuf Kemal. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Esnafı", İçinde, **Tanzimat 1**. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Tezcan, Hülya. "16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Türk Kumaş Sanatı", **Kültür ve Sanat Dergisi**. Sayı: 58, (Haziran, 1989).

Tezcan, Hülya., "Saray Nakkaşhanesinin Erken Resim Programına Göre Hazırlanmış Türk Kumaş ve İşlemeleri", **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**. Cilt: 3, Ankara, 1995.

Tezcan, Hülya. "Ferace" Maddesi, **İslam Ansiklopedisi**. Cilt: 12, İstanbul, 1995.

Tezcan, Hülya. "Bursa'da İpekçilik ve İpekli Dokumacılık", **Kültür ve Sanat Dergisi**. Sayı: 35, (Eylül, 1997).

Tezcan, Hülya. "Kumaş Sanatı", **Geleneksel Türk Sanatları**. Sayı: 19, 1999.

- Timur, Taner. "Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya: 1838 Ticaret Anlaşmasını Doğru Değerlendirdik mi?", **Toplum ve Bilim**. Sayı: 10, (Nisan, 1985).
- Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Ekonomisi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Toprak, Zafer. "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt: 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesevüt, Meslek ve Milli İktisat", İçinde, **Osmanlı Cilt 3**. Ed., Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Türkay, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Disiplinini Gösteren Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**. Sayı: 18, 1969.
- Türkean, Ergun. "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**. Sayı: 24, 1988.
- Uğurlu, Aydın. "Orta Çağ Anadolu Dokuma Sanatı", **İlgi Dergisi**. Sayı: 48, 1987.
- Uğurlu, Aydın. "Osmanlı Yönetiminde Anadolu Dokuma Sanatı", **İlgi Dergisi**. Sayı: 51, 1987.
- Uğurlu, Aydın. "Klasik Çağ Anadolu Dokumacılığı", **İlgi Dergisi**. Sayı: 46, (Yaz, 1998).
- Uğurlu, Aydın. "Osmanlı Tekstilinde Damgasını Vuran Bir Milli Kuruluş: Fabrika-i Hümayun", **Art & Decor**. (Temmuz-Ağustos, 1995).
- Uğurlu, Aydın. "Osmanlı Dönemi Dokuma Ürünlerinde Çeşit Zenginliği", **İlgi Dergisi**. Yıl: 22, No: 52, (Kış, 1988).

Uğurlu, Aydın. "Osmanlı Dokumalarında İpek, Altın, Gümüş Kullanımı", **Antik & Dekor**. Sayı: 24, (Aralık, 1988).

Uğurlu, Senem Başarır. "İhtişam, Güç ve Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Osmanlı Tören Kaftanları" **Art & Decor**. Sayı: 63, İstanbul, Haziran 1998

Uğurlu, Sanem Başarır. "İhtişam, Güç ve Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Osmanlı Tören Kaftanları", **Art & Decor**. Sayı: 63, İstanbul, (Haziran, 1988).

Uludağ, Osman Şevki. "Dünyaca Şöhreti Olan Bursa Kadifeciliği Nasıl Bozuldu?", **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**. Sayı: 5, (1 Mayıs, 1980).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Asakir-i Mansüreye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrazam Takriri ve II. Mahmut'un Hümayunu", **Belleten**. Cilt: XVIII, Sayı: 70, 1954.

Üşür, İşaya. "Sanayileşmenin İlk Aşaması: Dokuma Sanayi", **Dış Ticarete Durum Dergisi**. (Mayıs-Haziran, 1998).

Üşür, İşaya. "Sanayi Devrimi: Bir Devrim Neyi Anlatır?", **İktisat Dergisi**. Sayı: 287, (Ekim, 1998).

Wallerstein, Immanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci", **Toplum ve Bilim**. Sayı: 23, (Güz, 1983).

Yetkin, Şerare. "Türk Kumaş Sanatı", İçinde, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993.

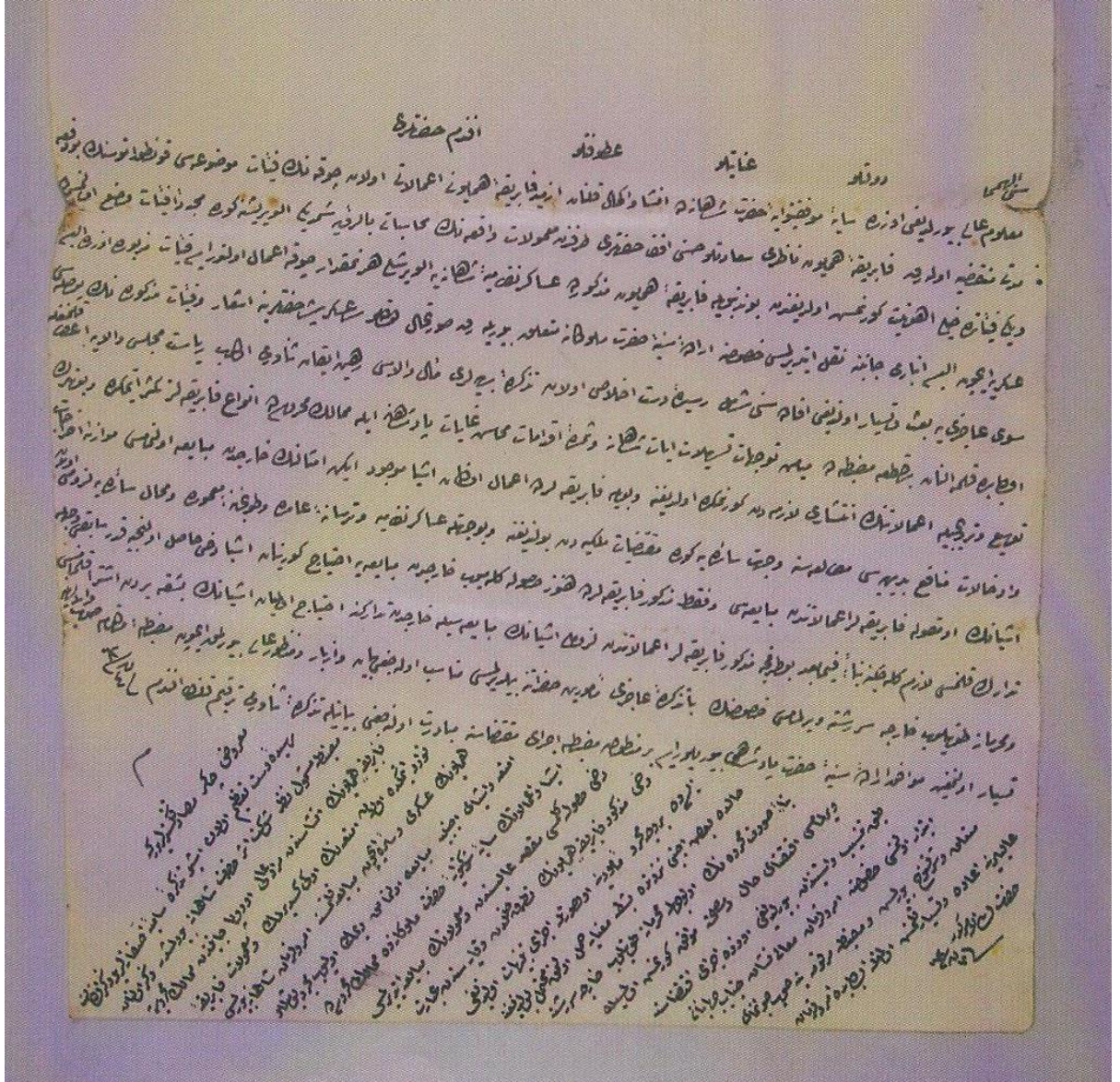
4) Tezler

Atasoy, N.. "Bergama Halıları", **Yayınlanmamış Doktora Tezi.** İ.Ü. E.F. İstanbul, 1956.

Yapucu, Olcay Pullukçuoğlu. "15. Yüzyılın İkinci Yarısında Balkanlarda Yünlü Kumaş Endüstrisi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi.** E.Ü. S.B.E., İzmir, 1996.

EKLER

Ek 1: Yararlanılan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri*



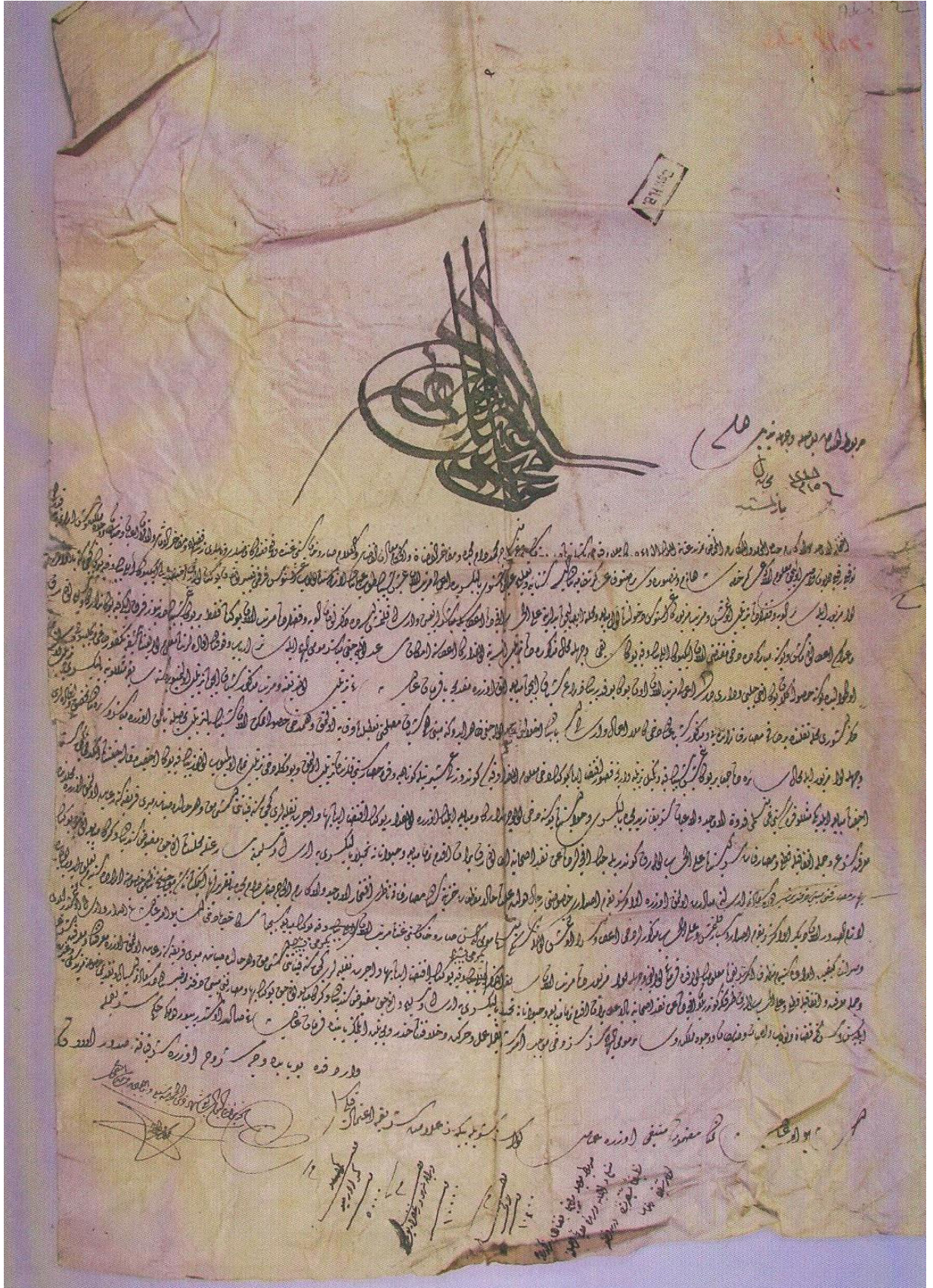
1846 tarihli Meclis-i Vala görüşmelerinde yurtiçinde üretilen malların ithal edilmemesi ve bunun gizli tutulması hakkında, (BOA, İMM 623, N.7, 1262).

* Kaynakçada verilmiş sıraya uygundur.

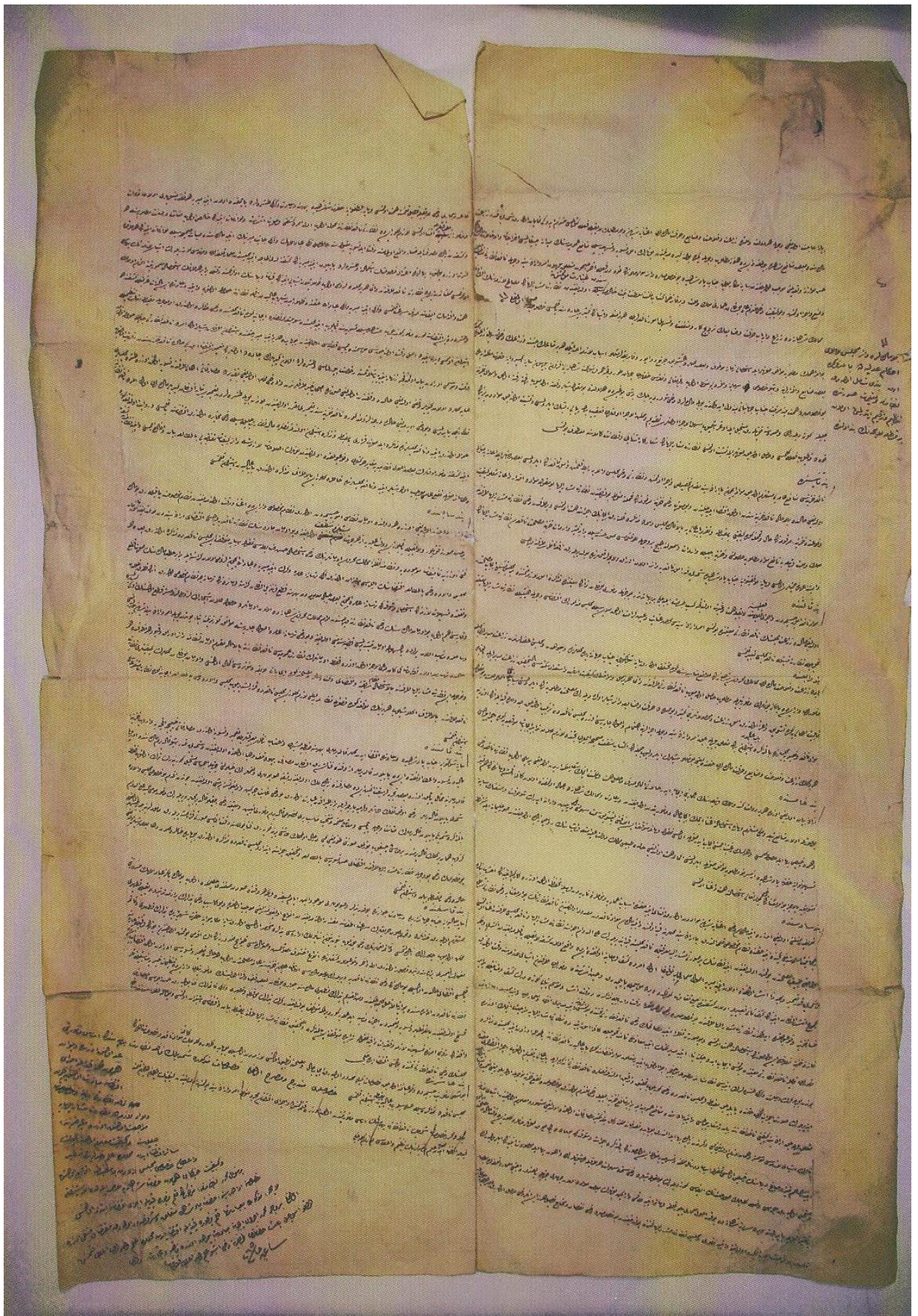
معرضه چاکر مصداق کسر تربیه
ماتر مخصوصه حضرت یادت هیده اولونه اوزده سایه معایوم اجناب جهانیه
وزیریه بودنه ن اولوق اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
سبب کیم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
محمد نیک خلیل دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
تادیه سنه و هکت و بولکل اوزده کیم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
کمال معایوم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
مصداق عقیقه و هاید کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
نقد قلمسه و فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
موقر ایلچی دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
و غیر از علی الحجاب قورچیل قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
و سازه مصداق عقیقه و هاید کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
تدقیق حقه بنا نقصان قیصه و هاید کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
اقتصاد کوره قورچیل قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
مناسب اولوق کیم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
یادشاهیه بغایت طوبی و ملتیم مرادیه برکنه و سازه معایوم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
مصداق عقیقه و هاید کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
قلمسه اولوق کیم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق
بولور شرف ازای شمع و سوره بریدیه ارواده معایوم دخی قوق قیقه طرفه اولونه کور فابریقه هاید ایلچی دخی قوق قیرییه کلچک ایلچی هاید کور فابریقه قوق قیقه طرفه مقدما افاده اولونه ایلچی بر صورت کیم قورچیل ایلچی اولوق

i.msm 24/633

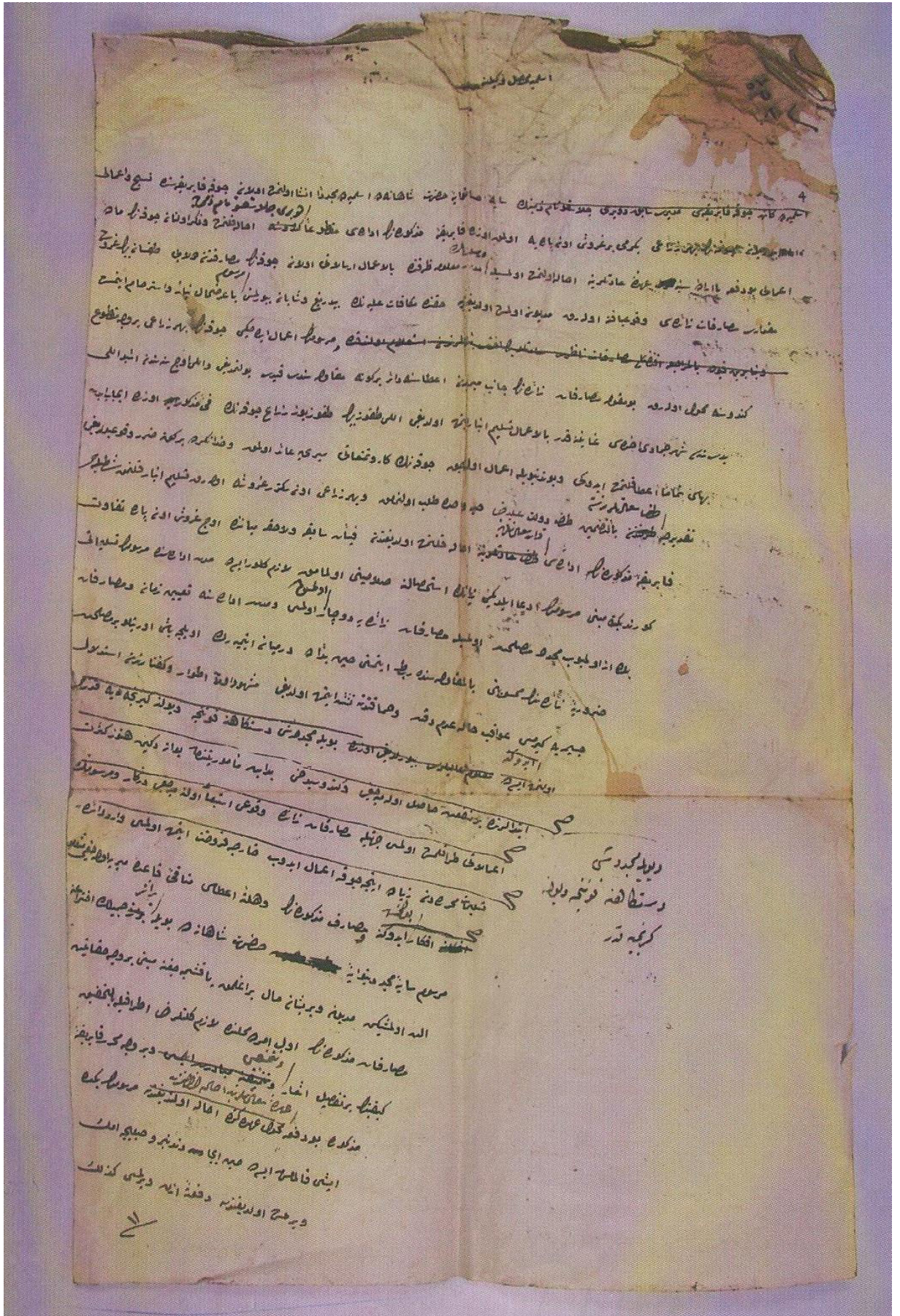
1856 yılı Bakırköy Basma Fabrikası'nın kuruluşunun hızlandırılması hakkında, (BOA, İMM, 633, R.22, 1263).



1832 tarihli, askerin kışlık elbiseleri için gereken keçi yününün Saruhan sancağı ve kazalarından toplanıp Balıkesir'e gönderilmesi hakkında, (BOA, Cevdet-Askeri, 33520).



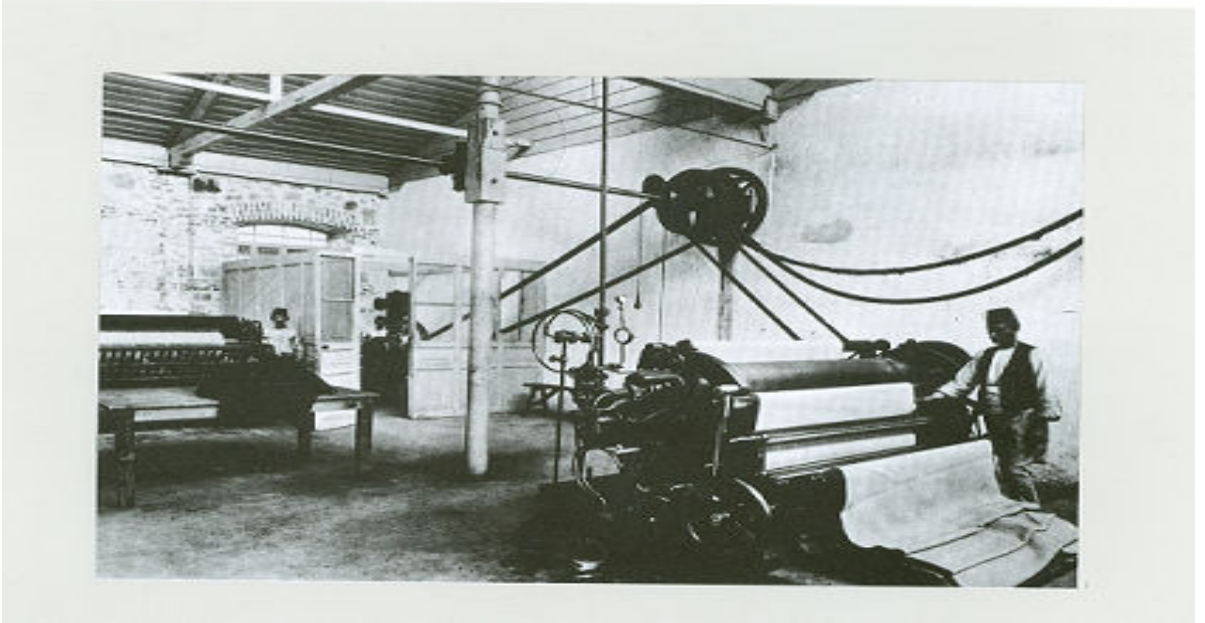
1849'da Nafia ve Ticaret Nezareti'nin kurulması ve politik tercihlerdeki belirsizlikler hakkında, (BOA, Cevdet Nafia, 175).



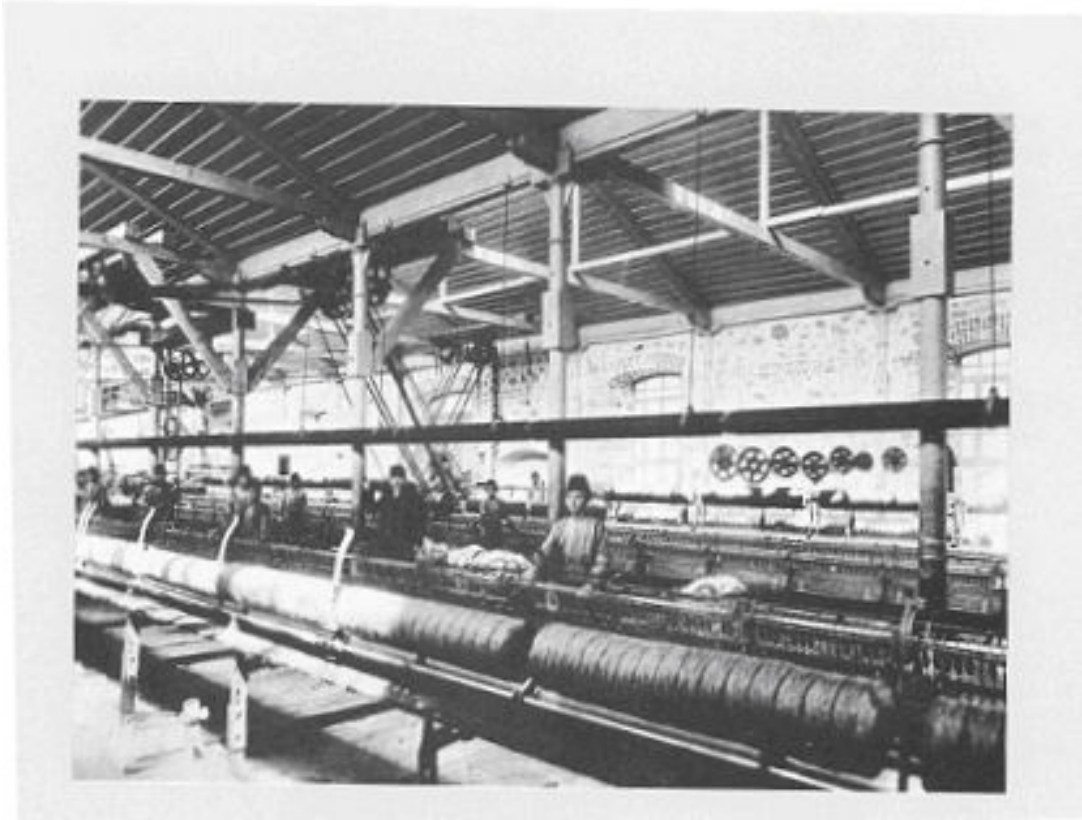
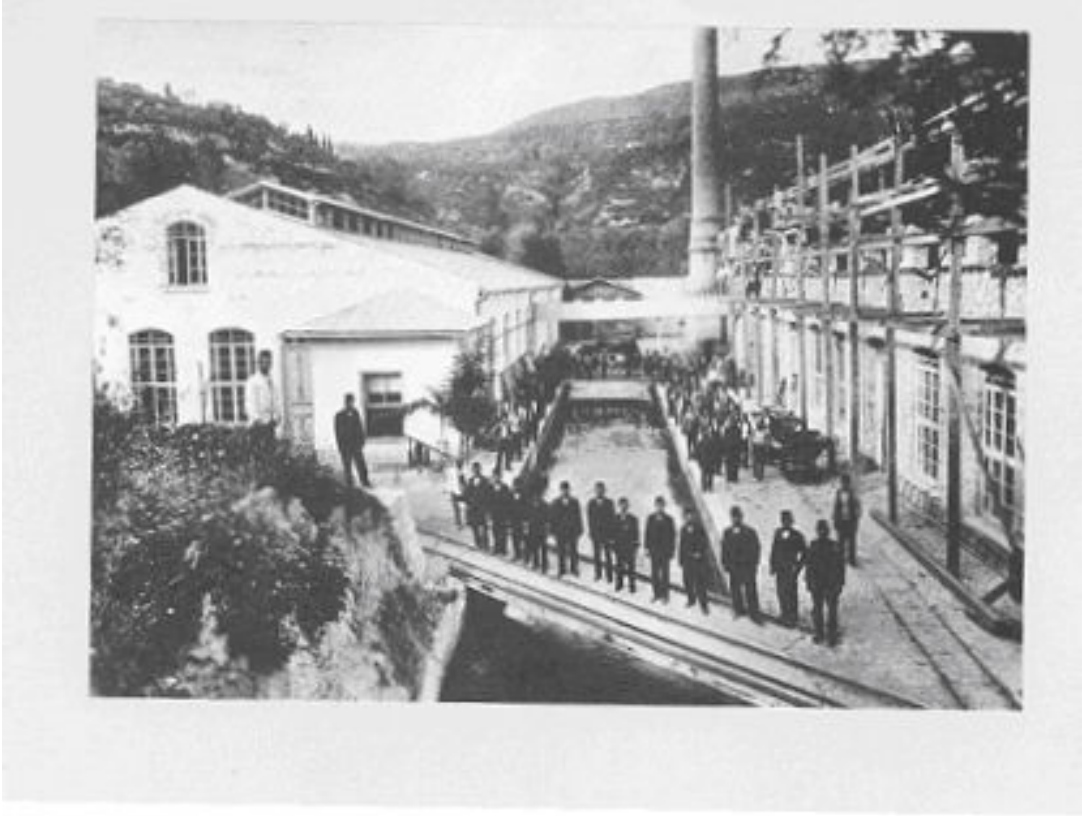
1840 yılında İslimiye Çuha Fabrikası'nda maliyetlerin düşürüldüğü hakkında, (BOA, Cevdet-İktisat, 894).

[illegible]

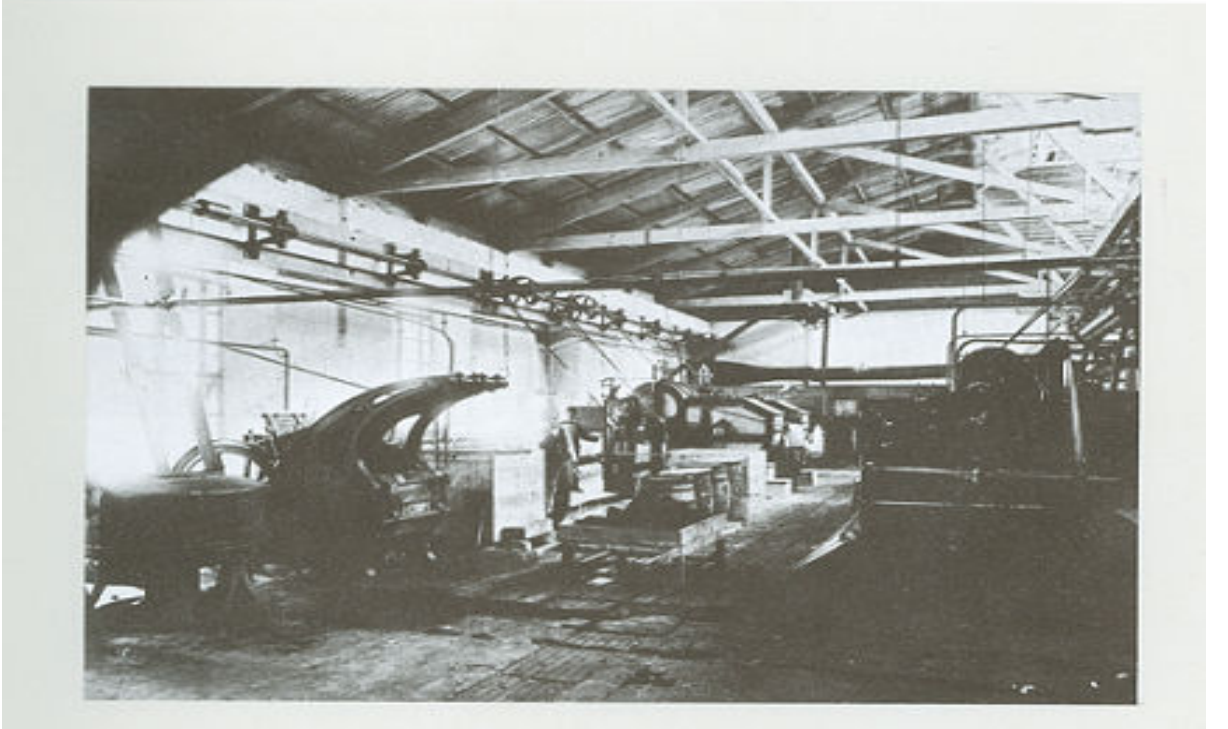
Ek 2: Osmanlı'nın Son Dönem Fabrika Fotoğrafları



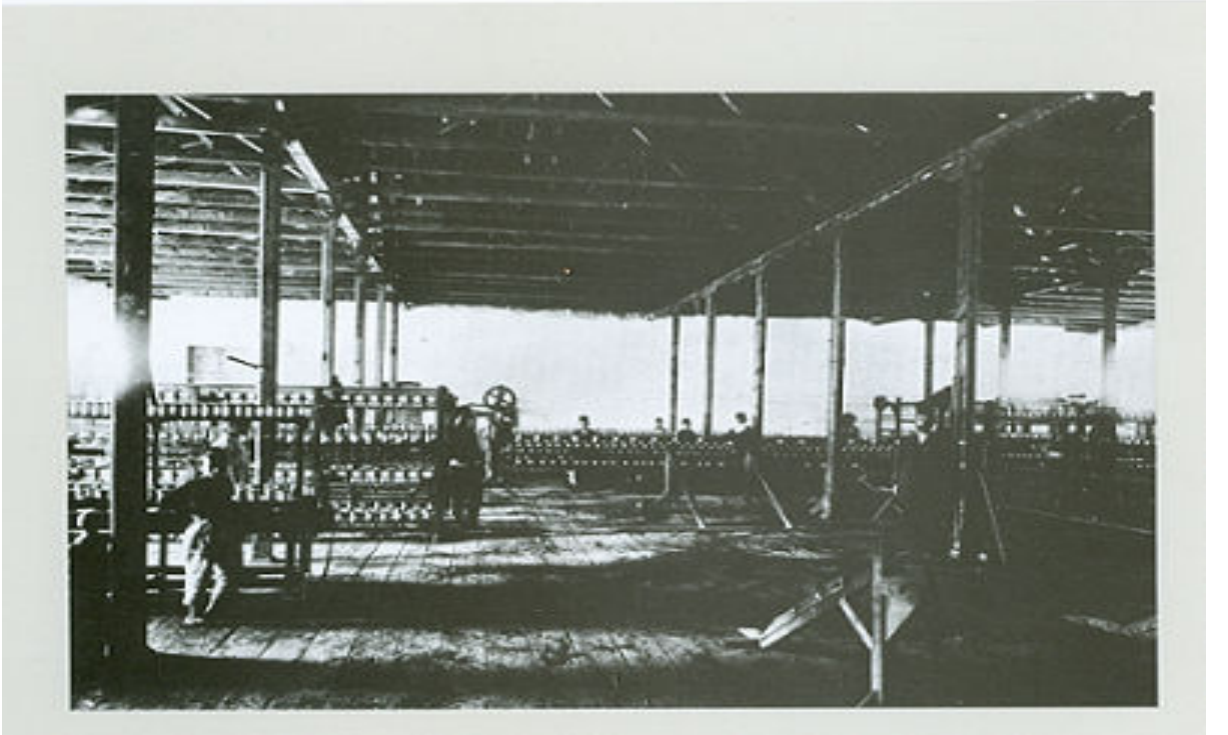
Kaynak: Önder Küçükerman, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde: Hereke Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1987.s.94.



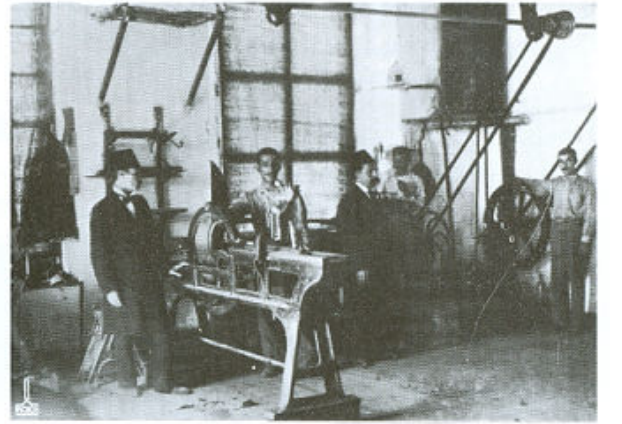
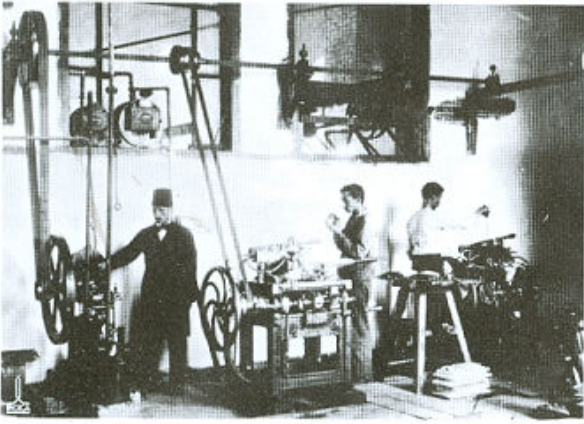
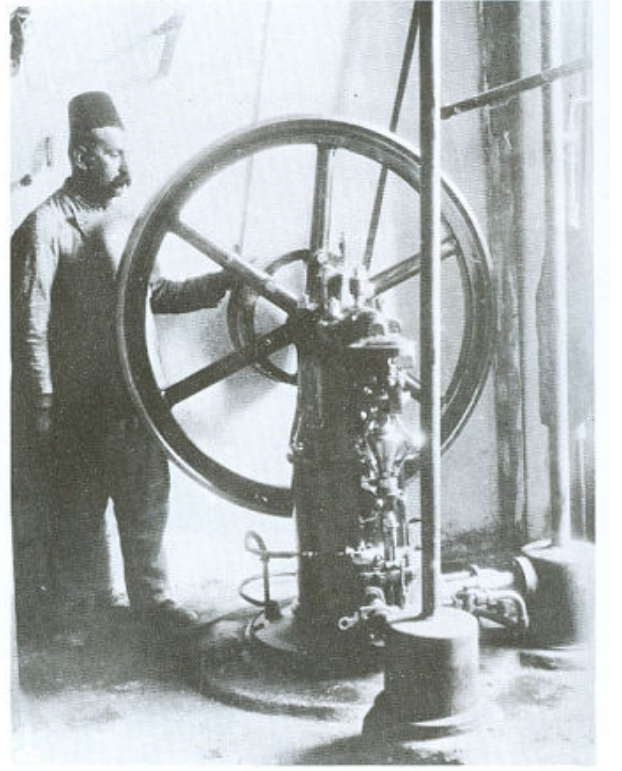
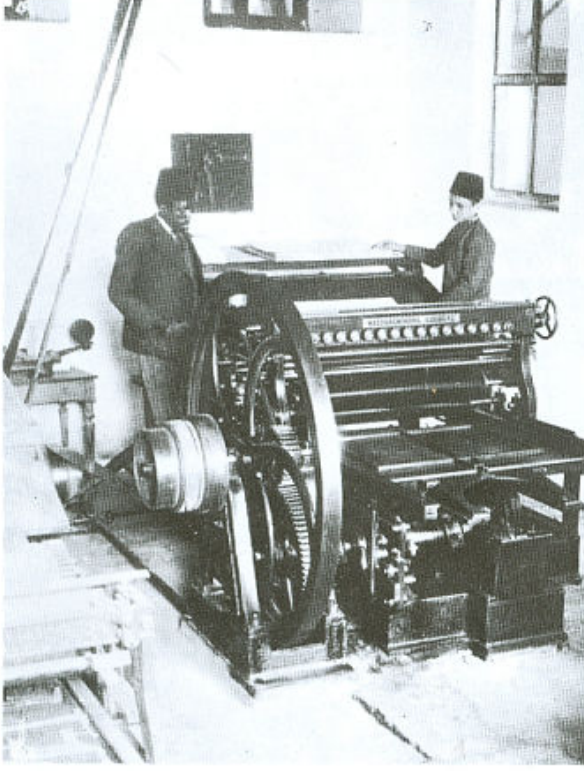
Kaynak: Önder Küçükerman, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde: Hereke Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1987.s.95.



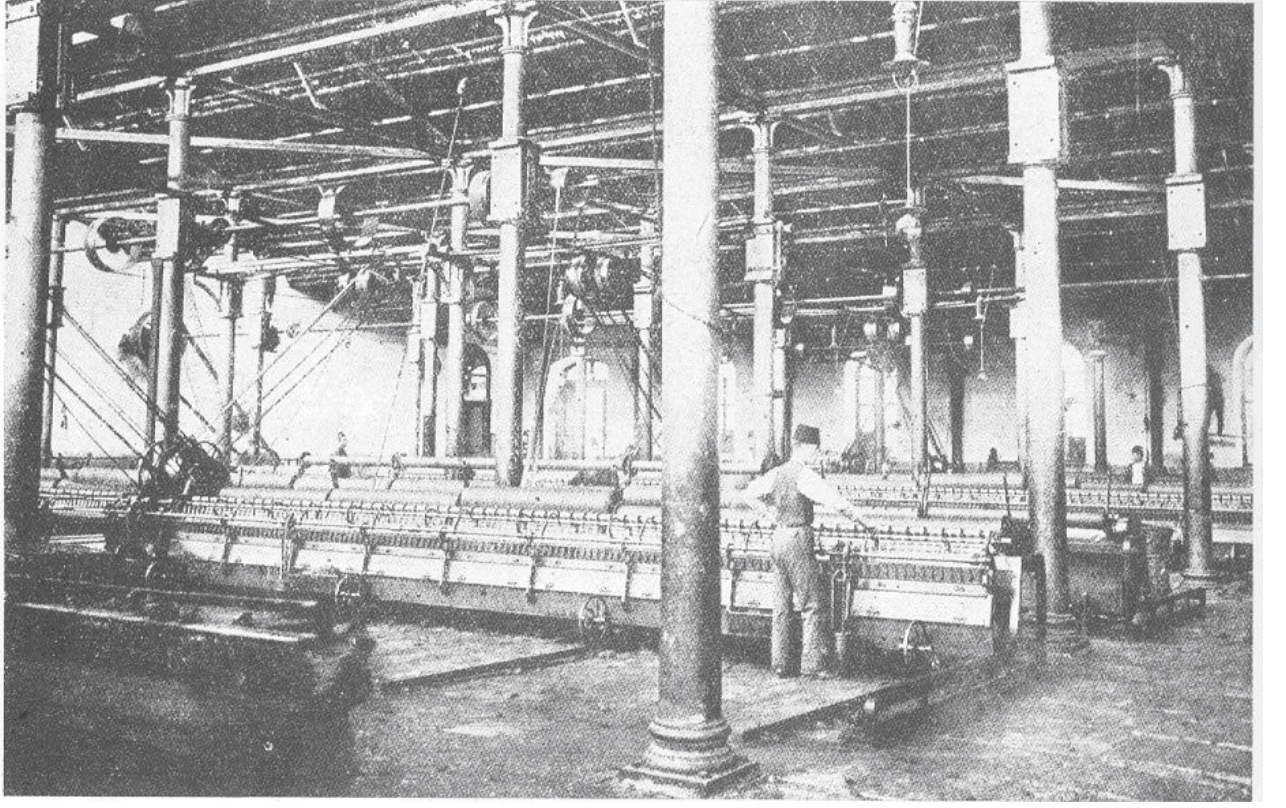
Kaynak: Önder Küçükerman, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde: Hereke Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1987.s.96.



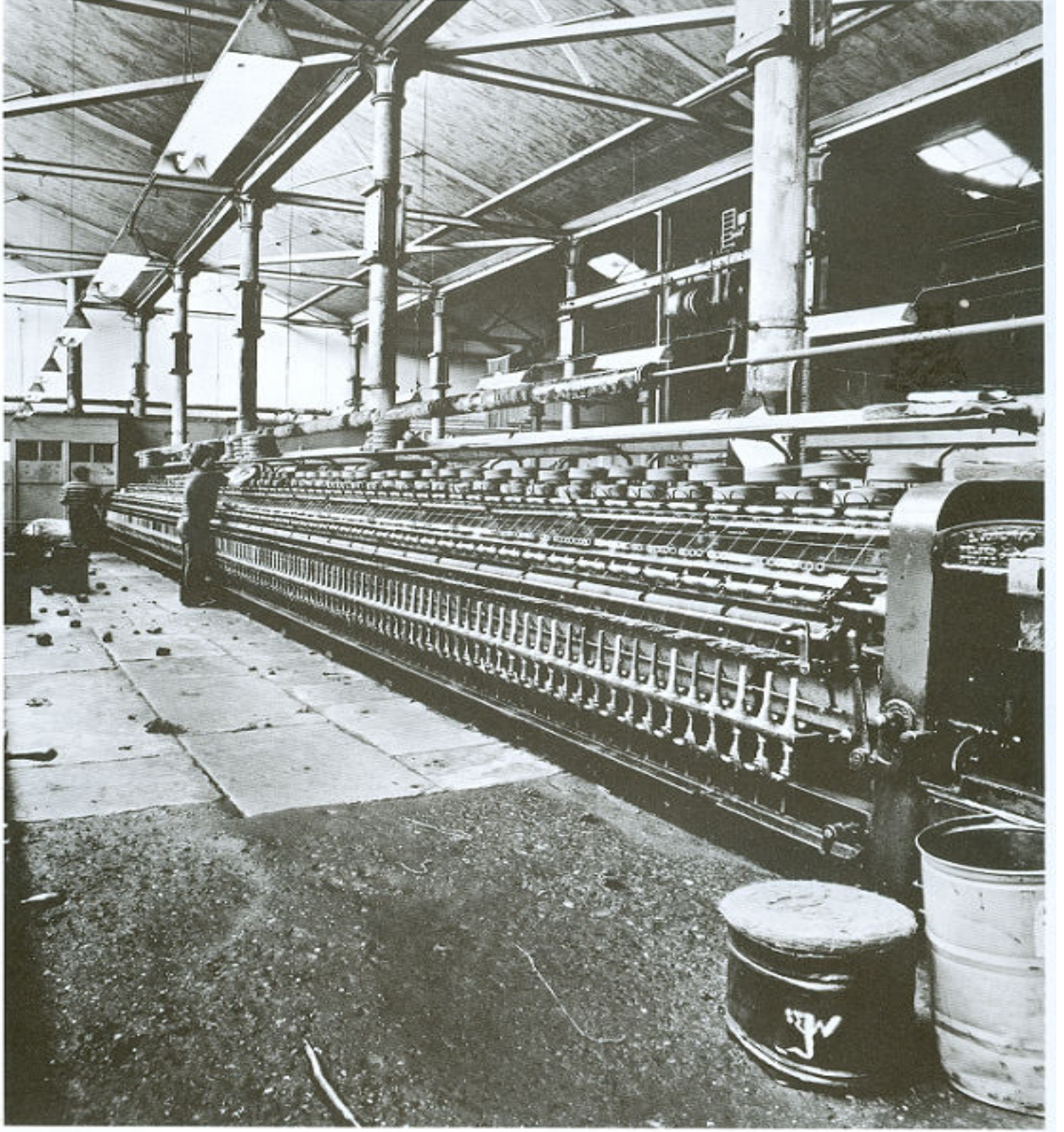
Kaynak: Önder Küçükerman, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde: Hereke Fabrikası**, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1987.s.98.



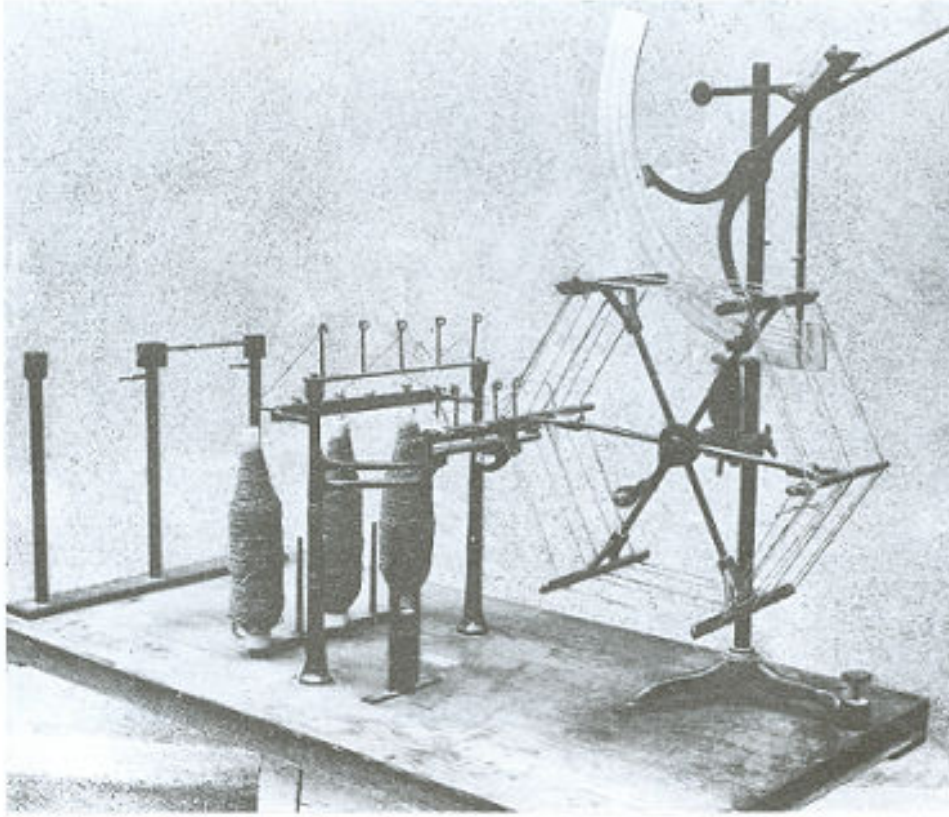
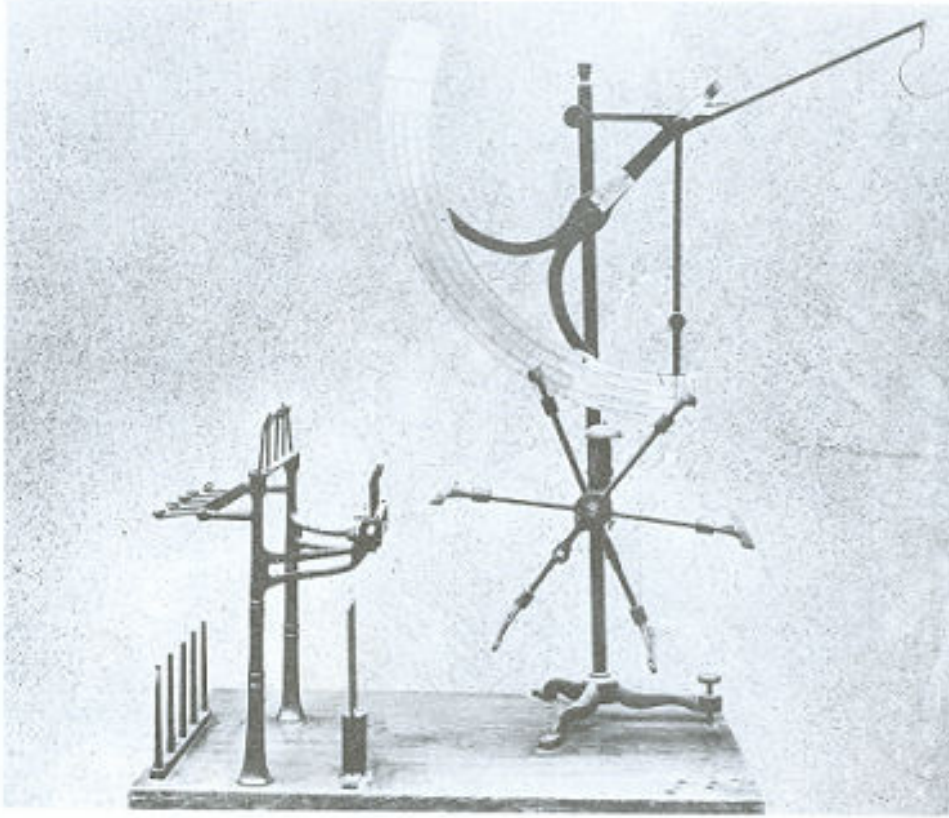
Kaynak: Önder Küçükerman, Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika:
Feshane Defterdar Fabrikası, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1988.s.146.



Kaynak: Önder Küçükerman, Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika:
Feshane Defterdar Fabrikası, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1988.s.170.



Kaynak: Önder Küçükerman, Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika:
Feshane Defterdar Fabrikası, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1988.s.242.



Kaynak: Önder Küçükerman, Türk Giyim Sanayi Tarihindeki Ünlü Fabrika: Feshane Defterdar Fabrikası, İstanbul: Sümerbank Yayını, 1988.s.248.